

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

har utgivits sedan 1921. Nedan förtecknas de senaste årens utgivning.

- 1996: 181 Minnen och dokument VIII: Dahm: Skolmästarkonst
182 Utbildningshistoria 1996 (Kön och könsroller i svensk skola – ett historiskt perspektiv)
183 Årsböcker i svensk undervisningshistoria under 75 år
184 *Alf Uddholm*, Gävles Vasaskola och dess elever under fem sekler (1557–1990)
- 1997: 185 Minnen och dokument IX: Spjutspets mot framtiden? Skolministrar, riksdagsmän och SÖ-chefer om skola och skolpolitik. Red: *Gunnar Richardson*
186 *Sven Ekwall*, ABC-bok, katekes och kulram – kamin och kvast. Skolans lokalvård och småskollärayrkets feminisering i ett historiskt perspektiv
- 1998: 187 *Sixten Marklund*, Det svenska skolväsendets centrala ledning
188 Utbildningshistoria 1998 (Statlig styrning och lokalt självbestämmande på skolans område)
- 1999: 189 *Gunnar Richardson*, Torsten Rudenschöld. Samhällskritiker och skolreformator
190 *Karin Wilmenius*, Folkskollärarinnor i Stockholm
- 2000: 191 Utbildningshistoria 2000 (Skolbyggnadernas utformning, finansiering och hyressättning under 1800- och 1900-talen)
192 *Nils Slunga*, Arbetsstugorna i norra Sverige. Ett filantropiskt företag i skolans tjänst
193 *Torsten Husén-Kjell Härnqvist*, Begåvningsreserven. En återblick på ett halvsekels forskning och debatt
- 2001: 194 *Lars Larsson*, Industri- och hantverksutbildning under två sekler
195 *Jan Stigare*, Skolan och ungdomspucklarna
- 2002: 196 Minnen och dokument X: *J.P. Martinelle*, En utnött folkskollärares anteckningar och minnen
197 Utbildningshistoria 2002 (Skolresornas historia)
198 *Karin Wilmenius*, ABC-boken berättar. En didaktisk studie från Stockholm åren 1770–1900
- 2003: 199 *Under utgivning*
200 *Gunnar Richardson*, Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik. Beredskapspedagogik och demokratifostran under andra världskriget
- 2004: 201 *Sven-Åke Johansson*, Den ryska revolutionen och det sovjetiska samhället i debatten och skolans läroböcker
- 2005: 202 *Carl-Axel Axelsson*, Engelska åt alla

FÖRE UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK HISTORIA

16000

002341953

ÖSTERSJÖOMRÅDET I SKOLANS UNDERVISNING OCH VÄRDERINGAR

av

Sven-Åke Johansson

SVEN-ÅKE JOHANSSON: ÖSTERSJÖOMRÅDET I SKOLANS UNDERVISNING

Årsböcker...

203

E:kc(p)

FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

Uppsala
Universitetsbibliotek

Blåsenhusbiblioteket

E: kc(p)

ÖSTERSJÖOMRÅDET I SKOLANS
UNDERVISNING OCH VÄRDERINGAR

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRGÅNG LXXXV 2005 VOLYM 203
UNDER REDAKTION AV STIG G NORDSTRÖM

ÖSTERSJÖOMRÅDET I
SKOLANS UNDERVISNING
OCH VÄRDERINGAR

av

Sven-Åke Johansson

FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

Redaktör: Docent Stig G Nordström

Adress: Box 2056, 750 02 Uppsala

Telefon: 018 – 51 05 50

Telefax: 018 – 54 44 53

Plusgiro: 5 80 01 – 9

Medlemsavgift: 200 kr

Tidigare utgivna volymer kan beställas och i mån av tillgång expedieras från ovanstående adress.

© Författaren och Föreningen för svensk undervisningshistoria

ISBN 91-85130-76-1

ISSN 0347-8461

Tryck: Universitetstryckeriet Uppsala 2005

Innehållsförteckning

1	Varför läsa om tyska godsägare i svenska skolor?	7
2	Levnadsmiljön på godsen De två kontrasterna	13
3	Karta över det aktuella området 1715–1799	14
4	Preussens uppkomst och Baltikums kolonisering – en kort skiss	16
5	Adelns liv på de stora godsen Memoarernas bild • Vad säger dagens forskning om miljön på de preussiska godsen? • Memoarernas bild och vetenskapens • Slutet på den ostelbiska adelns makt	27
6	Jordbrukets arbetare – enligt godsägarnas minnesbilder	42
7	Adeln – en internationell samhällsgrupp före 1800-talet	45
8	Godsägeradelns värderingar inom 1800- och 1900-talens Preussen och Baltikum Värderingar inom den preussiska adeln • Värderingar inom den baltiska adeln • Adeln möter Weimarrepubliken och nazismen • Analys av ideal och värderingar, från adelsgruppens egna led • De preussiska idealen och deras tillämpning i samtiden • Arbet- samhet? • Intellectuella intressen? • Att lyda befallningar eller sitt samvete? • Sparsamhet och enkelhet? • Att tjäna staten eller tjäna pengar? • Var gick Preussens gränser? I tiden? I geografien? • Några synpunkter på de moraliska kodorden	49
9	Värderingar inom godsägeradeln och den tyska motståndsrörelsen – en jämförelse	71
10	Värderingar inom godsägeradeln och den tyska storborgerligheten – en jämförelse	81
11	Värderingar inom den tyska och den engelska aristokratin – en jämförelse	90
12	Undervisningen om Östersjöområdet och Preussen. Dess intellektuella miljö 1750–1950 Reseskildringar från Preussen/Baltikum • Historiska studier	94

kring Preussen/Baltikum under de aktuella åren • Östersjöområdet i tidskrifter • Godshushållningen och lantarbetarna • Militarismen • Debattböcker • Populärvetenskapliga böcker • Skolan och "preusseriet" • Historieundervisningen och nazismen under mellankrigstiden	
13 Östersjöområdet, Preussen, adeln och militarismen. En sammanfattning av bakgrunden till skolans undervisning (kapitel 5–12).	130
14 Östersjöområdet, Preussen, adeln och militarismen i skolans läroplaner och läroböcker	134
Läroplanerna/kursplanerna • Gymnasienivån • Grundskolenivån • Debatt och idéer inom professionen • Läromedlen/läroböckerna • Läroböcker under 1900-talets första hälft • Läroböcker 1950–1994 • Läroböcker efter 1994	
15 Undervisningen om vårt grannskap och skolans "värdegrund"	154
Värdegrunden i skolans styrande dokument • Värdegrunden och historieundervisningens stoff • Den svenska skolans värdegrund, jämförd med de preussiska idealen och nazisternas praktik • Människolivets okränkbarhet • Människors lika värde • Individens frihet och integritet • Plikt och laglydnad • Solidaritet • Kamp och strid • Att ta ansvar • Tjänandet och lydnaden • Etiken och dess konsekvenser • Vad säger en filosofiprofessor om etik och värderingar?	
16 Vad tyckte de som var elever 1850–1950 om historieundervisningen?	180
Elevminnen/Läraryminnen • Den fria läsningen undervisningen? • Enskilt arbete och frivilliga feriearbeten	
17 De preussiska värderingarna speglade i studentuppsatser	203
18 Historiens verklighet och skolans bild av den	216
En sammanfattning och en jämförelse • Varför teg skolans läroböcker om den sociala miljön i vårt grannskap?	
19 Framtidsperspektiv för undervisningen	224
Östersjöregionen och Norden • Den godsägande överklassen, the landed elites	
Litteraturförteckning	228

1. Varför läsa om tyska godsägare i svenska skolor?

Det kan förefalla fullständigt apart att hävda, att tyska godsägare är av intresse för svensk skolhistoria.

Den här boken hävdar emellertid just detta. Och till detta finns tre skäl.

Östersjön har förändrats från att under drygt femtio år – eller tre hundra år beroende på hur man vill räkna – ha varit ett gränshav till att åter kunna betecknas som det Nordens Medelhav, som det varit under medeltid och svensk stormaktstid. Den klassiska uppdelningen på Allmän och Nordisk historia är därför inte längre lika relevant som den ansetts vara, när den tillkom under skandinavismens dagar vid 1800-talets mitt.

Inom den godsägande överklassen i Nordtyskland utvecklades den militarism och de värderingar, som utgjorde en grogrund för mycket av 1900-talets båda förödande världskrig.

Värderingsfrågor har alltid varit centrala i skolan men fått en anorlunda betoning i nutida svensk skolpolitik. Inget stoff, oberoende av ämne eller stadium, erbjuder bättre underlag för samtal om värderingar, än vad det historiska stoffet gör. Och inget skede i historien bjuder på bättre illustrationer till värderingarnas utveckling och dramatik än Nordtyskland/Preussens/Baltikums historia de senaste 200 åren. Kontraster är ett verksamt pedagogiskt medel. Och de preussiska värderingarna utgör en sådan kontrast till det svenska välfärdssamhällets och till franska revolutionens paroller om frihet, jämlikhet och broderskap. Och dessa värderingar levde vidare och präglar ännu de svenska studentuppsatserna 1941.

I den här framställningen har jag därför sökt göra en genomgång av hur skolan hanterat den sociala situationen och värderingarnas brytning runt Östersjön under de senaste hundra åren. På samma sätt som i en tidigare bok om hur Ryssland/Sovjetunionen behandlats i skolans undervisning, utgår jag från, att lektionsinnehållet ute i klassrummen inte bara kan förstås utifrån ideologiavsnitt i propositioner, läroplaner, lärarutbildning och läroböcker utan också måste ses i relation till den samtida debatt, som lärarna mötte, vad jag i fortsättningen kallar skolans intellektuella miljö.

För att belysa undervisningens praktik och frågan om eller hur undervisningen påverkade elevernas värderingar utnyttjar jag slutligen elev- och lärarminnen, valen av enskilda arbeten och framförallt studentuppsatser från perioden 1864–1950.

Östersjöområdet och adeln under 1800- och 1900-talen

Vid 1900-talets början hade Sverige bara två grannländer på andra sidan Östersjön: det ryska kejsarriket och det tyska kejsarriket. Hela det väldiga område, som omfattade det ryska Baltikum och de ostpreussiska, västpreussiska, pommerska och mecklenburgska delarna av Tyskland var ett stort slättland, ekonomiskt helt dominerat av skogsbruk och jordbruk, socialt av en adlig och tyskspråkig godsägar-klass, i Baltikum med rötter långt tillbaka till Tyska Orden under medeltiden.

I samband med andra världskriget utplånades den ekonomiska basen för denna samhällsklass. Tyskarna i Baltikum beordrades av Hitler att evakuera området och vända åter till Tyskland, vilket var en del i uppgörelsen med Stalin i augusti 1939. Återstoden – i Ost- och Västpreussen, Pommern, Brandenburg och Mecklenburg – omkom eller fördrevs från sina gamla bosättningsområden, när de ryska arméerna invaderade området 1944–1945.

Några som lyckades fly till Västtyskland har skildrat sin ursprungsmiljö i minnesböcker, som samtidigt – i många fall säkert omedvetet för författarna – ger en bild av värderingar, attityder och människosyn inom denna överklass. Det är dessa memoarer som varit den primära utgångspunkten för den här lilla studien.

Memoarlitteratur är en tvivelaktig källa för att beskriva det faktiska tillståndet i ett land eller under en tid. Minnesbilder kan vara förvrängda, medvetet eller omedvetet.

Källvärdet av memoarer och minnesbilder växlar starkt. Från historievetenskaplig utgångspunkt har frågan behandlats av Leif Gidlöf i Personhistorisk tidskrift 1981 och av Erik Lönnroth i Historisk tidskrift 1986 och i essäsamlingen Att skriva människa 1997. Ur sociologisk synpunkt har Gunnar Boalt gett synpunkter på memoarer och biografier i en forskningsrapport 1990. Inom tyskt, franskt och engelskt språkområde finns omfattande studier.

För en beskrivning av faktiska, historiska situationer har jag därför utnyttjat tyska, historiska verk.

Memoarerna har jag i stället läst för att söka få ett grepp om skribenternas värderingar, med en aktuell formulering den värdegrund som präglade livet i denna samhällsklass. De slutsatser jag drar av de memoarer jag citerar i det följande kan givetvis trots detta kritiseras, eftersom vi inget vet om vad den stora majoriteten av icke-skrivande preussare tyckte.

Jag har citerat ganska omfattande partier av memoarerna för att förmedla konkreta bilder av godsens miljö.

Till en del – vad gäller den tyskspråkiga adeln i Baltikum – levde den i en kolonial miljö, där det s.k. folket talade ett annat språk och till en del hade annan religion. Associationerna löper lätt till den engelska aristokratis förhållningssätt till de underkuvade folken i Asien, lordernas relation till Indiens fattiga. Jag har därför infogat ett kapitel om den engelska adeln. En jämförelse mellan "reaktionär" preussisk adel och "demokratisk" engelsk är också standard i mycken litteratur om olika agrara eliter i det gamla Europa.

Ur den preussiska godsägarklassen rekryterades en betydande och ideologiskt dominerande del av den tyska officerskåren. Dess värderingar satte sin prägel på 1700-talets armé och bevarade sitt inflytande också över det tyska kejsarrikets krigsmakt. Värderingarna levde hos de flesta adelsmän och officerare vidare under Hitlertiden som ett traditionellt preussiskt lydnessideal.

Sex ambitioner

Sex ambitioner har mot denna bakgrund väglett min läsning:

1. Först en rent deskriptiv ambition: att beskriva och förstå den preussiska godsägaradelns miljö, dess levnadssätt, dess värderingar och attityder, dess sätt att resonera och se på världen, ur internationalistisk eller nationalistisk synvinkel. Den är en samhällsklass, som nu är försvunnen, men som spelat en framträdande – och genom sin koppling till militarismen – ödesdiger roll i Europas historia.

De värderingar som präglade denna klass av godsägare och officerare ägnas ett särskilt avsnitt. Vad betydde det när ordningen i äldre läroverk i Sverige påstods präglad av "preusseri"?

2. En av mina inledande hypoteser var, att de dramatiska spänningar i levnadsförhållanden mellan adel och arbetare, den militarism som frodades i vårt närområde under drygt 200 år, rimligen borde ha avspeglats i svensk politisk debatt och analys från 1800-talets början eller i varje fall under tiden för demokratins genombrott i vårt land.

Och därmed utgjort en bakgrund för läroboksförfattarna och lärarnas undervisning i skolorna och elevernas attityder.

Förhöll det sig så? Eller var Nordtysklands adelsgoods och Baltikum ett område, som svenska författare, politiker och historiker hoppade över vid sina resor till Europas huvudorter? Gav samtida eller tidigare reseskildringar någon bild? Eller gick resorna i stället vidare söderut till Heidelberg, Wien och Weimar? Och vidare mot Rom eller Paris?

3. Hur speglades förhållandena på andra sidan Östersjön i den svenska skolans kursplaner och läromedel? Vad betydde historieböckernas disposition på Allmän och Nordiska historia? Föll Östersjöperspektivet bort i svensk skolundervisning? Faller det fortfarande bort? Behandlar läroböckerna de klassmässiga och maktpolitiska förhållandena i vårt grannskap? Eller mötte ett stoffurval, som genom förtigande blev tendentiöst?

Jag har sökt svar på frågan genom att gå igenom läroplaner och kursplaner, debatten i professionens tidskrifter och framför allt urval och texter i läroböcker och studiehandledningar i historia under 1800-talets slut och under 1900-talet.

4. Under de senaste åren har begreppet värdegrund lanserats i svensk skolpolitik. Det har gett upphov till en mängd böcker och uppsatser, sammanlagt 80 tryckta skrifter enligt Libris förteckning (nov. 2004). Hur ter sig denna svenska debatt om den konfronteras med värder-

ingarna bland Preussens adelsmän eller den politiska debatten under de dramatiska 1930- och 1940-talen?

Jag anknyter här till det värdepedagogiska programmet Facing History and Ourselves, som strävat efter att förse lärare med en modell för historieundervisningen, som får ungdomar att reflektera över sociala och etiska frågor.

5. Ger elevernas minnen något bidrag till kännedomen om hur lärarna hanterade historieundervisningens stoff och metoder under seklet mellan 1850 och 1950? Eller är elevminnen bara anekdoter om lärare, original, älskade eller fruktade? Vilken bild ger elevernas val av s.k. enskilda arbeten?

Jag har för att få ett grepp om frågan läst igenom ett femtiotal samlingar av elev- och lärarminnen. Och gått igenom valen av enskilda arbeten vid 20 gymnasier.

6. För att få en bild av elevernas uppfattningar och attityder före utvärderingarnas och inspektörernas tid har vi ett primärt och samtida källmaterial, hittills outnyttjat, i uppsatserna i studentexamen. Vid två tillfällen, 1909 och 1941, gavs Bismarck och hans verk, / Bismarcks politiska bana som ämne i den skriftliga studentexamen. Jag har gått igenom 312 uppsatser om Bismarck vid 18 olika läroverk för att se vilka värderingar, som präglade elevernas sätt att bedöma politiken.

Två jämförelser

En samhällsgrupp framstår klarare om man jämför med andra grupper.

Jag har valt att jämföra den preussiska adelns värderingar med värderingarna i två andra grupper, den tyska borgarklassen och den engelska överklassen.

Den tyska borgarklassen, dess levnadssätt och värderingar under 1700- och 1800-talen, är beskriven av professor Lothar Gall i *Bürger-tum in Deutschland* (1989). Detsamma gäller för Erich Kubys minnesbok från borgerlig miljö, *Lauter Patriot. Eine deutsche Familiengeschichte* (1996), Wibke Bruhns *Meines Vaters Land* (2004) och Dagmar Hirsch, *Das Haus im Kreide kreis* (1994).

David Cannadine ger i sitt stora arbete *The Decline and Fall of the British Aristocracy* (1992) en ingående bild av den engelska överklassen. Den möter också i David Springs *European landed Elites in*

the Nineteenth Century (1977) och i Hanna Schisslers uppsats Die Junker (tryckt i Puhle-Wehler, Preussen im Rückblick).

Sammanfattning

Avsikten med denna studie är inte att försöka ge något nytt bidrag till kännedomen om de faktiska förhållandena runt Östersjön, vilket dels skulle fordra arbete av ett antal historieinstitutioner under något decennium, dels inte komma att beröra skolans undervisning. Avsikten är i stället att konkret söka teckna en bild av godsägarklassens miljö, värderingar och attityder sådana de möter i memoarer, biografier och tyska/engelska historiska studier och att undersöka, hur den klassmässiga situationen i vårt grannskap och värderingsfrågor och militarism i ett auktoritärt samhälle och i en senare diktatur framträdde – eller doldes – i svensk skolundervisning och hur den påverkade elevernas värderingar.

Samtidigt vill jag visa på vad jag inledningsvis hävdade, nämligen att den historiska miljön runt Östersjön erbjudit och erbjuder ett oöverträffat material för värderingssamtal i skolan.

Om redigeringen

För sextioett år sedan var tyska det första främmande språket i svenska skolor. Nu utgör det en bråkdel av skolans undervisning i främmande språk. Det är inte självklart att nyare skolfolk numera läser tysk litteratur lika obehindrat som engelsk. Jag har därför valt att inte citera den tyskspråkiga litteraturen på originalspråket utan översatt citaten till svenska.

Jag har inte använt mig av en notapparat utan hänvisar till litteraturförteckningen i slutet av uppsatsen.

Två kapitel utgör sammanfattningar. I kapitel 13 sammanfattar jag vad de tidigare kapitlen beskrivit av den miljö och maktkamp, som utmärkt Östersjöns syd- och ostkust.

I kapitel 18 sammanfattar jag hur denna verklighet skildrats och hanterats inom skolan.

2. Levnadsmiljön på godsen De två kontrasterna

Att rida hörde till varje dags syselsättning bland de balttyska godsägarna. Här Ricko och Helen von Harpe på sitt gods Alp kort före det första världskriget.

Lantarbetarfamiljen Nikisch på det Arnimska godset Sperrenwalde strax norr om Berlin i Brandenburg. Lägg märke till hur de håller händerna – ett tecken som talar sitt eget språk: undergivenhet, umbäranden.

3. Karta över det aktuella området 1715–1799

Läget på de tyska adelsgoods som behandlas i texten

- 1 Sperrenwalde (skildrat av Dankwart Graf von Arnim)
- 2 Boitzenburg (skildrat av Sieghart Graf von Arnim)
- 3 Kniephof, Jachlin (skildrat av Klaus von Bismarck)
- 4 Krokowa (skildrat av Christian Graf von Krockow)
- 5 Schlobitten (skildrat av Alexander Fürst zu Dohna-Schlobitten)
- 6 Quittainen (skildrat av Marion Gräfin Dönhoff)
- 7 Finkenstein (skildrat av Günter de Bruyn)
- 8 Friedrichstein (skildrat av Marion Gräfin Dönhoff)
- 9 Trakehnen (skildrat av Hans Graf von Lehndorff)
- 10 Steinort (skildrat av Hans Graf von Lehndorff)
- 11 Neudeck (skildrat av von Hindenburg)
- 12 Waldburg-Capustigall (skildrat av Hans Graf zu Dohna)
- 13 Kurküll (skildrat av Camilla von Stackelberg)

4. Preussens uppkomst och Baltikums kolonisering – en kort skiss

Namnet Preussen togs från det område, som senare kallats Ostpreussen och där den brandenburgske kurfursten efter arv och ett antal krig, bl.a. med Sverige, blivit härskare. Namnet Preussen kan härledas från detta landområdes ursprungliga befolkning, som var varken tysk eller polsk utan prussisk. Prusser var namnet på en baltisk stam, släkt med litauerna och senare till stor del fysiskt utrotad av de tyska ordensriddare, som under medeltiden inkallades till landet och besatte också nuvarande Lettland och Estland. Enligt en tolkning kommer ordet prussisk från det polska po-russisk, ett folk som från polackernas synpunkt bodde åt Ryssland till.

Några få data är väsentliga för att få en bild av det nordtyska område, där den senare stormakten Preussen bildades. Det var ett område som till stora delar var ödelagt under det 30-åriga kriget, två tredjedelar av befolkningen hade omkommit, 1617 års folkmängd återuppnåddes först 1720, städerna var förstörda, någon borgarklass fanns inte kvar. Landet bestod av en mängd små statsbildningar av vilka några hade samlats under ätten Hohenzollern i olika Mark: Altmark, Neumark och Uckermark. Tillsammans kom de att utgöra kurfurstendömet Brandenburg, med Berlin som huvudstad.

Området öster om Elbe, det ostelbiska område, som utgjorde huvuddelen av Brandenburg, är början på den väldiga slätt som fortsätter in i Ryssland och bort mot Ural. "Asien börjar i Berlin", är ett bekant yttrande, som brukar tillskrivas rhenländaren och förbundskanslern Adenauer. Han avskydde idéarvet från Preussen och ansågs

inte sörja alltför djupt över Tysklands delning. Det gamla Preussens kärnområde hamnade ju i DDR.

Adeln tillskansade sig äganderätten till en stor del av jorden, arbetarna på godsens blev med få undantag livegna från 1653 och fram till 1800-talets början. De faktiska förhållandena är oerhört komplicerade och skiftande. Motsvarande *Gutsherrschaft* fanns inte i övriga Tyskland. Orsakerna till storgodsbildningen var närmast att området avfolkades efter digerdöden, att den katolska kyrkan förlorade sin jordegendom, sin makt och rikedom efter reformationen och att de tidigare rika handelsstäderna sjönk tillbaka i betydelse, sedan handelsvägarna flyttats till Nederländerna och England. Och i det som senare blev Ostpreussen, var ursprungsbefolkningen till minst hälften utrotad av ordensriddarna. Resten förtyskades så småningom efter tvångsöpen.

Några städer fanns knappast vid Nya tidens början, huvudstaden i Brandenburg, Berlin, hade vid 1600-talets slut endast 7000 invånare. Området tar ingen del i den västeuropeiska handels blomstring i samband med de stora geografiska upptäckterna. Hansans tid var förbi och därmed den ekonomiska maktställningen för exempelvis Königsberg. Det samlas inte längre rikedomar i några handelshus som i England och Holland.

Kopplingen mellan adelskap och jordegendom blev utmärkande för Preussen liksom för England, medan den franska adeln huvudsakligen var en hovadel och den ryska en tjänsteadel, I början av 1800-talet låg ca 60 % av jorden i Preussens typiska junkerprovinser i den tyska adelns händer. Motsvarande siffror var för den engelska adeln 69 %, för den franska 20 % och för den ryska 14 %. (se Spring, a.a.)

Vorpommern, en av den preussiska godsägaradelns kärnprovinser, var mellan 1648 och 1814 svenskt land (med litet skiftande omfattning). Universitetet i Greifswald var ett svenskt universitet, där 1700-talsskalder som Thorild och Leopold och historiker som Ernst Moritz Arndt arbetade. Den svenska högadelns politik skiljer sig inte från den som tillämpades av de preussiska godsägarna i andra områden. Jag citerar ur Piskorski, Pommern im Wandel der Zeiten, (s. 178):

Med undantag för den förhållandemässigt korta tiden för det karolinska enväldet mellan 1680 och 1718 bestämde högadeln den svenska politiken under den tid Pommern hörde till Sverige. I de svenska provinserna söder om Östersjön var adelns privilegier långt fördelaktigare än i rikets

svensk-finska kärnområde med dess starka fria bondestånd. Genom att förvärva gods i Pommern eller i andra svenska östersjöprovinser kunde de svenska adelsmännen komma i åtnjutande av de privilegier som gällde där. Därför förde den svenska högadeln en politik som till nackdel för centralförvaltningen i Stockholm ledde till att de partikulära ståndsmässiga krafterna stärktes i provinserna. Här mötte provinsadelns intressen den svenska högadelns.

Under 1600-talets senare del genomförs under kurfursten Fredrik Vilhelms ledning en centraliserad förvaltning i Brandenburg. Den medeltida feodala strukturen försvinner, en kår av ämbetsmän byggs upp, en stående här upprättas och växer från 2500 man i mitten av 1600-talet till 200 000 vid Fredrik den stores död 1786 – värvningen utförs med stor brutalitet.

Denna stående armé löste sysselsättningen för de yngre adelsöborna, när kyrkan inte längre fanns med alla sina befattningar. Och när den äldste sonen skulle ärva godset och bevara det odelat. De adliga godsägaröborna blir officerare i armén. Armén skulle försvara eller utvidga staten, som ju saknade varje tillstymmelse till "naturliga" gränser. Ett "militärt-agrar komplex" med ett gemensamt maktintresse utvecklas under 1700-talet mellan monarki och godsägaradel. Lojalitet knöt samman monark och adel, som försvarade varandras intressen. Statsmakten blir stark, och under 1600- och 1700-talens krig införlivas stora delar av Pommern, Schlesien och Polen med den stat, som från 1701 börjar kallas Preussen. Staten tar alltså sitt namn från det östliga utkantsområdet, som fortfarande, till 1793, var skilt från resten av staten genom polska områden. Den har då växt från en utblottad randstat till en europeisk stormakt, omgiven av besegrade fiender.

I religionsfanatismens tid blir tolerans ett honnörssord i Preussen; förföljda franska hugenotter, judiska affärsmän liksom jesuiter får i Preussen en fristad. Det fanns starka ekonomiska intressen för denna invandringspolitik. Man befrämjade invandring för att därigenom stödja näringslivet.

Kungens absoluta makt korresponderade med lagarnas överhöghet. Preussen var en rättsstat – om den positiva bilden är dock historiker oense – medan i Europas övriga monarkier maktens godtycke härskade. Under reaktionens tid efter napoleonkrigen naggades dock rätts-

statens praxis och godtyckliga häktningar och förvisningar började tillämpas i Preussen liksom runt om i Europa.

För många av Europas ämbetsmän, inklusive de svenska, blev Preussen och därmed senare det Tyska kejsarriket likväl en förebild. I ett uttalande av Fredrik den store år 1782 – sju år före den stora franska revolutionen – hette det:

Samtliga domstolar måste veta, att den ringaste bonde, ja även tiggaren är lika mycket en människa som konungen. Ty inför Rätten är alla människor lika; det må vara en prins som klagar på en bonde eller tvärtom. En domstol, som begår en orättfärdighet, är farligare och uslare än ett band tjuvar. Mot det kan man skydda sig; men mot de skälmar, som använder Rättens mantel för att utföra sina dåliga lidelser, mot dem kan ingen människa skydda sig.

Så bryter på 1790-talet revolutionskrigen ut och Preussens krigsmakt – uppbyggd på brutalt tvång – lider ett katastrofalt nederlag mot den folkhär, byggd på allmän värnplikt, som den franska revolutionen ställt upp. Frankrike tar halva det preussiska landområdet och kungen tvingas fly till Memel, längst österut i sitt rike, nu en litauisk stad, Klaipeda. Ur förödmjukelsen växer en nationell resning fram, bland studenter, författare och professorer, liknande den som femton år tidigare segrat i Frankrike till tonerna av Marseljäsens. Den senare berömda filosofen Johann Gottlieb Fichte håller i Berlin, mitt under den franska ockupationen, ett stort tal *An die Deutsche Nation* (Till den tyska nationen), en nation som ännu inte fanns men som den intellektuella eliten ville se skapad. Och till slut vågar också den preussiske konungen sluta sig till den folkliga begestringen och rikta sitt budskap *An mein Volk* (Till mitt folk).

Men denna folkliga nationella rörelse, för Tysklands enande, lider nederlag efter 1848 års ("februarirevolutionens") revolutionära upplopp. Därmed ebbar nationalismen som en vänsterrörelse ut. I stället blir det i Tyskland till slut överheten, som under den preussiske junkern Bismarcks ledning med blod och järn, inte genom tal och parlamentsbeslut, genomför enheten. Fosterlandskärleken blev därmed en del av det konservativa, militaristiska Preussens arv åt det nya Tyskland. Och i Heinrich Manns bok *der Untertan* (Undersåten) ställer läraren följande fråga till klassen:

- Vilka är Tysklands heliga krig?

Och klassen svarar i korus:

- Kriget mot Danmark 1864, kriget mot Österrike 1866, kriget mot Frankrike 1870.

Utbildningstiden i den armé, som nyskapades efter napoleonkrigen, växlade mellan tre och två år. Därefter gick soldaterna över till reserven, fortfarande ansluten till linjearmén. Den långa utbildningen behövdes enligt generalerna inte för den rent militära skolningen utan för den politiska. Armén skulle vara den stora folkbildningsinstitutionen. Och i den skulle soldaterna trimmas till ett redskap, som kunde skydda adeln och monarkin mot liberala och socialistiska rörelser. Den var enligt denna tolkning framför allt ett inrikespolitiskt instrument. Med skräck hade godsägaradeln känt fläktarna från 1848 års revolutioner runt Europa och den socialistiska kommunens etablering i det Paris de besegrat 1870. Den ville därför med armén som redskap

skydda för varje förirring såsom tidens dårskap, galna begrepp om frihet och likhet, kort sagt hela den vilda här av politisk fanatism från andra sidan våra gränser som kan locka och hetsa. (C. v. Decker, Über die Persönlichkeit des preussischen Soldaten, 1842)

Det fristående lantvärn som några försökt upprätta i 1800-talets början försvann. Olika rangtecken infördes för att utmärka de skilda officersgraderna, något som ännu lever kvar i dagens arméer. En officers giftermål fordrade tillstånd, så att det högre befälet kunde kontrollera partnerns ståndsmässiga lämplighet.

Armén kompletterades under 1800-talets lopp med en kår av underofficerare, som dock aldrig kunde avancera till officerare. Men de breddade möjligheten att indoktrinera soldaterna. Civilanställning för äldre militärer infördes. De blev tjänstemän i verk och myndigheter och kunde prägla också dessa med en militär anda av stramhet och auktoritär hållning. Man gjorde razzior på regementena för att kontrollera vad rekryterna läste. Man försåg dem med patriotisk litteratur. Debatter var förbjudna. Kejsartidens soldater hade inte politisk rösträtt under värnpliktstiden – rösträtt fick de först när de fyllt 25 år.

Armén med den dominerande gruppen av adliga officerare blev därigenom den stora "folkbildningsinstitutionen". Någon motsvarighet till danska och svenska folkhögskolor fanns inte.

Men armén kunde inte hindra industrialismens genombrott eller universitetsväsendets utbyggnad. Det uppstod nya samhällsklasser av industriarbetare, universitetsutbildade borgarsöner och köpmän och kapitalister. Det var opålitligt folk som man inte idémässigt behärskade på samma sätt som lantarbetarna på de preussiska godsena. Så långt möjligt sökte man därför begränsa soldatrekryteringen till lantarbetarsönerna och officersrekryteringen till adelns söner. Man antogs som officer på ett regemente genom att bli godkänd av de tidigare officerarna, inte som följd av betyg och kvalifikationer.

Men den högre borgarklassen greps vid 1800-talets slut också av den nationella självkänslan och den status som officersgrader innebar. Wibke Bruhns har i en nyutkommen biografi över sin far, som avrättades efter attentatet mot Hitler 1944, berättat om sin farfar i Halberstadt i Preussen. Jag citerar:

Den allmänna värnplikten var inte så allmän i Preussen. Adeln, högre tjänstemän, universitetslärare men också invånare i större städer var befriade. Köpmän och fabrikanter, vars förmögenhet uppgick till 10 000 riksdaler... fick likaledes stanna hemma. Men man kunde. Om för adelns yngre söner det närmast var en plikt att bli yrkesmilitär – vad skulle de annars göra, när den äldste hade arvt lantgodset – så måste sönerna till det högre borgerskapet visserligen investera något för att få tillstånd. Så snart de hade tagit studenten fanns möjligheten att som "ettårig frivillig" låta utbilda sig till reservofficer. För den skull förpliktade man sig att själv stå för inkvartering, förplägnad, kläder och utrustning. Jag skulle gärna vilja veta vad farfar Gustav betalade för det

Hästargalauniformer, besök på mässen, vapen – allt måste betalas. Till och med att kämpa med lans har den unge mannen lärt sig – han torde ha köpt den för egna pengar. Till vad alltså? Eftersom ungdomarna, om de blev beförade till löjtnant – på Kurts förlovningsanns stod det fortfarande "Sekund-löjtnant i reserven" – genom den militära graden hade anspråk på titeln "Högvälboren", som annars var förbehållen de adliga. (Bruhns, s. 34 f)

År 1886 var 86 procent av generaler och överstar adelsmän. Ännu 1900 utgjorde adelsgruppen 70 procent av officerarna i generalstaben.

Jag citerar några rader ur Marion Dönhoffs *Kindheit in Ostpreussen*:

Utlöparna av Ancien Régime berörde ännu tröskeln till mitt barnkammare, ty i grunden var Tyskland ända till slutet av första världskriget – då var jag ännu inte tio år gammal – ett halvfeodalt samhälle.

Detta kan man avläsa redan på det inflytande som adeln då ännu förfogade över i förvaltningen och i den militära hierarkin: vid första världskrigets utbrott var alla överbefälhavarna för de arton preussiska och tyska armékåren adliga. Ännu vid slutet av monarkin var av de tretton överpresidenterna i de preussiska provinserna – alltså de högsta förvaltningstjänstemännen – elva adliga. Alla ambassadörer – det fanns då bara nio, ty endast i de viktigaste staterna var Tyska Riket företrätt genom ambassadörer – tillhörde adeln, och av de trettioåtta sändebud, som representerade Wilhelmsstrasse i de mindre länderna, var endast fyra borgerliga. (s. 8)

Och när Hitler 1941 inledde anfallet på Sovjetunionen heter arméchefen von Brauchitsch, de tre armégruppscheferna respektive von Leeb, von Bock och von Rundstedt.

Nikolaus von Preradovich har i en omfattande studie kartlagt hela det tyska generalitetet sådant det såg ut 1944. I sin sammanfattning skriver han bl.a.:

Ordspråket "Den förste man i varje stat, det är och blir dock en soldat" träffar inte rätt när det gäller Sydtyskland. Officersyrket ägde på inget sätt denna nästan magiska dragkraft som i Nordtyskland. I Bayern och även i Österrike skulle sonen till en universitetsprofessor eller industriägare knappast komma på idén att slå in på den militära banan. I Preussen finns det talrika exempel på ett sådant yrkesval, som där gav kandidaten större samhällsligt anseende än någon annan karriär. (s. 80)

Det nazistiska partiet lade sig aldrig i några befordringsfrågor inom armén. Hitler undertecknade vad militärerna föreslog, även när det gällde de allra högsta posterna. (Däremot bestämde Hitler givetvis vilka generaler, som skulle få vilka befälsposter.) Ledarstaten blev därför enligt Preradovich även i detta hänseende utan ledning. Den sociala sammansättningen i det högsta generalitetet ger det tydligaste beviset.

Adolf Hitler har enligt den allmänna meningen på inget sätt varit en särskild vän av aristokratin – likväl tillhörde nästan två tredjedelar av hans generalfältmarskalkar adliga och betydligt mer än en tredjedel gammaladliga (altadlige) familjer. (s. 81)

Med altadlig avser Preradovich släkter, som var adliga redan 150 år tidigare.

Räknar man antalet generaler procentuellt på antalet invånare i olika delar av Tyskland, kom de flesta från Sydtyskland. Men Preussen var den befolkningsmässigt helt dominerande delstaten, och de

preussiska officerarna kom därför till antal att dominera starkt. Högst i rang stod gardesregementena och kavalleriet, och där dominerade adeln helt.

De preussiska officerarna har i regel bedömts som mycket kompetenta. En som inte var så odelat beundrande var Bismarck. Rent allmänt menade han att de isolerade preussiska lantgodsen gav för begränsade perspektiv, inte bara för diplomatbanan utan också för officersyrket:

... därtill kom bristen på beredvillighet att åtaga sig eget ansvar, i händelse det icke fanns bestämda instruktioner att trygga sig till, såsom t.ex. inom det militära området år 1806 i den gamla skolan från fredericianska tiden. Redan då fostrade vi officersmaterialet ända upp till regementsbefälhavaren i en fullkomlighet som ingen annan stat, men högre upp var det infödda preussiska blodet icke längre fruktbart på begåfningar såsom på Fredrik den stores egen tid. Våra lyckligaste fältherrar, Blücher, Gneisenau, Moltke, Goeben, voro inga preussiska originalprodukter, lika litet som inom det civila området Stein, Hardenberg, Motz och Grohman ... (Bismarck, Tankar och minnen I, s. 5f)

Den blinda lydnaden var vad adelssönerna främst fått lära sig i de speciella kadettskolor som var till för dem. Det måste gå en obruten kommandolinje från kungen (kejsaren) till officerarna och vidare till soldaterna. Ingen inblandning av parlament eller politiker kunde accepteras på det militära området. Detta var själva kärnpunkten i militärstaten och adelns makt. När det i november 1918 var uppenbart att Tyskland förlorat kriget och kejsar Vilhelm II måste uppmanas att abdikera, kunde överbefälhavaren, von Hindenburg, som var preussisk officer, inte förmå sig att ge honom beskedet, utan det fick överlämnas av stabschefen, general Groener, som kom från Sydtyskland (se Watt, s. 191).

Sedan kejsardömet fallit 1918 samarbetade den socialdemokratiska regeringen intimt med generalstaben, som förklarade att armén lojalt ställde upp för att upprätthålla "ordning" och slå ner de kommunistiska upproren. Majoren Schleicher – senare general – sjösatte sin framtidsidé: att ersätta värnpliktshären, masshären, med en elithär av frivilliga, värvade soldater. Redan våren 1919 började under von Seeckts ledning organisationen av Reichswehr, riksvärnet, i intimt samarbete mellan den socialdemokratiska ledaren Noske och Schleicher. Enligt kapitulationsvillkoren fick generalstaben inte leva

vidare, men dess verksamhet doldes inom krigsarkiv och lantmäteri och som ett s.k. Truppenamt för att hantera den styrka på 100 000 man, som fick finnas kvar.

Chef för den förbjudna generalstaben (Der Chef des Truppenamtes), blev general von Seeckt, som såg officerarnas lojalitet riktad till riket och armén, inte till den nya republikanska författningen, som deras trohetsed formellt gällde. Det är alltså samma inställning som adeln/officerskåren tog redan 1848. Armén var också sedan 1919 en enhetlig armé för hela Tyskland. Ännu under första världskriget hade Preussen, Bayern, Sachsen och Württemberg haft egna arméer, under kejsarens överbefäl.

Hitler kom dock inte till makten på arméns bajonetter. Vilka dock inte heller lade några hinder i hans väg. Tvärtom höll trupper under ledning av senare fältmarskalken von Rundstedt kontroll över Berlin de kritiska dagar 1932, då den gamla eliten ville skydda sina privilegier mot den demokratiska regeringens planer att konfiskera gods i Ostpreussen. En aktuell redovisning av detta dramatiska skede i Tyskland och Europas historia ger Carl-Magnus Wendt i uppsatserna Ett tragiskt 60-årsminne (1992) och Hur Hitler kom till makten (2001) liksom Eberhard Jäckel i *Das Deutsche Jahrhundert* (1999).

De preussiska godsägarsläkterna stödde i huvudsak Hitler. Vad de inte förstod var att Hitler, när han väl kommit till makten 1933, inte skulle stödja dem. Deras inflytande minskade drastiskt i förhållande till tiden för Weimarrepubliken.

Bilden av Preussen har växlat starkt i tysk historieskrivning liksom i de politiska partiernas inställning. De konservativt inriktade historikerna – fram till 1950-talet – såg den stora linjen i tysk historia gå från Fredrik den stores Preussen till Bismarcks tyska enhetsverk. Det gällde för de konservativa partierna att skydda enheten mot dess tre fiender: Frankrike, katolicismen och socialdemokratien.

Men även socialdemokraterna slöt 1919 upp bakom idén att bibehålla Preussen, som fram till Hitlers maktövertagande i stort sett behärskades av partiet, och man såg på det som ett lysande demokratiskt exempel. Men även nazismen ansåg sig företräda den preussiska andan av ordning, arbetsamhet och disciplin. Och när fienderna i andra världskriget sista månader stod i Tysklands hjärta, hänvisade nazis-

terna till Fredrik den store kamp in i det sista på 1760-talet, vilket varit ett huvudnummer i den preussiska arméns egen hjältehistoria.

Från 1960-talet har bilden av Preussen i historikernas framställning haft mer kritisk inriktning. Militarismen, expansionismen och den auktoritära andan framställs som den röda tråden i tysk historia. Men fortfarande finns tendenser att hylla Preussen som det land som fört kultur till Östeuropa.

Baltikum

Det preussiska riket, och därmed senare det tyska kejsarriket, nådde i öster fram till floden Njemen vid nuvarande Litauens gräns. De litauiska skogarna berördes sparsamt av den tidiga medeltidens kulturutveckling, området blev det senast kristnade i Europa (1300-talet). Det kom sedan att under lång tid ingå i en union med Polen och dess territorium sträckte sig ner mot Svarta havet. Det tyska inflytandet, godsägarkulturen, möter inte i Litauen, som därmed historiskt skiljer ut sig från Estland och Lettland.

Däremot expanderade Tyska Ordens riddare och de tyska hanseatiska handelsmännen till områdena för de nuvarande estniska och lettiska staterna, och på landsbygden utvecklades en kolonisation med tyska godsägare, som härskade över en livegen, baltisk- eller estniskspråkig befolkning. Livegenskapen levde kvar under 1800-talet. Nationalitetsblandningen med dess starka tyska del även i städerna kan illustreras av Rigas befolkningssammansättning 1867. Av 102 000 invånare var ca 43 % tyskar, 25 % ryssar, 23 % letter och 5 % judar. I dag är som bekant ryssarna i majoritet i Riga.

Under 1600-talet hade områdets huvuddel kommit att ingå i det svenska stormaktsväldet, under det stora nordiska kriget blev det från ca 1710 och till 1918 en del av det ryska kejsarriket. Målande skildringar av fattigdomen bland den livegna bondebefolkningen återges i Kirbys bok *Östersjöländernas historia II* s. 71 f. Jag hänvisar till den.

Det tyska storgodsväldet fick – med enstaka undantag som jag skall återkomma till – ett abrupt slut i 1918–1920 års omvälvningar.

Men redan som en följd av den ryska revolutionen 1905 och ännu mer efter 1917 hade en storm av mord och hat och ödeläggelse svept fram över de estländska godsen.

Den tyska befolkningen på godsen och i administrationen kom i svåra lojalitetskonflikter 1918, när plundringar och mord från de kommunistiska grupperna svepte fram över området, medan de intågande tyska trupperna, von der Golz frikår, uppfattades som skydd och befriare av den tyskspråkiga överklassen.

Denna överklass behöll emellertid under de baltiska staternas självständighetstid 1920–1940 fortfarande ett starkt grepp över bankväsen och ekonomi. Även ett fåtal herrgårdar levde kvar i den tyska godsägarklassens ägo, vilket framgår av en av de självbiografier, som jag refererar i det följande. Helt utplånades resterna först som en följd av Hitler-Stalinpakten 1939 och den sovjetiska ockupationen 1940.

5. Adelns liv på de stora godsen

Memoarernas bild

Det fanns avsevärda skillnader mellan livet på de stora adelsgodsen och på mängden av små herrgårdar. Den helt överväldigande delen av de tyska godsägarna hade ytterligt knappt om kontanter, jag skall senare återkomma till deras situation. De stora godsen, von Arnims Sperrenwalde och Boitzenburg, von Dohnas Schlobitten och Waldburg-Capustigall, von Dönhofs Quittainen och Friedrichstein och von Lehndorffs Steinort var däremot små riken för sig. Det är inte riktigt att som Sebastian Haffner i Preussen ohne Legende framställa junkrarnas värld som ett land utan stora latifundier.

Varje gods bestod i regel av flera stora gårdar, var och en med sin herrgårdsbyggnad, i några fall stora slott. En stor egendom som von Arnims Boitzenburg strax norr om Berlin omfattade på 1850-talet ca 15 000 ha, vid andra världskrigets slut 12 500 ha. Det bestod i sin tur av 14 jordbruksenheter på tillsammans ca 4 500 ha och ett skogsbruk som omfattade ca 10 000 ha. För egendomens ekonomi var skogsbruket, inte jordbruket, det helt avgörande, vilket gällde generellt för de flesta adelsgodsen på Nordtysklands magra jordar.

Av jordbruksenheterna drevs tre i egen regi, resten var utarrenderade. För 52 anställda, 93 skogsarbetarfamiljer och 76 lantarbetare och hantverkare byggde och underhöll godset bostäder, alla försedda med trädgårdar, åker och äng. För de små barnen drevs lekscolor (Kindergarten) redan 1829. Från 1833 hade godset egen läkare. Sedan mitten av 1800-talet fanns sjukhus och ålderdomshem, underhållet av grevefamiljen.

Grevinnan organiserade, liksom ägarfruarna tidigare, de nödvändiga hembesöken, har också själv genomfört många besök. Utöver enkel handdräckning och samtal förslog dock dessa förmåner sällan. Endast till barnaföderskorna

hade man regelmässigt med sig soppa, babyindor och tvätt. (Sieghart Graf von Arnim, a.a. s. 107)

Ett medelstort komplex som Waldburg intill Königsberg omfattade ca 4 000 hektar. Det fanns 53 sådana gods med minst 1 000 hektar enbart i Ostpreussen. De hade i huvudsak inte uppstått genom att man lagt beslag på bondejord. I regel, som i Ostpreussen, hade det varit obruten mark eller tidigare kyrklig egendom. Men många storgods uppkom eller växte starkt när livegenskapen försvann under 1800-talet. Bönderna fick då friköpa sig från sina arbetsskyldigheter på godsen och det ledde till att godsägarna kunde överta en stor del av deras jord.

År 1910 var den preussiska landsbygden indelad i 36 000 kommuner. Men dessutom fanns ca 15 000 Gutsbezirke (godsområden). Godsen stod alltså utanför den vanliga kommunala förvaltningen. De utgjorde egna kommuner. Rösträtten i kommunala val var graderad efter förmögenhet. Det betydde att godsherren bestämde allt inom den lokala förvaltningen.

Alexander Fürst zu Dohna-Schlobitten har i sina memoarer, *Erinnerungen eines alten Ostpreussen*, liksom Hans Graf zu Dohna i boken *Waldburg-Capustigall*, Dankwart Graf von Arnim i boken *Als Brandenburg noch die Mark hiess* och Marion Gräfin Dönhoff i flera böcker, främst *Kindheit in Ostpreussen*, gett utomordentligt ingående och livfulla skildringar av sina uppväxtår i denna rika och skyddade värld. Detsamma gäller Hans Graf von Lehndorff i *Menschen, Pferde, weites Land*.

Förteckningen över tjänarstaben på ett gods säger åtskilligt. Märk att det enbart är de personliga tjänarna på gården som Alexander Dohna redovisar nedan. Dessutom tillkom den mångdubbelt större skara som var sysselsatt med själva jord- och skogsbruket och boskapsskötseln och aveln av herrskapets alla ridhästar.

- 1 hovmästare
- 1 kammarbetjänt (ansvarig för vinkällare)
- 1 betjänt
- 1 betjäntlärning
- 1 hustjänare
- 3 gamla män (ansvariga för eldningen)
- 1 kastellan

- 1 kammarjungfru
- 3 huspigor
- 1 kock
- 3 kökspigor
- 1 guvernant
- 1 barnflicka
- 1 livkusk
- 1 kusk
- 1 sadelmästare
- 4 stallpojkar
- 1 trädgårdsmästare
- 2 trädgårdsarbetare
- 3 lärlingar
- 1 maskinmästare för de elektriska anläggningarna

Dankwart von Arnims familj ägde flera slott, våning i Berlin, livré-klädda kuskar, fadern sysslar med rosor, hundar och bibliofili, godset sköter en anställd, han älskade musik, gjorde efter förlovningen en lång Orientresa, ordnade med att en blombukett varje dag under förlovningsåret sändes till fästmon, då man gjorde utfärd till ett jaktstolt i skogen en het sommardag kunde frun som en nåd anbefalla lättad klädsel för betjäningen.

Betjänter, kusk och chaufför var alltid i livré, betjänterna dessutom noggrant indelade i grader, klädseln växlade efter tid på dagen och festlighet. På förmiddagen bar de en rödvitrandig linnejacka med svarta ärmar, en styv krage med svart fluga och ett långt grönt eller vitt förkläde; till middag och senare en mörkgrå tvåradig kostym och till kvällen – när det blev festligt – en svart frack med vapensnoddar på uppslagen, med vapenknappar av silver och vita handskar.

Betjänter, kusk och chaufför hade i sin ungdom besökt en betjäntskola, där de fick lära sig servera, putsa silver, vårda kläder och stryka skjortor. På dessa skolor fick man också lära sig hur man skulle umgås med "herrskap", hur man tilltalade grevar och furstar, passade upp dem i salongen, anmälde besök...

*De ledande tjänarna
på adelsfamiljen
Dohna-Schlobittens
gods i Ostpreussen*

Förste betjänten intog en förtroendeställning. Alla utgifter gick genom hans händer. Von Arnim berättar att den förste betjänten och stallmästaren varit med hans far i världskriget. Den adlige officeren hade alltid, även i krig, en soldat som personlig handräckning och passupp.

Men Sperrenwalde var alltid fullt av gäster, fastrar och farbröder och andra släktingar som ofta stannade i månader. Man var fjärran från varje tvång och hets.

De gemensamma måltiderna intogs med stor punktlighet. Endast vid frukosten var det inte så noga.

Ty den måltid av vilken jag har de vackraste och mest livfulla minnena, vid vilken hela det dåtida livets maklighet, tidlöshet och praktiserade sorglöshet utvecklade sig, var i Sperrenwalde frukosten. Av ingen "måste-till-arbetet-hets" oroade samlades man framåt halv nio i tamburen.

Man åt i olika rum efter en noggrann rangordning. Bredvid köket var matrummet för pigorna, betjäntlärlingar, trädgårdsarbetarna och kusk-

pojkar. Till hushållet hörde också personer som inte kunde få äta med herrskapet men var för fina för att äta med pigorna. Dit hörde fruns kammarjungfru och tillresta sömmerskor från Berlin. De åt i ett särskilt utrymme. I förste betjäntens arbetsrum serverades hantverksmästare från staden, vinhandlare, hästhandlare och liknande företrädare för medelklassen.

Ett särskilt problem utgjorde de anlitade privatlärarna. De var ansedda som "lite bättre folk". Men de var ändå främmande vid samtalen inom familjen, den ogripbara jargon som utmärkte klassen av jägare och godsägare. Spänningen visade sig när olika kretsar stötte samman: adel, akademiker, präster. Men när man väl anpassat sig till den osynliga, men så verksamma samhällsordningen, så fungerade samvaron.

Då den unge Alexander Dohna växte upp i Potsdam var det noga reglerat med vilka andra barn han och hans syster fick leka. Så var världen indelad i kaster, för att använda Dohnas egna ord.

Överklasslivet hade också sina skuggsidor, liksom givetvis i ännu högre grad arbetarnas liv. Sjukdom och död hade en annan roll vid denna tid än numera. Av Dankwart von Arnims två bröder dog den ene redan vid fyra års ålder i en sjukdom som lätt skulle ha botats idag. Den andre stupade som ung löjtnant redan 1940, några dagar efter den tyska offensiven genom Belgien. Modern led upprepade gånger av svåra depressioner. Fadern drabbades under första världskriget av en svår sjukdom och avled då sonen bara var tio år. Jag citerar vidare ur Marion Dönhoff, Kindheit in Ostpreussen:

Om och om igen redovisas i familjehistorien sådana öden. Där heter det exempelvis: "hans fru var vid sin död 28 år och hade åtta barn." Eller: "Hon dog 26 år gammal, två dagar efter hennes sjätte barns födelse." Barnen dog på den tiden också i långa rader. Den egendom, som jag senare förvaltade, Quittainen, hade av den senaste ägaren, Bogislav Friedrich Dönhoff, omvandlats till en familje- och fattigstiftelse, sedan hans elva barn dött före honom. Och Dönhoffstädt, som därtills hetat Wolfsdorf, hade av liknande skäl övergått i min familjs ägo. Den tidigare ägaren, von Rautter, hade 1586 förlorat femton barn genom pesten; endast en dotter överlevde och gifte sig med en Dönhoff. (s. 125)

Alexander Dohnas Minnen kom ut på Siedlers förlag. År 2000 kom i sin tur Wolf Jobst Siedlers memoarer, Ein Leben wird besichtigt och

där berättar han om sitt möte med den då nittioårige Fürst Dohna:

... han berättade för mig att först i slutet av trettioalet hade centralvärme byggts in i en del av slottet. Eftersom kakelugnarna och kaminerna från tidig barock knappast kunde värma upp de många rumsfilerna, användes dessa inte. Så blev stora delar av slottet obebott under de långa ostpreussiska höst-, vinter- och vårmånaderna. Vid den tiden hörde Schlobitten jämte Dönhoffs Friedrichstein och Lehndorffs Steinort till de förnämsta besittningarna i Ostpreussen och till de dohniska egendomarna räknades ytterligare sju andra herrgårdar och jaktstott.

... Vanligtvis for familjen i en hästdroska, varvid fadern och sönerna red före när de besökte grannar vilkas hus för det mesta låg dussintals kilometer bort. "Herrskapskusken" höll ett strängt avstånd till kuskarna i godsets lantbruk och han åt inte heller i tjänstefolkets kök. Hierarkin var lika sträng nedåt som uppåt. Det måste man alltid göra klart för sig när det handlar om livet i äldre tider. (s. 74ff)

Det liv von Arnim och furst Dohna skildrar är livet på de stora latifundierna. Den dominerande delen av de preussiska godsens hörde inte dit.

Där präglades i stället livet av stor sparsamhet. Dönhoff berättar med utgångspunkt i en dagbok som skrivits mellan 1805 och 1838 om livet på ett gods i Ostpreussen:

Man kan knappast föreställa sig den anspråkslöshet med vilken ägaren till en stor egendom dåförtiden levde. I hans tunna, långa böcker över utgifter stod under rubriken kläder som enda utgift under många år förtecknat: sula skor, vända eller laga kragar och nytt foder till en jacka. Lika sparsamt ser det ut i spalten nöjen. Sällan går han en enda gång på teater i Königsberg, för det mesta inskränker sig trakteringen till ett glas öl, på vilket han bjuder någon, endast sällan är han förmäten nog att ta ett glas vin.

När han erbjuds att bli Generallandschaftsdirektor avböjer han; han hade inte råd att skaffa den uniform som var obligatorisk. År 1820 uppgick hans årliga personliga utgifter (uppdelade på följande sätt: kläder, böcker, resor, presenter, dricks, vin, porto) tillsammans till 373 daler. Endast för barnens uppfostran, som likaså begränsades till yttersta sparsamhet, gjordes förhållandevis stora utgifter. Under rubriken "Barnens underhåll och uppfostran" finns 5408 daler införda.

Men det är lätt att dra felaktiga slutsatser. Det Dönhoffska huvudgodset, Friedrichstein i Ostpreussen, var ett av Tysklands största. Att så små belopp sparades för rent personliga utgifter beror, såvitt jag kan se av olika sammanställningar, på att också återbetalning av skul-

der, som vilade på godset efter napoleonkrigen, sorterades in som utgifter, inte som kapitalbildning. Men bortsett från detta torde bilden väl belysa levnadssättet på många gods.

En bild av ett verkligt litet gods möter oss i Scheurigs biografi över Tresckow:

Båda föräldrarna var födda preussare, men som patrioter bekände de sig till Bismarcks rike. Deras lojalitet tillhörde Kejsaren och Konungen. Hela tiden förblev de monarkiskt sinnade. Båda föräldrarnas tro var orubblig, djupt rotad och endast hos modern ibland av påfallande fromhet. Den ställning de intog tycktes privilegierad, men deras bekymmer gällde människorna på godset och i byn. Till detta kom att Hermann von Tresckow inte var förmögen. Inte heller Wartenburg gav honom några rikedomar. Ofta måste – vid missväxt eller överutbud – hans generalspension hjälpa till att täcka omkostnaderna för egendomen. Det framtvingade den yttersta sparsamhet och därmed till ett nästan puritanskt levnadssätt. De njutningar, som man tillät sig, var anspråkslöshetens njutningar. Hade frun att köpa in julklappar till byn, for hon med tåg tredje klass till Berlin. Också i staden skydde de onödiga utgifter. För det mesta övernattade de i det billigaste värdshuset. Den som levde i sådan enkelhet, kunde med svårighet komma på idén, att han var någon som drog fördel av en social orättfärdighet.

Trots detta överskred inte helle Tresckows föräldrar de gränser som gällde för deras stånd i synnerhet i östra Preussen. De kände ingen motsägelse mellan samhällets- och författningens verklighet; de trodde varken på demokrati eller likaberättigande, utan på rang och en ordning, som vilade på Guds auktoritet. Det blev för dem en förmätenhet att upphäva människan och hennes förnuft till måttstock för allt. Larmet i den industriella västern och hätskheten i tilltagande klasskamper – tecken på en oundvikligt närmande vändpunkt i tiden – hemsökte ännu inte deras lantliga omgivning. Källan för kraft och självhävdelse var för dem jorden, staden var symbol för rotlöshet och fördärv.

Ännu mer drastiskt framträder de stora klasskillnaderna inom godsägaradeln, när vi läser Fredrik Åkerbloms Pommerska brev (1892). Åkerblom var en svensk resenär, som ger en ingående skildring av den gamla svenska provinsen Pommern. Hans reseskildring var dessutom den första svenska, som beskrev norra Tyskland sedan Jonas Apelblads från 1757. Pommern var en av Preussens mest typiska junkerprovinser. Jag citerar:

Särskildt har jag sett fina fruar öfvervaka nötkreaturens vård och kontrollera profmjölkningen ... Deras klädsel är vanligen också icke sådan,

att de för densammas skull behöfa vara rädda att klifva in i ett bås eller sparka till tjuren, så att han stiger upp för att presentera sig bättre för en intresserad besökare. För öfrigt sköta fruarna ofta sjelfva också det inre hushållet, hjälpa till att laga middagen ...

En liknande bild av det lilla godset ger Hermann Fürst von Pückler-Muskau i sina Andeutungen über Landschaftsgärtneri (Tips om trädgårdskonst), kommenterade i von Krockows Fahrten durch die Mark Brandenburg (s. 13). Fursten hade besökt och beundrat de engelska slottens trädgårdar men fylls av skamkänsla, då han kommer åter till Preussen:

... och här alltjämt finns en stor majoritet av adelsgårdar vars främsta utsikt vetter mot gödselstaden, vid vars portar grisar och gäss rumsterar om under den största delen av dagen och vars inre ofta, som enda försök till renlighet, bara kan uppvisa golvplankor beströdda med sand. (s. 13)

Rikedomen kunde vara helt annorlunda bland Rhenlandets industrifurstar och bankirer. Men idealet för borgerlighetens spetsar var att bli reservlöjtnant i något preussiskt regemente och få dottern bortgift med en kanske utfattig och kulturlös junker.

Oberoende av godsens storlek är ett annat förhållande betydelsefullt. Adelsnäs makt hängde inte bara samman med ekonomin och ägarnas olika stora kapitalstyrka. Jag citerar igen Marion Dönhoff i Kindheit in Ostpreussen:

Även av ett annat skäl var bondebefrielsen inte så befriande som reformediktet hade utlovat. (Dönhoff syftar på det edikt från 1807 som upphävde 1653 års "livegenskap".) Många av godsherrens företrädesrätter förblev på grund av vanans makt bestående eller fick genom en rigorös kommunallagstiftning (Gemeindeordnung) och en lantarbetarlagstiftning en ny grund. Lagen kom ut under femtiotalet i förra århundradet och behöll sin giltighet till slutet av första världskriget. Godsens områden blev dessutom bestående som förvaltningsenheter, vilket praktiskt säkrade för godsherrarna att en del av det feodala herraväldet fortsatte, ty i deras person förkroppsligades dessutom självförvaltningen i deras distrikt. Det var de som där utövade polismakten (s. 175).

Och inte bara polismakten. Enligt Hans von Dohna i boken om Waldburg var det självklart, att godsägaren också svarade för brandväsen, skola och fattigvård. Helt enväldigt. Det var vidare han som drev ett eventuellt fängelse. Och går vi till grevarna Arnim på

Boitzenburg, så kunde de dessutom samtidigt vara domare i både underrätt och apellationsdomstol för området.

Det kanske mest avgörande var dock kopplingen mellan att vara godsägare och att vara militär befälhavare över rekryterna bland godssets arbetare. Jag citerar den tyske historikern Hans-Ulrich Wehler:

Den äldre preussisk-tyska militarismen hade framgått ur en sammanfogning av adelns härskarställning på landet med militära ledningsbefattningar i officerskåren. Godsägaren var därför inför sina bönder inte bara arbetsgivare, herre över domstolen och representant för polismakten, utan också militär förman, som officer och kompanichef. Den manliga arbetskraften var inte bara ärftliga undersåtar (Erbuntertänige) eller halvfria stutare utan samtidigt också rekryter och soldater. Lämnade de godset kunde det bestraffas som desertering. (Wehler, Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Bd 4, s. 422)

Godsen kunde också vara en vistelseplats för original liksom i Selma Lagerlöfs Värmland. Krockow berättar i sin bok "Begegnungen" (s. 69 ff) om den Carol Lehndorff, som bebodde Steinort i Ostpreussen och gick bort 1936. Han levde ogift

och lade föga vikt vid ordning och renlighet och hade behållit nästan allt så som han ärvt det av sina föräldrar. Flyttade man undantagsvis på ett skåp gjorde man sig inte en gång besväret att hänga tavlorna på annat sätt utan man kunde se en bit tavelram sticka fram bakom ett skåp. Trasiga möbler staplade man i ett rum utan att reparera dem ...

Carol Lehndorff var en smula egen men högst underhållande och välvilligt stämd mot mig, kanske för att jag intresserade mig för hans stora brandenburgsk-preussiska myntsamling, som bevarades i myntskåp vid väggarna i hans sovrum.

Titlar spelade en stor roll i godsägarklassen. Furst Dohna skildrar sin farfars begravning 1916 och räknar då med titlar upp gästerna:

Generalöverste von Plessen som företrädare för Hans Majestät Kejsaren, jag hämtade honom vid stationen. Samtidigt kom Excellens Adolf Batocki, arvprinsen Taxis som företrädare för regementet Gardeskåren och släktingar. Klockan _ 12 ägde jordfästningen rum i kyrkan till vilken ytterligare ett oändligt antal människor hade kommit såsom Överpresident von Borg, ställföreträdande kommanderande Generalerna friherre von Hollen och greve Limbrecht von Schlieffen, Regeringspresidenten Gramsch, överborgmästare Körte från Königsberg, Major von Hatten som företrädare för 8:e arméns överkommando.

Godsägarmiljön slutade givetvis inte vid Preussens gränser. Samma dominans för adelsgods fanns inom området söder om Ostpreussen, det som fram till första världskriget tillhörde Ryssland, sedan blev en del av det återuppståndna Polen. Wojciech Jaruzelski, Polens senare kommunistiske marskalk och president, härstammade från polska adliga godsägare från trakten strax sydväst om Bialystok, inte långt från den nuvarande gränsen mot Vitryssland. I sina utförliga memoarer (som också utkommit på tyska), *Mein Leben für Polen*, har han skildrat sin ungdoms miljö:

Jaruzelskis och Zarembas hörde till de högre skikten i denna lantadel, vilket påtvingade dem en bestämd livsstil, en bestämd form för sociala relationer. Jag kommer mycket väl ihåg söndagarna. Vi besökte mässan i kyrkan i Dabrowa Wielka, några kilometer från Trzeciny, och när bönderna, som ofta löpte barfota längs gatan (skorna bar de över axlarna för att inte smutsa ner dem) såg vår vagn passera, dragen av två vackra bruna hästar, så hälsade de vördnadsfullt. I kyrkan hade vi vår särskilda bänk i kyrkans tvärskepp och var skilda från de övriga troende. ... Min mor och min mormor var intensivt sysselsatta i den katolska kvinnoföreningen. De organiserade och finansierade en hel rad av sy-, hushålls- och matlagningskurser för bondkvinnorna i omgivningen. (s. 18 f)

En polsk adelspojke hade inte bondsöner som lekkamrater och det försvårades också av att föräldrarna till bondbarnen tilltalade den unge godsägarsonen med "kleiner Herr". Däremot, vilket inte omtalas i de preussiska memoarerna, lästes mycket litteratur på godsens, dels ur de egna biblioteken, dels ur bokförsändelser som varje månad kom från Warszawa.

Hade man sett mer av världen än den nordtyska slätten och dess gods och gårdar? Var man berest?

Här ger memoarlitteraturen två olika besked. Marion Dönhoff berättar att Konrad Adenauer, som tidigare varit överborgmästare i Köln, innan han i sjuttioårsåldern blev Västtysklands förste förbundskansler, då ännu aldrig hade varit i vare sig Paris eller Rom. Och hon menar generellt att de ledande preussiska kretsarna hade sett väldigt litet av andra folk och kulturer. Samtidigt motsägs detta av att flera av dem, enligt andra uppgifter i memoarlitteraturen, under flera år tjänat i andra länders arméer eller haft diplomatiska uppdrag. Det berättas också om långa resor, till Egyptens pyramider och fyra vec-

kor på Nilen. Men det gällde kanske en begränsad del av toppskiktet? Den del som skrev memoarer?

En iakttagelse kan man göra. Bland godsägarna – så långt memoarlitteraturen berättar – var det bara männen som reste. I det högborgerliga skikt, vars levnadssätt jag senare skall komma till, reste hela familjerna på månadslånga turer till södern.

Vad säger dagens forskning om miljön på de preussiska godsens?

Det går inte att behandla godsägarsituationen som enhetlig för hela det preussiska området. Det betonade redan Marion Dönhoff i *Kindheit in Ostpreussen*:

Av min skildring av hur ett storgods uppkommer måste man minnas, att i Öster ägaren själv bedrev jordbruket, alltså verkligen var företagare, medan i Väster de stora egendomarna var utarrenderade till bönderna och drevs som småbruk. Ägaren fungerade endast som mottagare av räntor och vårdade i övrigt de adliga traditionerna. Inom vetenskapen betecknar man dessa olika modeller som "Grundherrschaft" (i Väster) och som "Gutsherrschaft" (i öster). (s. 202)

Carsten Porskrög Rasmussen utvecklar distinktionen mellan Gutsherrschaft och Grundherrschaft i en längre artikel i tidskriften *Scandia*, 2002, s. 21 ff.

Godset var en vidt udbredt institution i det tidligt-moderne Europa, og tilhørsforhold til et gods et faellesvilkår for det meste af landbefolkningen. Godserne var dog meget forskellige. I årene 1887–1900 formulerede en gruppe tyske samfundsforskere begrebspæret gutsherrschaft-grundherrschaft som betegnelse for det, de anså for at være de to dominerende godssystemer i Tyskland og i store dele af Nordeuropa. Gutsherrschaft betegnede et godssystem centreret om hovedgårdsdrift baseret på hoveri, og det var i vidt ustrækning ledsaget af livegenskab og omfattende juridiske beføjelser til godsejeren. Grundherrschaft derimod betegnede et godssystem, hvor bondebruget var den altdominerende produktionsenhed, hvor bøndernes ydelse til godsejeren var afgifter, og hvor bondebefolkningen var personligt fri. ...

Godset som institution er ihovedsagen tillagt negative følger såvel for den direkte berørte befolkning som for samfundet i breder forstand, men særligt har gutsherrschaft været betragtet næsten entydigt negativt, hvad enten det var af de liberale samfundsforskere, der formulerede modellen for godt et århundrede siden, eller af både østeuropæiske og vestlige marxister. ... Hoveri og livegenskab er på den ene side anset for at være moralsk/politisk uacceptable fænomener, på den anden side er de betrag-

tet som ekonomisk ineffektive. ... Visse forskere er gået så vidt som at se gutsherrschaft som roden til Østeuropas vanskeligheder med at finde en vej mod markedsøkonomi og demokrati i det 19. og første halvdel af det 20. århundrede.

Men många forskare har enligt Rasmussen betonat att livet på Guts-herrschaft var mindre präglat av tvång än man antagit. Och här pågår alltså en vetenskaplig debatt.

Ulf Jonsson (Historisk Tidskrift 1997) framhåller i sin jämförande studie av jordägande aristokratier i Europa, att de ostelbiska godsens drevs som stora, sammanhållna driftsenheter med lönearbete. En av Tysklands mest kända samhällsforskare, Max Weber, genomförde redan 1892 en studie, Die Verhaltung der Landarbeiter in ostelbischen Deutschland (Lantarbetarnas förhållanden i Tyskland öster om Elbe), där han visade, hur mellan 1885 och 1905 nära 2 miljoner lant-arbetare flyttade ut ur området och ersattes av polska tillfallighetsarbetare. Weber karakteriserade förhållandena som den agrara kapitalismens motsvarighet till de antika slavlagren. Det räckte med ett ord från den av godsägaren kontrollerade polismakten, och en av icke önskvärd arbetare transporterades över gränsen. Arbetare som rymt kunde vidare tvångsmässigt återföras.

Jonsson visar på tre strategier, som den gamla jordägande aristokrat i Europa använde sig av, när den började känna hotet från moderniteten, städerna och industrikapitalet. Utom på tvångsåtgärder, exempelvis i form av antisocialistlagar, och på adelns egna investeringar i aktier, visar han på ett paternalistiskt drag, i allians med kyrkan.

Under 1800-talet förlorar, som Jonsson framhöll, successivt de gamla agrara eliterna sin ekonomiskt ledande roll runt om i Europa. En jämförelse av utvecklingen i England, Ryssland och Tyskland ger Dominic Lieven i sin forskning (Abschied von Macht und Wurden. Der europäische Adel 1815–1914), där han betonar tre drivkrafter: den alltmer byråkratiserade och centraliserade statsmakten, industrikapitalismen och upplysningsidéerna. Industri- och handelskapitalet i städerna formar den nya maktbasen både ekonomiskt och politiskt. Dess instrument blir liberalism och parlamentarism och försök att hålla industriproletariatet undertryckt genom begränsad rösträtt.

Hur klarade de nordtyska godsägarna den ekonomiska nedgången, som var både absolut och relativ i förhållande till de borgerliga kapitalisterna? Hur lyckades de behålla sin makt? Om detta finns hyllme-ter av vetenskapliga studier publicerade i Tyskland.

Kort kan resultaten väl enligt Hanna Schissler sammanfattas som så, att sedan reformerna vid 1800-talets början öppnat vägen för att också borgerligt kapital kunde köpa riddargods och sedan England slagit in på frihandel och upphävt sina sadestullar 1847, hade en storhetstid inletts för de ostelbiska godsägarna. Befolkningsökningen i Tyskland hade pressat ner kostnaderna för arbetskraften, som kunde utsugas ytterligare.

Men mot 1800-talets slut ändrades radikalt dessa förhållanden, sedan den transatlantiska sjöfartens expansion översvämmat Europa med billig amerikansk spannmål. De nedpressade lönerna för lant-arbete ledde till en omfattande utvandring till nya industriella centra.

Men med hjälp av sin politiska makt kunde adeln pressa fram skyddstullar, och de tyska sadespriserna kom att ligga 300 % över världsmarknadspriserna, en kostnad som givetvis den fattiga arbetarbefolkningen fick stå för genom höga matpriser. Jordbrukskapitalets makt inom nuvarande EU är ingen nyhet.

Det var uppenbart att det inte fanns någon möjlighet för adeln att säkra den ekonomiska basen för sitt liv, om det tyska samhället skulle styrts efter folkflertalets intressen. Den "reaktionära koalitionen" mellan byråkrati och godsagaradel behöll även under industrialismens genombrott och under Weimartiden sitt grepp om samhället. David Spring har i "European landed Elites" (1977) framhavt motsatsen till den engelska aristokratin, när det gäller militaristiska, antidemokratiska och antiparlamentariska tendenser. Jag återkommer i kapitel 11 till en jämförelse av preussisk och engelsk adel. Men det kan vara värt att notera att professor Hans-Ulrich Wehler sin essabok Politik in der Geschichte (s. 76) betonar att den tyska adelns dominans fick en artificiell förlängning genom de tre segerrika krigen i mitten av 1800-talet. "Först resultaten av dessa krig har också lagt grunden för kejsarrikets nya militarism och adelns särställning."

I de adelsmemoarer jag läst och till en del refererat ovan marcks inga kommentarer och ännu mindre några försök till analys av dessa dramatiska utvecklingsfaser. Tvärtom vilar ett idylliskt drag över

godsägarnas bild av lantarbetarnas förhållanden, och den paternalistiska attityden är påtaglig. Memoarerna är – självklart – inte användbara till en belysning av de stora ekonomiska förändringarna för agrarkapitalet, lika litet som annan memoarlitteratur brukar vara användbar för att förstå den ekonomiska utvecklingen. Snarare är de direkt vilseledande genom sin idylliserande ton.

Vad memoarförfattarna ger är i stället minnesbilder av det dagliga livet, sådant som de uppfattade det (eller väljer att framställa det) och – framför allt – av de samhälleliga värderingar och attityder som präglade dem, av deras egen livsstil och mentalitet. Traditioner och symbolik och arkaiska ritualer som duellerandet framträder i memoarerna.

Och det är för att belysa värdeorden och attityderna jag valt att läsa memoarerna. Till dessa värderingar återkommer jag i senare kapitel.

Slutet på den ostelbiska adelns makt

Det var inte någon allmän rösträtt i Weimartidens Tyskland – inte heller den ekonomiska verkligheten med industrialisering och hyperinflation – som avgjorde godsägaradelns framtid i Preussen. Det var andra världskrigets utgång.

När januari 1945 inleddes med snö och isande kyla, stod de ryska arméerna redo att rycka in i Ostpreussen. Jag låter Alexander Furst zu Dohna-Schlobitten få teckna avslutningen på godsägarklassens liv:

I Prökelwitz nådde oss den väntade inkallelsen till folkstormen kvällen före vår avfärd. Trots varningar från till och med herr Prinz, att jag på nästa dag skulle hänga i ett träd, avrådde jag männen att följa inkallelseordern. Jag kände "de styrande" alltför väl och visste, att de redan före oss skulle sätta sitt eget skinn i säkerhet.

Inte heller här kunde någon fatta att vårt hittillsvarande liv var till ända. Jag hade tagit med mig några av mina bästa jakttroféer från Schlobitten och ville ta med mig de tre största rådjurshornen, som min far nedlagt, från Prökelwitzer slott och slå in dem i familjen Prinz våning. När jag rev ner två gardiner från fönstret förlorade fru Prinz fattningen över denna vandalisering. Först sedan kom hon att tänka på att hon aldrig mer skulle beträda sitt hem. Jag fick den otacksamma uppgiften att skjuta hundarna. Herr Prinz ville begripligt nog inte göra det själv och att ta med dem var meningslöst. Tungt vilade på oss – i synnerhet på de ansvariga hästskötarna, chefsmejeristen, får- och svinskötarna – ödet för våra djurbestånd.

Det ordnades så att alla fastbundna kor släpptes fria, kättarna för föl, svin och får öppnades och staldörrarna låstes upp. Så kunde djuren åtminstone ta sig ut i det fria; att frysa ihjäl var bättre än att tjudrade och inlåsta hungra eller törsta ihjäl. ...

Vid tiden för 400-talets folkvandringar kan det inte ha varit mycket mer primitivt. Man åt och drack ur en och samma skål, som liksom skeden användes gemensamt av flera. Också furst Dohnas lilla dolk, som ersatte gaffeln, gick runt i laget.

Från den 22 januari 1945 till den 25 mars 1945 varade adelsgruppens uttåg från det gamla Preussen. Tillsammans fördrevs ca 4,4 miljoner tyskar ur östprovinserna, ca 3,5 miljoner från andra östländer, t.ex. Tjeckoslovakien, med destination Västtyskland. Därtill kom ca 1,5 miljoner flyktingar från sovjetzonen till det senare Västtyskland. I sovjetzonen stannade ytterligare 4 miljoner. Tillsammans rörde det sig alltså om en folkvandring på ca 14 miljoner. (Se Benz, a.a., s. 83ff).

Under senaste tid har flera författare – även på svenska – belyst detta dramatiska skede i Europas historia, t.ex. Niclas Sennerteg i boken *Stalins hämnd* (2001). Tyskspråkiga böcker, av vilka det finns många, redovisar jag i litteraturförteckningen. Särskilt innehållsrik är Jürgen Thorwald, *Die grosse Flucht*.

6. Jordbrukets arbetare – enligt godsägarnas minnesbilder

I två digra volymer har Gustaf Utterström skildrat de svenska jordbruksarbetarnas förhållanden. Kan en beskrivning av de tyska lantarbetarnas situation tillföra något nytt, som vi inte redan vet efter att ha läst Utterström och de svenska proletärförfattarna?

Ja, på en väsentlig punkt var, som skall framgå av det följande, situationen annorlunda i det preussiska området.

På ett detaljerat och inkännande vis beskriver von Arnim deras liv, sådant han som överklassbarn upplevde det under sin barndom och ungdom på Sperrenwalde. Byn vid godset omfattade ca 150 invånare, mest gamla familjer, som i generationer bott vid och arbetat på godset. Dagen började vid 2 på natten då mjölkerskorna drog ut för att handmjölka de 50 korna. Sedan gick transporten till det avlägsna Berlin, där den måste vara framme när stadsborna steg upp. I övrigt gällde inga bestämda arbetstider. Man måste arbeta så länge det behövdes. Det kunde pågå till tio på kvällen under sommartiden.

Begrepp som pensionsålder, arbetstid, fritid, hobby, lön, semester eller ackordsarbete hörde inte hemma i, var obegripliga i denna preussiska värld av gods och lantarbetare. En arbetare, som blev gammal och inte längre orkade sköta sina tidigare uppgifter, fick göra något annat: att dra upp klockorna i alla godsets rum eller att tidigt varje morgon fördela ved till de öppna spisarna i rummen. Det intryck berättelserna, t.ex. av Marion Dönhoff i *Kindheit in Ostpreussen* förmedlar, är att detta upplevdes positivt och var en del i omsorgen om godsets anställda. Man kände att man var behövd. Var någon sjuk var det självklart att godsägarinnan kom på besök och att de unga godsägardöttrarna skulle vaka hos den sjuka under natten.

Maskiner förekom inte under den tid fram till 1930-talet som von Arnim beskriver, utan det var en rad av fyrspann som på morgonen drog ut för arbetet på fälten. Det fanns en klar statusskillnad också i byn. Den manligaste mannen var den som förde det vackraste dragspannet av hästar.

Även bland kvinnorna fanns alltid någon som spelade första fiolen genom att dominera samtalen vid byns pump. Rinnande vatten var ytterst sällsynt i husen, utan det hörde till kvinnogörat att hämta vatten vid brunnen. Där fanns nyhetsbörser, inga tidningar eller radio fanns i byn. Först några år in på 1920-talet kom elektricitet till ett par rum i slottet.

Byns folk förstärktes vid vissa tider med invandrande polska arbetare. Då fick lönen utgå efter prestation. En "förste arbetare" räknade in antal avlämnade potatiskorgar.

Annars spelade lön en mycket underordnad roll, vilket givetvis var en stor fördel för arbetarna under 1920-talets våldsamma inflation. I stället utgick ersättningen in natura. Man hade bostad, man hade egna kreatur, man hade eget trädgårdsland.

Bostäderna bestod av en farstu med tegelgolv, som ledde in till köket med ugn eller i några fall spis. Vid sidan om köket låg två rum, vart och ett med flera sängar. Och en stege som ledde upp till den "vindsvåning", där barnen sov. Sängarna var högt uppbäddade med bolster och kuddar, ju högre desto rikare och finare var husets folk. Det fanns inga tapeter i rummen, och de små fönstren var ofta slutna bakom luckor; man var rädd att solen skulle bleka de fina täckena. Därför var det ofta fuktigt i rummen. Husen hade inte heller några källare under golvet. Vädrade gjorde man ytterst sällan.

På en vägg hängde ett porträtt av husfadern som militär, ett kort som var prytt med regementets fana och symboler.

Det var alltid en stor dag, då en av sönerna hade fått permission från sin rekrytutbildning och kom hem till byn, beundrad av alla, och kanske gick upp och presenterade sig på slottet. För slottets herre var också militär, officer, i regel reservofficer. Upp till och med majors grad titulerades han greve, därefter överstelöjtnant eller överste.

En officer hade alltid en soldat vid sin sida som betjänt, oftast från det egna godsets folk. Detta gällde också svenska officerare, som engagerade sig som frivilliga på tysk sida under första världskriget.

Gilbert Hamilton berättar om detta i sina memoarer (I fält). Utom betjänten hade Hamilton också med sig sina två egna ridhästar fram till fronten.

Godsägaren som officer, soldatporträttet på lantarbetarens vägg, den kombinationen uttrycker på ett illustrativt sätt en yttre sida av det som brukar kallas den preussiska militarismen. Beundran för det militära var inte begränsad till den befallande överklassen utan genomsytrade det preussiska samhället, från greven till yngste lantarbetare. Det fanns en stark patriarkalism. Herr Majoren hade ansvar för sina lantarbetare liksom för sina soldater.

Var möter vi det andra perspektivet, böndernas och lantarbetarnas syn på godsägaradeln.? Tecknade de också en idyll av livet på de nord-tyska gods?

Här är skillnaden mellan Nordtyskland och Sverige drastisk. Medan vi har en litteratur av främst Ivar Lo-Johansson och Jan Fridegård, som speglar författarnas egna erfarenheter av lantarbetarproletariatets liv, finner vi ingen motsvarighet i tysk litteratur.

Vad är förklaringen? En hypotes kan vara den roll folkhögskolorna i Norden spelade för att ta hand om och inspirera begåvade ungdomar ur landsbygdens arbetarklass.

De landsbygdsskildringar vi möter från Nordtyskland rubriceras i regel – och med rätta – i tyska litteraturhistorier som hembygds-skildringar, är skrivna av författare med borgerlig proveniens och har ibland en lätt nostalgisk ton. Fritz Reuter, född i Mecklenburg, är väl den mest kände företrädaren.

Vi får gå till de vetenskapliga studier som jag till en del refererat i föregående kapitel. Andra finns upptagna i litteraturförteckningen.

7. Adeln – en internationell samhällsgrupp före 1800-talet

Vi är vana att associera den tyska adeln och officerskåren med en lidelsefull nationalism.

Men en sådan nationalism var inte den ursprungliga vare sig hos den tyska adeln eller inom någon annan adelsgrupp. Såväl adeln som den romerska kyrkan, medeltidens riddarordnar och handelskompanier som Hansan, var internationellt verksamma. De bands inte av någon trohet mot en speciell språk- eller rasgrupp eller monark. Detsamma gällde adel och affärsmän i 1600- och 1700-talens Sverige och Europa.

Ekonomihistorikern Eli Heckscher uttryckte i sin bok Svenskt arbete och liv denna iakttagelse, som gäller generellt, med följande ord:

Sådana nationella symboler som härstamning, namn, språk, voro likgiltiga eller av alldeles underordnad betydelse för stormaktstidens statskonst; en duktig karl var välkommen, vad han än hette, varifrån han än kom och vad språk han än talade, så länge han bara väl tjänade Sveriges krona.

De första svenska erövringarna på andra sidan Östersjön leddes av den invandrade fransmannen Pontus de la Gardie. Fadern till Carl Gustaf Wrangel, som byggde Skokloster, hade varit officer i Polen. I centrum av dagens Riga står statyn av en skotsk adelsman, som ledde Rysslands återerövring av staden efter napoleonkrigen. Ryska regerings-tjänstemän och officerare var under både 1700- och 1800-talen och in i 1900-talet till betydande del tyskar. Befälet över den ryska armén, som 1914 ryckte in i Ostpreussen, fördes av Paul Edler von Rennen-

kampf, befälhavare för Rysslands baltiska flotta var amiral von Essen, kryssarbrigaden fördes av konteramiral von Schulz. Deras härstamning gick ofta tillbaka till de tyska ordensriddarna i Baltikum. Godsherren på Waldburg vid Königsberg stred på Napoleons sida mot Österrike, sedan på Preussens sida mot Napoleon.

Skaparen av den preussiska generalstabens berömmelse var Helmut von Moltke, chef från 1857 till 1888, mecklenburgare till börden och tidigare dansk officer. Han kom trots detta att leda kriget mot Danmark 1864.

Samma internationella bakgrund med tysk proveniens präglade furstehusen. Kejsarinnan Katarina II i Ryssland var från det tyska Anhalt-Zerbst, från tyska områden kom också de pfalziska svenska Karlarna, Karl X, Karl XI och Karl XII. De efterträddes av likaledes tyska hessiska och holstein-gottorpska släkter och senare franska berнадotter.

Dagens stora företag är inte heller nationella. Deras investeringar görs inte nationellt utan internationellt. De flyttar sina huvudkontor och anläggningar mellan olika överheter, mellan olika läns herrar med äldre terminologi. De känner sig inte bundna att förlägga sin verksamhet till något speciellt land. De investerar där det är lönsamt.

Fram till 1800-talets början gällde samma självklart internationella inställning inom den gamla adliga godsägarklassen. Dess söner tog tjänst i det land och i den armé, som erbjöd de rikaste erfarenheterna och de bästa avancemangsmöjligheterna. Generalmajor Henning von Tresckow, arkebuserad av nazisterna 1944, tillhörde en urpreussisk godsägarläkt. Bland hans förfäder hade 21 varit generaler i Preussens armé, men där fanns också de som tjänstgjort i danska, svenska, ryska, engelska, portugisiska, venetianska och sardinska uniformer. Man hade gods i flera länder, man kunde träda i tjänst hos flera furstar.

Den dagbok som skrevs på Friedrichstein av Dönhoff 1805-1838 skrevs exempelvis på franska, fastän Napoleons Frankrike varit Preussens huvudfiende fram till 1815. Franska var det internationella språk, som användes av alla som ansåg sig förnäma.

Ingen tysk skulle hundra år senare, efter första världskriget, skriva sin dagbok på franska. Under mellantiden hade det stora nationalistiska genombrottet skett i Europas idéliv.

Jag citerar ur Dönhoff, Namen etc., s. 85ff.

Det tycktes mig också att i det nordosturopeiska området mellan Weichsel och Peipus-sjön, framför allt i Livland, där svenskar, danskar, tyskar, polacker, ryssar levde i ständig växling med varandra eller mot varandra, kämpat, slutit förbund och dödat varandra och där, alltefter vem som just hade underkuvat vem, än den ene än den andre utövade herraväldet, att alltså i detta Nordosteuropa den enskilda familjens historia var mer uppslagsrik än nationens historia, för att använda ett senare uppfunnet uttryck. Ty där stod långt in i Nya tiden inte lojaliteten till läns herren i första rummet utan samhörigheten med det under många umbäranden tillkämpade landområdet. Man levde förvisso inte gärna under främmande herravälde men bortsett från att den egna överheten vanligtvis inte just umgicks varsamt med undersåtarna, höll man framför allt fast vid hus och mark och tänkte inte alltför mycket efter vem som utövade just det översta herradömet: Orden, Kyrkan, polackerna, svenskarna, ryssarna eller preussarna.

Fredrik den store har aldrig helt förlåtit de ostpreussiska ständerna, att de 1758 hyllade kejsarinnan Elisabeth och svor henne trohetseden. Men för ständerna tycktes detta förhållande som det enda förnuftiga med hänsyn till det faktum, att ryssarna besatt hela landet under sjuåriga kriget. För övrigt lämnades landet stor självständighet av de båda ryska guvernörerna, först Fermor och sedan Friherre von Korff, som båda var av tysk härstamning (vilken fördomsfrihet enligt nutida begrepp). Och när Ostpreussen slutligen efter fyra år återkom till kungen av Preussen, var detta land det bäst bibehållna av alla dess provinser. ...

Innan begreppet nation hade uppfunnits och innan ideologins gift sippade in i alla mänskliga och mellanstatliga relationer, var det på inget sätt ovanligt, att ta tjänst i andra länder. Man tog tjänst där det tycktes en glädjande och lönsamt, och detta blott så länge som man hade lust till det. Möjligheten att söka sin herre också utanför gränserna till det egna födelselandet, förhindrade utbredningen av nationella fördomar och begränsningen av den politiska horisonten, vilka bådaderna under senare tider skulle bli så ödesdigra.

Tillfalligtvis framkallade detta förfaringssätt också för våra nutida begrepp högst egenartade konstellationer. Så hade den preussiske utrikesministern Christian Graf von Bernstorff, under vilken min farfar August Hermann Dönhoff 1821 inträdde i den diplomatiska tjänsten, dessförinnan, från 1800 till 1810, varit dansk utrikesminister. ... Han som i tio år var Danmarks utrikesminister, blev nu under hela fjorton år Preussens utrikesminister.

Utsänd från den svenska arméledningen till von Hindenburgs högkvarter under första världskriget var överste Gustaf Bouveng. I Dag-

bok från Östfronten (1928) skildrar han bl.a. striderna vid Kowno vid Njemenfloden i gränsområdet mellan Ostpreussen och Ryssland. På det gods han besöker – på den ryska sidan – bodde en grevlig familj Drohojowski. Greven var österrikisk reservofficer och kammarherre sedan 21 år hos kejsaren av Österrike, hon av rysk adel. Bouveng misstänker henne för spioneri för rysk räkning! (s. 199)

Nationsgränserna var diffusa även om statsgränserna var klara. Att känna lojalitet med en viss stat var inte självklart. Ännu mindre att känna lojalitet med en viss nation.

Det är lätt att associera till dagen debatt och strävan till ett gemensamt Europa. Nationalismens 1800- och 1900-tal framstår då som en parentes i världshistorien, även om det ännu är långt till att man skulle acceptera de nationellt obundna tjänsteinnehav, som var naturliga för 1600- och 1700-talens adel och för medeltidens romersk-katolska kyrka, innan Luther nationaliserade och förstaltligade kyrkan i Nordeuropa. Idag kvarstår en lagstiftning om medborgarskap och en invandrarkontroll, som var otänkbar för det äldre, självklart internationella Europa med dess långa gesällvandringar. För August Palm, den socialistiske agitatorn, sträckte sig vandringarna runt Europa i över tolv år. Ingen migrationsmyndighet sände honom tillbaka hem.

8. Godsägaradelns värderingar inom 1800- och 1900-talens Preussen och Baltikum

Värderingar inom den preussiska adeln

Det är ett enkelt liv som von Hindenburg, den senare generalfältmarskalken och presidenten, tecknar i sina minnen. Men det är också en skildring som på ett utomordentligt karakteristiskt sätt beskriver idealbildningen bland godsägarklassens ungdom:

Det enkla, för att inte säga hårda liv, som fördes av en preussisk adelsman på landet eller en officer i en anspråkslös ställning, och vilket fick sitt huvudsakliga innehåll i arbete och pliktuppfyllelse, satte naturligtvis sin prägel på hela vår släkt. Min far gick också helt och hållet upp i sitt yrke. Men härjämte fann han dock alltid tid till att, hand i hand med min mor, ägna sig åt sina barns ... uppfostran, Båda makarna vinnlade sig om att till följeslagare på livets väg giva oss en frisk kropp och en kraftig vilja att uppfylla våra plikter. Men de bemödade sig dessutom att genom uppmuntran och utveckling av de mjukare sidorna av det mänskliga sinnet giva oss det bästa som föräldrar kunna giva: en tillitsfull tro på Herren Gud och en gränslös kärlek till fäderneslandet samt till det, som de ansågo såsom detta fäderneslands starkaste stöd, nämligen vårt preussiska konungadöme. ...

Man kan gott säga, att livet i den preussiska kadettkåren då för tiden var medvetet och avsiktligt hårt. Vid sidan av skolbildningen var uppfostran inriktad på en sund utveckling av kropp och själ. Dådskraft och ansvarskänsla skattades lika högt som vetande, ... För den humanistiska bildningen uti andra skolor, i den mån den företrädesvis sysselsätter sig med de klassiska språken, har jag blott föga förståelse. Dess praktiska nytta för livet står icke klar för mig.

Början av 1864 införde i vårt kadettliv en lika upplyftande som allvarlig ton. Kriget mot Danmark bröt ut och en del av våra kamrater skildes på våren från oss för att inträda i de stridande truppernas leder. Tyvärr hindrade min ungdom mig från att få räknas till dessa mycket avundades antal.

Med de politiska skäl, som lett till kriget, brydde vi ännu inte våra hjärnor. Men vi hade dock redan den stolta känslan av, att äntligen en gång en frisk vind blåst upp inom det slappa och likgiltiga Tyska förbundet och att handling åter skulle gälla mer än ord och dokumenthögar. (Hindenburg, s. 9 ff)

Här finns nästan alla de klassiska värdeord som brukar förbindas med Preussen: arbete, plikt, hängivenhet till officersyrket, vilja, gudstro, kärlek till fädernesland och kungahus, dådkraft, ansvarskänsla, glori-fiering av krigets "friska vind". Men också de negativa värdena: den humanistiska bildningen, debatter och diskussioner i en politisk församling ("ord och dokumenthögar").

Fürst Dohnas farfar gav före sin död 1916 uttryck för sin syn på adelns plikter:

Vi går i vårt tyska fädernesland emot mycket allvarliga och tunga tider omedelbart efter kriget – då måste adeln åter stå i spetsen för dem som vill förhindra förfallet och undergången för allt det som är oss kärt och dyrbart. För detta måste redan idag var och en förbereda sig; i synnerhet varje ung människa av god familj måste sträva efter att redan nu inta en ledande ställning bland sina skolkamrater, genom sin flit, sitt kunnande, sin duktighet..

Och hans sonson gör i sina memoarer kommentaren att här "finner vi den ålderdomliga uppfattningen om adelns plikter, som också på den tiden gjorde starkt intryck på mig." Det är en inställning, som ofta återkommer i memoarlitteraturen, föreställning att adelns uppgift var att tjäna staten, monarken, familjen, gärna för obetydlig lön som oberleutnant i något rangregemente. För borgarklassens ambition, att tjäna pengar, kunde man känna förakt.

Till moralen hörde en stark känsla för släktens heder. Att de underlydande arbetarna hade det svårt skildras aldrig som något bekymmer. Men att en hedersskuld vilade på familjen, förorsakad av att en broder till mormodern inte kunde betala en skuld, ledde till att Camilla von Stackelbergs far och bröder måste sälja sina gods i Livland. (Stackelberg, Verwehte Blätter, s. 22) Även om officerarna ägnade mycket kraft åt att skydda sin integritet mot politikens inblandning, fanns det situationer som var värre. När det blev uppenbart att försvarsministern, generalfältmarskalk von Blombergs nya hustru tidigare tillhört det lätta gardet, begärde generalerna unisont att Hitler skulle avskeda

honom, trots att Hitler själv varit gäst på bröllopet. Han fick avsked och ströks dessutom ur arméns rullor.

Fredrik Åkerblom har en konkret beskrivning av duellerandet i sina Pommerska brev (1892). Han har vandrat i den pommerska universitetsstaden Greifswald, vars lärosäte grundlades redan under 1400-talet.

Det är allmänt bekant, att de tyska studenterna bruka duellera, men äfven att det i vanliga fall icke vid de s.k. "Paukereien" går så farligt till. En stor del af kroppen är skyddad af starka puster eller andra fodral. Hufvudet deremot är obetäckt; endast sekundanterna bära något slags hjälm, som skydda dem mot misshugg, när de, enligt stridsreglerna, skola kasta sig emellan och skilja kombattanterna. Emellertid ser man öfverallt studenter med sönderskurna kinder, mer eller mindre misshandlade näsor och klufven hufvudsvål. Läkare äro alltid till hands vid envigen, med svampar, bindlar, charpi, flaskor, sonder m.m. allt prydligt upplagdt på ett bredvid stående bord. (s. 51).

Ingen tanke förekom på att människor från olika skikt skulle kunna umgås som jämlikar. Camilla von Stackelberg berättar:

Ännu en familj bodde i vårt hus. I souterrängvåningen, där källarrummen låg, hade en lägenhet byggts till, i vilken änkan Dumpe, en sömmerska, levde med sina tre barn – Alexander, Woldemar och Emma. Vi fick inte leka med dem och när vi var på krocketplanen eller lekte på gungan under jasminbuskarna stod de vid fönstret och tryckte sina små näsor platt mot fönsterrutorna. (s. 25)

Det fanns enligt von Arnim i godsägarvärlden en fientlighet mot bildning och intellektualitet. Samtal rörde sig om väder, hästar och jakt. Om pengar talades inte. Ordet internationell var ett skällsord. En ateist var en fäderneslandslös sälle. Kombinationen socialdemokrat och kärlek till fäderneslandet var otänkbar.

Samma bild av bristande intellektualitet ger Camilla von Stackelberg från sin kontakt med godsägaradeln i Baltikum. Själv kom hon från en familj, där fadern visserligen var adelsman men till yrket jurist, medan modern kom från en gammal prästsläkt:

Långsamt förstod jag att den borgerskapets värld, som min mor så starkt representerat, var något fullständigt annat än adelns värld. Oändligt mycket mer vikt lades på former, och ett huvudtema vid samtalen bildade den kära nästan, vilket hos oss hade gällt som förbjudet. Fastän bildningsnivån var hög, kanske till och med mångsidigare, saknades

dock varje andlighet; samtalen rörde sig om aktuella frågor och stannade alltid på ytan.... Ofta kände jag därför något som var tomhet. (s. 126)

Har den preussiska moralen och miljön gestaltats litterärt? Den enligt mångas – inklusive författarens – omdöme mest suveräna teckningen finns i Theodore Fontanes *Effi Briest* (1895), filmad fyra gånger, senast av Fassbinder.

Värderingar inom den baltiska adeln

Förhållandena i Baltikum skilde sig i många avseenden från de preussiska. Vid sidan om de tyska godsägarna fanns också en betydande tysk befolkning av handelsmän, präster, jurister och lärare. Och mellan dessa grupper ingicks äktenskap. Man kunde då komma att tillhöra båda lägren.

Den nationella tillhörigheten var formellt klar men psykologiskt svävande, när det första världskriget 1914 bröt ut mellan Ryssland och Tyskland.

Livsmedel fanns tillräckligt, ingenting var ransonerat, och även om ryska trupper ofta drog förbi oss, så var fronten dock så långt borta, att vi inte kände något av striderna. Likväl måste många unga män dra ut i kriget, trogna sin ed till fanan, fastän det kändes svårt för många att kämpa mot Tyskland; många hade ju inte bara goda vänner utan också släktingar på den fientliga sidan. Djupast i våra hjärtan var de flesta av oss på tyskarnas sida, men landsförräderi hade varit fullständigt otänkbart för en balt. (Camilla von Stackelberg, s. 108)

Det är ett överklassliv av annan art än det preussiska som möter i skildringarna från Baltikum. Likhetera var naturligtvis också stora: ingen förväntade sig att en kvinna skulle utbildas till något efter studenten, möjligen gick någon en hushållsskola i Tyskland eller kurser i teckning och sång. Camilla von Stackelberg berättar till exempel, att det var otänkbart att hon själv ens skulle kunna gå ut i köket. Sedan hon gift sig och mannen var på sitt arbete var det nödvändigt för henne att finna ett annat ståndsmässigt hem, där hon kunde delta i middagsmåltiden mitt på dagen. Att hon själv skulle kunna göra i ordning någon mat till sig, var en tanke som inte kom upp. Fastän hon i sitt första äktenskap bodde i en våning i Reval – mannen hade förlorat alla gods efter 1918 års revolution – och första tiden bara hade ett barn, hade hon hjälp av hushållerska och städerska.

Bland de få gods som fanns kvar i nordöstra Estland och bland Revals unga adelsfamiljer levdes snarast ett hektiskt nöjesliv på 1920-talet. De preussiska godsägarna skulle inte ha känt igen sig. Det är också en herrgårdsidyll hon tecknar från trakten kring Reval på 1920-talet. Platsen är Kardis, där för övrigt 1661 års fred en gång hade slutits mellan Sverige och Ryssland:

Inne i huset dolde sig rum med en välgörande gemytlighet. Tidigt på morgnarna, ännu i djupt mörker, hörde man tjänsteflickorna i bara strumporna trippa genom rummen för att göra upp eld i ugnarna med långa björkträd. Kort därpå hörde man det hemtrevliga knistrandet och knastrandet från elden, den tysta klirrande ton, med vilken ugnens järndörrar rördes av draget. Vilken underbar atmosfär av lugn härskade inte på dessa gamla baltiska gods, som kände till så litet av komforten, av bostadskulturen i den europeiska västern. Det fanns varken elektriskt ljus eller badrum med vitkalkade väggar, ofta inte en gång en vattenledning, och golven bestod ibland fortfarande av vita hyvlade bräder som måste skuras med såpvatten. Men hur mycket smak och charm besatt inte de gamla möbler, tavlor och hushållsredskap, som sedan generationer ärvdes från far till son och sällan flyttades från platsen. Hur säkert och beständigt kändes inte livet, i hur goda händer var man inte genom det tysta tjänstefolket, som varken bar livré eller serveringsmössa men kände och uppfyllde önskemålen hos sitt herrskap utan att ständigt behöva få tillsägelser eller kontrolleras. Det var en annan värld, som talade ur dessa rum. Vi visste att den inte skulle kunna bestå så mycket längre. (s. 178)

Camilla von Stackelberg är en briljant begåvad författarinna. Omedvetet för henne själv är säkert det som gjort starkast intryck på mig: den totala avskildhet från de estniska och lettiska folkens liv och tankevärld, som hennes minnesbok visar. Inte med en rad söker hon leva sig in i, hur tjänstefolket uppfattade sitt liv.

Det var en adel med andra ideal än den preussiska – man märker inget av värdeorden plikt och arbetsamhet – men med samma starka ståndskänsla. Och med samma inställning till de undertryckta esterna och letterna, som de engelska lorderna visade upp i Indien eller de franska kolonistörerna i Nordafrika. Det fanns ingen inlevelse i folkets liv.

Hennes personliga öde speglar samhällsklassens. År 1940 fick hon tillsammans med övriga tyskar lämna Baltikum, utfattig och ensam efter ett halvsekel i skyddat lyxliv.

Adeln möter Weimarrepubliken och nazismen

Efter kejsardömets fall i Tyskland följde ett intellektuellt kaos mellan 1918 och 1933. Elard von Oldenburg-Januschau beskriver sin upplevelse:

Jag kände att en värld föll samman och begravde under sina ruiner allt som varit innehålllet i mitt liv, som mina föräldrar från min tidiga barndom lärt mig att värda. ... Den stolta hohenzollernska familjen, för vilken jag var uppfostrad och redo att gjuta mitt blod, som ägde hela min kärlek, sjönk ner i smutsen. Preussens sköld av heder, det Tyska Rikets unga ära, hade smutsats ner av dess eget folks förräderi mitt inför ansiktet på fienderna.

Men läget stabiliserades ur junkerklassens synpunkt genom att Hindenburg blev president. Och varje den 27 januari, som var kejsar Vilhelm II:s födelsedag, sände adelskretsen kring von Arnims ett lyckönskningstelegram till honom i hans exil. En skål till kejsaren utbringades vid varje middagstal. Den högre adeln gjorde också en månads hovtjänst varje år i kejsarens flyktingsort, Doorn i Holland. I denna hovtjänst deltog också, från 1926, den svenske majoren och greven Gilbert Hamilton, som varit frivillig på Tysklands sida under första världskriget. (Se vidare kap. 13.)

Hitlers maktövertagande 1933 medförde ingen omedelbar ändring i dessa värderingar och attityder. De tysknationella satt med von Papen kvar i regeringen och utgjorde också dess majoritet. Och Hitler böjde sitt huvud då han hälsade på Hindenburg vid den heligaste av platser, vid kyrkan med Fredrik den stores grav i Potsdam. Med vid Potsdamdagen var också två av den abdikerade kejsar Vilhelms söner, den ene klädd i SA-uniform, den andre i döds-kallehusarernas gamla uniform från den kejsarliga armén.

Hitler hyllade två drag i det gamla Preussen. Expansionen österut (der Drang nach Osten) och hohenzollernarnas inriktning på ordning och organisation. Och propagandan uttryckte sambandet, bakåt i tiden till Fredrik den store, Bismarck och Hindenburg:

„Was der König eroberte, der Fürst formte, der Feldmarschall verteidigte, rettete und einigte der Soldat.“

Fältmarskalk von Manstein var en av andra världskrigets mest hylade preussiska officerare, verksam som ung under första världskriget, som pensionär utnyttjad vid uppbyggandet av Västtysklands nya

Nazisterna tog initiativet till Potsdamdagen den 21 mars 1933 för att demonstrera enheten mellan den preussiska andan och nazismen.

I den litteratur som senare uppkommit kring de preussiska officerarnas attentat mot Hitler den 20 juli 1944 framhävs det motsatta förhållandet, spänningen mellan nazismen och de preussiska hedersbegreppen.

försvarsmakt (Bundeswehr). I Joachim Engelmanns biografi över honom får han följande inledande presentation:

Han växte upp i det preussiska soldatlivets värld. Anhöriga till familjerna Lewinski, Manstein och Sperling från Väst- och Ostpreussen och Mellan-

tyskland hade sedan generationer tjänat i den preussiska armén. En syster till hans mor gifte sig med generalfältmarskalk von Hindenburg.

Så det kan inte förvåna att han från tidigaste ungdom hyste önskan att bli soldat, "eftersom uppenbarligen ett visst soldatiskt arvegods kommit mig till del." Nordtysk måttfullhet (Nüchternheit), westfalisk ihärdighet och thüringst tankedjup är hans livselement, enkelhet, inre oavhängighet och rättskänsla drag i hans öppna väsen. (s. 7)

Det hör till bilden av Manstein, att när han under rysslandsfälttåget av andra officerare uppmanades att vända vapnen mot Hitler, blev hans svar: "Preussiska officerare gör inte myteri." Plikten mot statsledningen var hos honom grundfäst, utan att han uppenbarligen ägnat någon reflektion åt, eller i varje fall fäste någon vikt vid, om denna statsledning stod för en etik han kunde acceptera.

Två personer ur godsägarvärlden har inte bara skrivit memoarer utan också böcker, där de intellektuellt analyserar och bedömer den miljö som de vuxit upp i. Jag syftar på professor von Krockow och Marion Dönhoff.

I sin bok *Fahrten durch die Mark Brandenburg* utvecklar von Krockow, född i östligaste Hinterpommern, sambandet mellan den preussiska adelns ideal och de klassiska borgerliga dygderna:

... Fredrik Wilhelm nådde resultat. Han visade sig vara den store, helt enkelt dominerande uppfostraren till en särskild inställning och hållning, till denna obekväma sammansättning av dygder som vi alltsedan dess har lärt oss att beteckna som typiskt preussisk eller – efter det preussiska riksgrundandet – som typiskt tysk: flit och pliktuppfyllelse, ordningssinne och sparsamhet, disciplin, nykterhet, precision och punktlighet. Men egentligen hade det inte bort ge resultaten, ty det handlade om Nya tidens klassiska borgardygder.

Om vi nämligen följer läroböckerna – likgiltigt om de är skrivna av Adam Smith eller Karl Marx – kunde endast borgerskapet, bourgeoisie som klass, utveckla en historiskt avgörande energi för att åstadkomma det modernas revolution, som slutligen har fört till industrisamhället. Med det Kommunistiska Manifestets ord: Bourgeoisien har avslöjat, hur den brutala kraftyttring, som reaktionen så starkt beundrar hos medeltiden, utvecklade sig till det slöaste dagdriveri (in der trägsten Bärenhäuterei ihre passende Ergänzung fand). Först den har bevisat vad människans verksamhet kan åstadkomma. Den har fullbordat helt andra underverk än egyptiska pyramider, romerska vattenledningar och gotiska katedraler. ... Kalvinismen hör också till bilden liksom den anglosachsiska puritanismen

och nonkonformismen, liksom också en tysk pietism i kanske Württemberg eller Wupperdalen. (Krockow, *Fahrten*, s. 60)

Jag citerar vidare ur von Krockow:

Robust och rättfram, så föreställer man sig i allmänhet och helt rätt den märkiske junkern. Ty som Bismarckstidens krigsminister von Roon en gång sade: Bildningens ensidighet skapar beslutsamhet för ändamålet (macht schneidig für den Zweck) – nämligen att bli soldat, att tjäna Preussens kung som officer och, om nödvändigt, dö för honom. I misslyckade fall uppstod officersmässens sprätt, i lyckade växte fram knarriga gestalter som sedan tog avsked som ryttmästare eller lantråd, förvaltade en ärvd egendom, på patriarkaliskt vis sörjde för de sina – tjänaren, kusken, gårdsfolket inbegripna – och med skepsis blickade ut i en värld som gjordes sig redo att bli annorlunda och modern.

Om sparsamheten och enkelheten som ideal gör Marion von Dönhoff följande kommentar i "Preussen Mass und Masslosigkeit", s. 44:

Visserligen krävdes inte som i de medeltida ordnarna några löften men former av puritansk avhållsamhet var dock en förutsättning. Så var en absolut lojalitet mot kungen under åsidosättande av alla egna intressen självklar. Skilsmässa var otänkbar för officerare och högre tjänstemän och drog med sig förlust av ställning och anseende. Och vad ordenslöftet om fattigdom beträffar: rikedomar kunde de privilegierade inte heller samla. De var visserligen högre aktade än vanliga dödliga men det anseende som de och deras samhällsklass åtnjöt, måste vara dem betalning nog – den finansiella gottgörelsen var högst torftig. Därav också det bevingade ordet: *Travailler pour le Roi de Prusse* – vilket betydde så mycket som: ringa lön, men mycket ära.

De preussiska idealen och deras tillämpning

Att det finns en stark idealbildning inom en grupp betyder, som vi alla vet, inte att det är de predikade idealen som styr det dagliga livet. Hur förhöll sig de preussiska och baltiska adelsmännens ideal och attityder till vad vi kan läsa ut ur deras egna skildringar av det dagliga livet i gruppen?

Det finns naturligtvis många situationer i memoarlitteraturen som visar, hur idealen lever i verklighetens prövningar. En fin sådan bild av en livshållning i hårda tider träder fram i Hans Graf von Lehndorffs andra minnesbok från Ostpreussen, *Ostpreussisches Tagebuch*, där han skildrar sina dagar som läkare i Königsberg 1945–1947, alltså

under de dagar då området bombades sönder och intogs av ryssarna och millioner människor började ge sig iväg på flykt mot väster.

22 januari (1945):

Eftersom eftermiddagen är ledig använder jag den till att besöka mina släktingar i Preyl. Vägen dit är som utdöd: helt ensam mal jag på med min cykel genom den orörda snön. Också den nya flygplatsen som jag kommer förbi, verkar knappast använd mer. Till höger och till vänster på fälten har ett par löpgravar kastats upp. Mina släktingar är ännu kvar; efter ett längre sökande finner jag min faster i ett hörn av deras hus, besatt av militär. Min farbror kommer senare tillbaka från en ridtur på sin skimmel Jaromir. De har ännu inte fattat några bestämda beslut, vet inte heller, vad deras dotter har beslutat, hon bor hundra kilometer längre bort och med henne har de inte mer kunnat få någon telefonförbindelse.

På kvällen sitter vi gemytligt tillsammans, utan bekymmer om det som förestår. Det är inte mer så viktigt vad det blir av oss, eftersom den ene efter den andre har fallit, sönerna i huset, bröderna, förhoppningen för det land vi tillhör. Jag stannar över natten och drömmer om sköna stunder, som vi tillbringat i detta hem. (s. 17)

Men många vittnesbörd visar det motsatta, de påstådda värderingarna praktiserades inte. Det må gälla arbetsamhet, intellektuella intressen i Fredrik den stores efterföljd eller att avhålla sig från kommersialism och alltid praktisera enkelhet. Men det fanns också områden där värdekonflikter inte gick att undvika. Skulle man alltid lyda en befallning eller bjöd samvetet och den personliga äran något annat?

Nedan följer några kommentarer till dessa konflikter mellan ideal och verklighet.

Arbetsamhet?

Idealbildningen framhöll arbetsamhet som ett grundläggande värde, lika inom adeln och inom borgarklassens kalvinskt präglade puritanism. Von Arnim betonar den också, men det liv han skildrar bland godsens adel är lättingslivet. Man hade inget att göra, annat än några jakturer, och gjorde inte heller något. Samma bild ger Fürst Dohna i sina memoarer. Att rida, att jaga, att lägga upp stora samlingar av frimärken och fjärilar eller bedriva släktforskning sysselsatte godsägarna på de stora domänerna. Och på godsen levde stora skaror av helt sysslolösa släktingar. Våra associationer går lätt till den värld bland

ryska gods, som Tjechov skildrat i sina dramer. Eller Selma Lagerlöf i Gösta Berlings saga.

På de mindre herrgårdarna kunde livet däremot vara helt annorlunda, vilket framgick av vad Åkerblom beskrev i sina Pommerska bref, som jag tidigare citerat.

Intellektuella intressen?

Den preussiska historiens idealgestalt var Fredrik den store, den man som skapade stormakten av det lilla utblottade riket på de fattiga markerna i Nordtyskland. Men Fredrik var också en ledande kulturgestalt i 1700-talets Europa. Han umgicks med Voltaire på sitt slott Sanssouci, och hans samlade skrifter omfattar 40 band, därav tre band med breven till Voltaire.

Den preussiska godsägarklassen var däremot, så långt memoarerna visar, helt ointellektuell. Det var inte litteratur, konst eller filosofi som debatterades vid middagsborden. Vad exempelvis Hans Graf zu Dohna berättar från Waldburg är blott, att man om kvällarna samlades i biblioteket med dess 20 000 band och lidelsefullt sysslade med olika spel. Läste gjorde man inte. Ett stort undantag från detta kulturlösa liv förekom dock och det var musiken. Man spelade stråkkvartett på Dohnas Waldburg.

Umgänget med böcker – om det förekom – var bibliofilt: att samla dyrbara bokband, inte läsa dem. Preussens store filosof från Königsberg, Immanuel Kant, hörde inte till lektyren på 1800- och 1900-talens herresäten, så långt memoarerna vittnar.

Men här stämde verkligheten med de deklarerade värderingarna. Man hävdade inte att studium av litteratur och humaniora var något eftersträvansvärt. Den ende höge officer jag träffat på i mitt litteraturstudium och som framhävde betydelsen av att officerare hade en humanistisk bildning, var förvånansvärt nog Riksvärnets skapare, general von Seeckt.

Det fanns emellertid också en annan adelsvärld. Det är den vi möter bland dem som kom att tillhöra oppositionen mot Hitler.

En intellektuell miljö möter vi exempelvis på det gods i Schlesien, där Peter Graf Yorck von Wartenburg, en av motståndsmännen mot

Hitler, växte upp, en miljö som senare blev samlingspunkten för den s.k. Kreisauer-kretsen inom motståndsrörelsen.

Jag återkommer till dessa grupper i nästa kapitel.

Att lyda befallningar eller sitt samvete? Eller sitt klassintresse?

Ett stående exempel, som återkommer i flera framställningar av de preussiska idealen, är citatet från Johann Friedrich Adolph von der Marwitz gravsten:

Sah Friedrichs Heldenzeit und kämpfte mit ihm

In allen seinen Kriegen.

Wählte Ungnade

Wo Gehorsam nicht Ehre brachte

(Såg Fredriks hjältetid och kämpade med honom

I alla hans krig.

Valde onåd

Där lydnad ej gav ära.)

Marwitz var officer under Fredrik den stores krig och vägrade utföra en order att som hämnd bränna ner den saxiske kurfurstens slott i Hubertsburg.

Det exempel på personligt mod, som brukar åberopas i litteraturen är, vid sidan av Marwitz främst general York von Wartenburg, som 1812 på eget bevåg kom överens med ryssarna och därigenom, i trots mot den preussiske kungen, inledde befrielsekriget mot Napoleon.

Men det tragiska med den tyska officersgruppens och adelns hållning under Hitlertiden var ju den motsatta. Med få undantag – 20-juli männen och några till – valde man lydnad och prigsav – enligt vår mening – sin ära.

Domen i Nürnberg, och senare domar i krigsförbrytarprocesser (sammanlagt avrättades 1945–1955 i Tyskland 478 personer), tog ställning i en rättsfråga, eller skapade i varje fall för framtiden en rättspraxis. För frågan om värderingar är den inte avgörande. Även om inte fältmarskalken Keitel blivit fälld juridiskt, stred hans handlande rimligtvis mot i varje fall kristen-humanistisk etik. Men Keitel var ingen Marwitz. Han var djupt föraktad även av Hitler, som ansåg honom sällsynt obegåvad (och just därför velat ha honom som sin när-

Biblioteket med 50 000 band på familjen Dohnas slott Schlobitten i Ostpreussen. Inget i memoarer-na tyder på att någon läste i böckerna.

maste man i högkvarteret). I den ypperliga redovisning av arbetet i OKW, som general Warlimont ger i sina memoarer *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht* (1962) karakteriserar han Hitler som dilet-tant, Keitel som en nolla och Jodl som nazistiskt troende.

Och frågan för individen kvarstår alltid: vad skall vägleda mig, mitt samvete eller lagen?

Den grupp i Tyskland som följde sitt samvete, inte lagen, och som Marion Dönhoff skildrar i sin bok *Um der Ehre willen* (För ärans skull) är trots allt en mycket liten grupp, inom vilken dock många omgående redan 1933 spärrades in i koncentrationsläger. Carl Magnus Wendt har beskrivit en del av detta skeende i uppsatsen *Tyska lärare mot nazism* (se litteraturförteckningen). Fabian von Schlabrendorff har i sin bok (på engelska *The secret war against Hitler*) skrivit i polemik mot dem som hävdade att motståndet först framträdde, när det blev klart att kriget var förlorat. Själv var han liksom andra preussiska

adelsmän redan från 1920-talets slut engagerad i grupper, som hade en klar kristen etik. Men de var trots allt ett fåtal. Von Schlabrendorff påpekar också, att hög utbildning och vetenskapligt engagemang inte var något, som ledde till motstånd mot nazismen.

Överhuvud är relationen mellan godsägaradelns idealbildning, det gamla Preussens "dygder" och nazismen ett mångfacetterat område, ofta präglad av dolt men starkt ömsesidigt förakt liksom av ömsesidigt beroende ur gruppegoistisk synpunkt. De konservativa godsägarna såg omkring 1930 i nazismen den folkrörelse de menade sig behöva för att återta den makt de förlorat 1918. Och de trodde de kunde behärska nazisterna, även när dessa 1933 fått rikskanslerposten i en regering, eftersom de konservativa under von Papen var i stark majoritet.

Men situationen karakteriseras bäst i Bracher m.fl., Die Nationalsozialistische Machtergreifung: energi, hänsynslöshet och skicklighet på Hitlers sida, oppurtunism, rädsla och tanklöshet hos flertalet andra ledande personer.

En annan spänning, nu mellan laglydnad och det egna klassintresset, mötte hos den civila preussiska ämbets- och tjänstemannaklassen i november 1918, när kejsardömet störtades och Vilhelm II fick fly till Holland. Var låg lojaliteten? Man hade svurit sin trohetsed till kejsaren.

Vad vi historiskt kan konstatera är att eden spelade liten roll. Man överförde sin lydnad till den socialdemokratiska presidenten Eberts regering redan den 9 november, trots att kejsar Vilhelm lyfte bort deras plikt att lyda honom först den 28 november. Man uppfattade sig som statstjänstemän, inte monarkitjänstemän.

Tjänstemannakåren var inte heller någon enhetlig grupp. Det högre skiktet i regeringskanslier och domstolar på tillsammans ca 100 000 man skulle visserligen enligt 1850 års författning ha tillsatts utan hänsyn till annat än skicklighet. Men detta hade systematiskt saboterats under hela kejsartiden. Det var tabu att vara socialdemokrat. Sällningen var dessutom ännu hårdare. Von Gerlach blev inte antagen, han hade fått en skada i en jaktolycka och inte kunnat bli reservofficer, vilket man alltså i realiteten krävde.

Det stora hotet upplevde tjänstemannagruppen 1918 från den socialdemokratiska programpunkten, att tjänstemän i framtiden skulle utses genom val, alltså ett slags amerikanskt system. Det skulle rubbat

hela respekten för den egna yrkesrollen. Och inom loppet av några få dagar fick den socialdemokratiska regeringen backa på denna punkt. Den stora gruppen av tjänstemän kom sedan att vara lojala mot republiken och författningen. Illojaliteten hörde hemma i det högsta skiktet. Ett hundratal ur denna grupp avskedades.

Hans Fenske gör i Preussentum und Liberalismus (s. 612 f.) följande bedömning:

... Majoriteten bland de högre tjänstemännen uppnådde aldrig ett otydligt förhållande till Weimarrepubliken, utan framhärskade i skepsis eller i ett dolt motstånd mot demokratin. En noggrann kvantifiering är inte möjlig, men det verkar som om avståndet bland domare var större än bland professorer och gymnasielärare och där mycket större än inom förvaltningen. Inom juristgruppen kunde man konstatera talrika fall av betänklig lagtolkning, och flera lärare undervisade i ett tonläge (mit einem Tenor), som åtminstone inte befrämjade demokratis förankring, även om den inte var direkt skadlig ... I slutfasen, sedan omkring 1929, ändrades så problemläget på ett avgörande sätt. Inom tjänstemannagruppen, och dessutom i alla grupper, växte benägenheten att orientera sig mot extrema partier. Därvid utövade nationalsocialismen mycket större attraktivitet än kommunismen. Inom NSDAP (Nazistpartiet) spelade till exempel folkskollärarna en betydande roll. Den belastning som detta utövade på republiken var betydligt större än den som härrörde från arvet efter den konstitutionella monarkin.

Sparsamhet och enkelhet?

Marion Dönhoff framhäver sparsamhet och enkelhet som ideal. Där ger en jämförelse med verkligheten en mer splittrad bild. Vad man alltid hade överflöd av var tjänare. Löner var utomordentligt låga om de alls förekom; det var fri bostad och mat som gällde på godsens. Där emot kunde nog sparsamhet med utgifter i övrigt vara ganska påtaglig och omvittnas i många memoarer. Jag tar ett exempel.

Wolf Jobst Siedler berättar i sina memoarer, Ein Leben wird be-sichtigt, hur han 1941 följer sin rumskamrat från Ettersburgs internat-skola vid Weimar till dennes hem i Ostpreussen. Man for med ett långsamgående men billigt tåg genom Pommern till östligaste Ostpreussen, de sista milen med ett "Bummelzug" ("skrammeltåg"):

Någonstans möttes vi vid en station av en ålderssvag kusk. Resan varade väl ännu en dryg timme, sedan låg framför oss slottet, som när man såg det i dagsljus var en enkel herrgård. På de få stegen på yttertrappan stod

den gamle tjänaren och hälsade min femtonårige skolkamrat på ett sätt, som jag senare kunde igenkänna som de arkaiska levnadsformerna i det gamla Ostpreussen: "Vi gläder oss alla så att den unge herrn åter är hemma." Det var på inget sätt underdånigt sagt, snarare familjärt. Årtionden senare, när jag berättade denna episod för vännen Haug v. Kuenheim, vars familjegods likaså låg i Ostpreussen, var han inte överraskad. Hans far tilltalades ännu under andra världskriget av kusken som "nådig herrn" vilket i "riket" sedan länge blivit otänkbart. ...

Om den gamle herr v. Gottsberg var hemma vet jag inte mer, sannolikt befann han sig någonstans vid fronten i öster. En gång kom man en kväll i förbigående att tala om en släkting, varvid det handlade om fältmarskalk v. Brauchitsch (arméns överbefälhavare). En smula stolt var man men i grunden gjorde man inte mycket av släktskapen. Men att man skulle haft en känsla eller en föräning, att detta rysslandskrig, som man ännu kallade fälttåg, eftersom det skulle vara slutfört på ett par månader, att det skulle kosta alla deras hem, därav spårades intet, i varje fall inte för de två femtonåringarna. (s. 85 f.)

Någon gång kan vi sentida läsare sakna självironin i memoarerna som till exempel när Furst Dohna berättar om sin skoborstning, som han tydligen ansåg särskilt märkvärdig:

Till skillnad mot i många av den godsägande adelns familjer var vi barn dagligen ofta flera timmar tillsammans med föräldrarna. De bekymrade sig intensivt om oss och funderade mycket över vår uppfostran: Vi borde växa upp och bli självständiga och fria från ståndsmässig inbilskhet och kunna hjälpa oss själva i alla situationer i livet. Våra egna tillhörigheter måste vi tidigt själva ta hand om, och under en lång tid måste vi till och med själva putsa våra skor. (s. 60)

Att tjäna staten eller tjäna pengar?

Marion Dönhoff hävdar i sin bok *Preussen Mass und Masslosigkeit* att det "äkta" Preussen tynade bort efter 1871. Därefter levde inte längre de gamla idealen eller praktiserades i varje fall inte längre. Vilket ju generellt i världen alltid har varit en ståndpunkt, det riktigt äkta var något gammalt. Men det hänger naturligtvis också samman med att Preussen genom de tyska enhetskrigen vid 1800-talets mitt radikalt ändrade omfattning. Det var inte längre samma Preussen.

Det fanns, som i alla samhällen, också i Preussen en debatt där den äldre generationen med förtvivlan såg att allt inte längre var som förr. I en korrespondens mellan Marion von Dönhoffs farfar och dennes

syster 1871 sörjer man över den rovgirighet och materialism, som breder ut sig, och över att adelsmän inte förstår, att jordegendomen är något de skall förvalta, inte sälja som en annan handelsvara.

Kommersialism var enligt de gamla idealen fullt. Men i realiteten var man beroende av den lagstiftning som skyddade jordbruket med skyddstullar och som öppnade möjligheter också för det borgerliga kapitalet att förvärva adliga gods, vilket givetvis ökade deras värde på marknaden högst betydligt. I Preussen köpte medelklassen mellan 1815 och 1848 en tredjedel av alla gods. Och det gick inte att förneka att 1923 års hyperinflation gjorde godsen i stort sett skuldfria.

Några synpunkter på de moraliska kodorden

Att värderingarna och etiken inte stämde med vad som i alla situationer praktiserades är uppenbart och inte överraskande. De torde inte stämma överens i något samhälle. Förvånad kan man däremot bli över att inte i någon memoarbok finna någon diskussion, som rör de moraliska kodorden. Ordet lojalitet saknar ju mer bestämd innebörd, om man inte anger mot vem/vad man skall visa lojalitet och varför just mot detta.

I samband med 1848 års revolutionsrörelse hade just denna fråga varit bland de allra hetaste. Från reformsidan ville man att lojaliteten skulle gälla författningen, vilket militären ansåg vara ett grundskott mot dess ställning. För den var det helt avgörande, att lojaliteten skulle vara riktad till monarken. Därigenom garanterades arméns ställning som enväldets värn mot demokratin, och officerarna blev inte lydnadspliktiga mot en civil regering, som kanske i framtiden kunde innehålla socialdemokrater. Men så långt jag kunnat finna ägnar sig memoarskribenterna inte åt några reflektioner kring denna fråga.

Arbetsamhet är ett annat kodord, innehållslöst, om man inte har några idéer om vilket arbete som är värdefullt respektive meningslöst. Ansvarskänsla blir obegripligt, om man samtidigt anser sig sakna ansvar, när man följer vad man kallar sin plikt etc. etc.

De preussiska "värdeorden" uttrycker därför inga grundläggande värden, de betecknar endast medel, instrument, varigenom värden kan realiserar. Har man inga föreställningar, för man inga samtal om vilka dessa slutliga värden borde vara, vilka sådana värden man vill postu-

lera för sina resonemang, så kommer den moraliska hållningen att enbart vila på en samling ord, som visserligen är lätta att använda men inte ger någon ledning för ett genomtänkt handlande i krissituationer.

Men de godsägare och generaler, som skrev memoarerna, återgav klassens föreställningar, däremot inte någon beläsenhet i preussaren Immanuel Kants pliktfilosofi. Värderingarna och attityderna ställdes exempelvis inte i relation till Kants kategoriska imperativ ("att alltid handla så, som man skulle vilja se upphöjt till allmän lag"). Plikt är visserligen ett nyckelord, liksom det varit hos Kant och i den reformerta kyrkan, i den kalvinism i Nederländerna, som en gång gjorde ett så starkt intryck på Fredrik Wilhelm I, den preussiske soldatkungen i 1700-talets början. "Det är inte nödvändigt att jag lever, men väl att jag gör min plikt" är en ofta citerad sats. Men den kom att innebära en plikt att alltid lyda staten, monarken, utan hänsyn till vilka värden denna sökte realisera och utan ställningstagande till om man verkligen ville se dessa värden upphöjda till allmän lag.

Sebastian Haffner gör följande riktiga kommentar i sin bok *Preussen ohne Legende*:

Vad tjänade allt till? Preussen höll sina undersåtar till pliktuppfyllelse, men vilken plikt uppfyllde det då egentligen självt? Alla måste tjäna "Preussenidé"; vilken idé tjänade Preussen? Vi upptäcker inte någon; ingen religiös, ingen nationell, ingen av det slag som man idag kallar ideologisk. Denna stat tjänade bara sig självt, tjänade sitt eget fortbestånd, vilket olyckligtvis, som saker och ting nu förhöll sig geografiskt, samtidigt oundvikligt också betydde att det självt skulle tillväxa i storlek. Preussen var sitt eget ändamål. (s. 120 f.)

Bristen på reflektion speglar att man levde i en – inte bara geografiskt – utan även socialt slutet värld, utan umgänge med andra samhällsgrupper, utan skönlitterär beläsenhet, utan internationellt inriktade resor, med utbildningen begränsad till kadettskolor eller möjligen något latingymnasium, inte förlagd till universiteten, och med det politiska livet, som dessutom berörde endast ett litet fåtal, koncentrerat till det preussiska Herrenhaus, som dominerades av likasinnade godsägare.

Det är, som jag skall visa i nästa kapitel, intressant att se, att för en stor del av motståndsmännen mot nazismen gällde det motsatta. De hade just förbindelser med utländska miljöer, deras horisonter var inte begränsade till de preussiska lantgodsen, de hade studerat vid univer-

sitet, de hade också haft andra yrken än att sköta ett lantgods eller vara officer.

Men ytterligare några synpunkter kan läggas på de "värdeord" som ständigt återkom eller återspeglades i de preussiska adelsmännens memoarer. Hörde värderingarna enbart hemma i denna samhällsgrupp? Eller var de allmän egendom i hela Preussen? Inte bara inom den kalvinistiskt präglade borgarklassen som von Krockow menar? Om man så vill, hade den ledande godsägarelitens och militärens lyckats med sitt projekt att genom armén "indoktrinerar" befolkningen? Eller var man alla indoktrinerade av Luther eller Calvin?

Otto Braun hade varit socialdemokratisk regeringschef, "den Röde tsaren", i Preussen huvuddelen av Weimarrepublikens tid, från 1920 till 1932. Han och partiet förlorade makten inte genom något valnederlag utan genom en kupp av den gamla junkereliten under ledning av von Papen och von Hindenburg. Efter andra världskriget reflekterade Braun över värderingsfrågorna, när han kände sig bortmanövrerad av socialdemokratin från att återvända till politiken i Preussen. Det socialdemokratiska partiet ville undvika alla associationer till Weimartidens politik (se Schulze, s. 836 ff.). Braun ansåg att Preussen förtalades i den allierade propagandan.

Vad som utmärkte landets idealbildning var enligt honom måttfullhet, hårt arbete, omutlighet och respekt för lagen, värderingar som också var socialdemokratins.

Om vi reducerar uppräknningen av godsägaradelns värderingar med dessa värdeord, som enligt Braun omfattades också av den preussiska socialdemokratin, återstår som det speciella monarkismen, pliktuppfyllelsen, lydningen, disciplinen, hyllningen av krigets "friska vind", motviljan mot humanistisk bildning, föraktet för ett samhälle styrt med debatt och diskussion.

Den klassmässiga graderingen av människor hade man däremot gemensam med det högre borgerskapet och den engelska aristokratin och förmodligen med mycket större grupper, möjligen hela befolkningen, då som nu. Herrskapets kuskar på godsen kunde exempelvis inte umgås med de vanliga kuskarna i lanthuset, och tjänstefolket på herrgårdarna åt – som jag tidigare beskrivit – sina måltider i olika rum allt efter den rang de ansåg sig inneha.

Den klassiska propagandabilden från nazisttiden. De fyra i samma tradition: Fredrik den store, Bismarck, von Hindenburg, Hitler.

Men även för begreppen monarkism och lydnad kan man sätta ett frågetecken, eller två.

Var det verkligen så att adeln runt om på Nordtysklands alla gods kände en absolut skyldighet före 1918 att följa och lyda kejsaren? Eller efter 1933 att följa och lyda Hitler? Uppfattade den detta som sin s.k. plikt enbart därför att man svurit trohetsed? Oberoende av vem denne kejsare var och hur han agerade? Om han likt kejsar Josef II i Österrike lagt skatt på adlig jord? Oberoende av hur Hitler agerade? Kunde detta verkligen under 1900-talet gälla för intelligenta ämbetsmän och officerare?

Eller var det tvärtom så, att det preussiska ledarskiktet av höga tjänstemän, politiker och generaler utnyttjade den monarkiska institutionen för att undgå parlamentarismen, som skulle fört demokratin och kanske socialdemokratin till makten och därigenom hotat godsägar-klassens ekonomiska ställning och privilegier?

Det senare är den ståndpunkt som Wolfgang J. Mommsen intar i sin forskning, se exempelvis *War der Kaiser an allem schuld* (Var kejsaren skuld till allt).

Under von Seeckts tid som ledare för Reichswehr, fram till 1926, gällde lojaliteten staten, inte republiken (även om soldaterna formellt avlade eden till republiken), som Seeckt och officerskåren djupt föraktade. Enligt den ideologi man utvecklade stod armén "över partierna", var "opolitisk", en ofta återkommande tankefigur hos grupper som strävar efter diktatur. General Wilhelm Groener, tysk försvarsminister ett par år under Weimartiden och generalstabschef vid första världskrigets slut, skrev exempelvis i sina memoarer:

Politiken spelade på krigsakademin lika liten roll som på regementet, och mina nordtyska kamrater var inte politiska som jag. ... Under tiden på krigsakademin läste jag mycket tidningar och förargade mig över de ständiga grälen i riksdagen. ... Inrikespolitiken tyckte jag illa om i sig; jag intresserade mig bara för utrikespolitik och såg på den med utgångspunkt från vårt militära läge. ... Också officerarna på den högre nivån var opolitiska huvuden och inte alls bara de som kom från kadettskolorna. (Groener, *Lebenserinnerungen*, s. 59 f.)

Vi kan idag reagera negativt på mycket, kanske det mesta i den idealbildning som jag återgett ovan. Det finns dock en ytterligare skildring, som jag ännu inte återgett och som på mig gjort det mest chockerande intrycket. Den har jag inte återfunnit i någon memoar utan i den svenske universitetsadjunkten Jonas Apelblads *Rese-Beskrifning från Pomern och Brandenburg*, utgiven 1757. Jag kommer att behandla den utförligt senare men skall redan här citera ett kort stycke, där Apelblad skildrar sitt besök på exercisfälten vid Spandau.

Sammanlagt bestod armén enligt Apelblad av ca 150 000 soldater, ibland sammandragna till ett stort läger vid Spandau, där soldaterna fick bygga upp hela byar som för övningsändamål anfölls, försvarades och intogs med det våld aktionerna krävde. Och konsekvenserna av övningarna, under fredstid?

På några lif mer eller mindre räknas inte så noga.

Adeln från andra sidan Elbe, die Ostelbiern, bar upp det preussiska klassamhället. Ingen har rest ett sådant monument över denna adel som Teodore Fontane i hans stora verk *Wanderungen durch die Mark Brandenburg*. Men han hade en stark kritisk blick. Jag citerar som avslutning på detta kapitel ett brev av honom till Georg Friedländer från 1897:

Preussen – och med det hela Tyskland – är sjukt av våra ostelbier. Vi måste lämna bakom oss vår adel; man kan besöka den som det egyptiska muséet och buga inför Ramses och Amenophis, men att regera landet så att det behagar adeln är vansinne: att denna adel skulle vara landet är vår olycka, och så länge det tillståndet består, är en vidareutveckling av tysk makt och tyskt anseende utåt inte att tänka på.

9. Värderingar inom godsägaradeln och den tyska motståndsrörelsen – en jämförelse

Det finns en överflödande rik forskning och litteratur om den tyska oppositionen mot nazismen. Gerd Ueberschär har i sin senaste bok om Stauffenberg (2004) också en förteckning och analys av denna litteratur; den upptar 288 titlar. Standardverk har länge varit Peter Hoffmanns stora arbete *Widerstand, Staatsstreich, Attentat* (Motstånd, statskupp, attentat) och Jürgen Schmädeke (utg), *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (1993), med historiska undersökningar av 50 författare. För tio år sedan kom Joachim Fests, *Staatsstreich Der lange Weg zum 20. Juli*, en lysande publicists sammanfattning, i år i pocketutgåva. I år (2004), 60 år efter attentatet mot Hitler, har dessutom minst fyra nya böcker kommit ut.

Däremot är av uppenbara skäl memoarlitteraturen, med två undantag, obefintlig. De ledande tyskar som tillhörde motståndsrörelsen spårades upp av Gestapo och avrättades, de blev inte i tillfälle att skriva memoarer. De officersmemoarer av preussiska officerare som finns tillgängliga är skrivna just av dem, som följde Hitler till slutet. Titeln på fältmarskalk Kesselrings minnen är karakteristisk, *Soldat bis zum letzten Tag* (Soldat till sista dagen). Att lyda order, att inte tänka själv och ta eget ansvar, var för honom idealet.

De källor som finns tillgängliga och som kan ge en uppfattning om hur motståndsmännen resonerade, vilka som var deras grundläggande värderingar, är deras egna brev och vittnesbörd av samtida som överlevt och tillhört motståndsrörelsens yttre kretsar. Värdefulla samtida anteckningar är Ulrich von Hassels *Tagebücher* (Dagböcker)

1938–1944. I den biografiska litteraturen finns åtskilligt av samtida brev återgivet.

En av de böcker som kommit ut i år (2004) är skriven av Peter Steinbach och har titeln *Der 20. Juli 1944*. Han har där gjort en analys av hittillsvarande diskussion och presenterar hur medlemmar i olika motståndsgupper resonerade. Wibke Bruhns har likaledes i år kommit ut med en bok, *Meines Vaters Land*, där hon med utgångspunkt i ett stort brev- och dagboks-material söker förstå hur hennes far, som avrättades 1944 efter attentatet mot Hitler, hade blivit övertygad nazist och sett på sin uppgift i det tyska kontraspionaget. I Gerd Ueberschärs och Wolfgang Venohrs böcker om Stauffenberg och i Bodo Scheurigs bok om Tresckow finns likaså åtskilligt dokumentärt material samlat.

Men först en notering från Historielärarnas förenings årsskrift 1960, där Vilhelm Scharp redovisar intryck från en historikerkongress i Braunschweig 1960:

Han riktar skarp kritik mot professor Hubatschs bok *Weserübung*. Den belyste utan invändningar den inställning av blind och verklighetsfrämmande lojalitet mot Hitlerregimen, som tycks ha varit självklar även för personligen anständiga tyska officerare och ämbetsmän under Tredje riket. De insåg, menar Scharp, inte att de kämpade för Hitlers mål. Han sammanfattar: "De tyska militärernas och ämbetsmännens förmåga av hängiven lojalitet mot en regim, som de i tysthet föraktade, var förutsättningen för Hitlers maktställning."

Här fokuserar Scharp just på den kärna i de preussiska "värderingarna", som jag tidigare framhåvt: att hylla lojalitet utan hänsyn till om man var lojal mot något man ansåg värdefullt eller inte. Med andra ord den hållning som ligger bakom titeln på Kesselrings bok och som denne tydligen var stolt över.

Steinbach redovisar inledningsvis utgångspunkterna: Hitler tillfredsställde i början adelns förväntningar genom upprustningen, kampen mot pacifismen, kampen mot socialismen, talet om ökat livsrum i öster, de utrikespolitiska framgångarna i Rhenprovinsen och Saarområdet och införlivandet av Österrike i Riket, utträdet ur Nationernas förbund, avslutandet av krigskadebetalingarna, fördragen med England och med påven, antisemitismen, fördrivningen av medlemmar ur den intellektuella eliten, som de preussiska godsägarna inte heller uppskattade etc.

Den första stora mordattacken, den som riktades mot SA (Sturmabteilung, ett slags paramilitär, nazistisk stödtrupp) och dess ledare Röhm 1934, väckte inte någon större motvilja. SA var en föraktad konkurrent till militärernas och adelns Reichswehr, betraktad som pöbel och slödder. Man var rädd för dess socialistiska ambitioner. Och även om mordet ju stred mot lagarna, som man enligt klassisk preussisk moral skulle lyda, så kunde aktionen motiveras som statens rätt till nödvärn mot ett påstått kupp-försök. Men det var ändå i samband med dessa mord, som också drabbade generalerna von Schleicher och von Bredow, som några officerare för första gången kände spänningen mellan att få en befallning och att lyda befallningen. Man började i några grupper inse att statsmakten erövrats av banditer.

Det går emellertid långt ifrån någon rät linje från SA-morden 1934 till officerarnas attentat mot Hitler tio år senare. Ännu i mitten på 1930-talet riktade sig nazisternas förföljelser mot grupper, som också stod godsägarklassen emot eller som den inte kände samhörighet med. Och samma brist på sensibilitet inför förföljelserna fanns också i det civila samhället, som präglades av att den ekonomiska krisen och massarbetslösheten avtog, vilket starkt ökade Hitlers popularitet.

När motståndet börjar utveckla sig sker det på olika nivåer. Steinbach tar upp fem: det enkla passiva motståndet, det öppna ideologiska som hos teologen Niemöller, vetskap om omstörtning-försök som man inte för vidare till säkerhetspolisen, aktiv förberedelse och slutligen aktiv konspiration och handling. Samma vida definition, d.v.s att inte begränsa begreppet motstånd enbart till ett attentat, finns i Nicosias inledning till essäsamlingen *Germans against Nazism* (1990).

Det enkla passiva – man utför sitt arbete i statens tjänst men håller sig så långt möjligt undan från olika beslut – är i Tyskland som i andra diktaturstyrda samhällen det helt dominerande. Det fanns inom ämbetsmannakåren och utrikesförvaltningen en form av partiell lojalitet, som dock med tiden blev allt svårare i en totalitär diktatur, som definitionsmässigt kräver just totaliteten. Det var just denna hållning, lojalitet mot det man i grunden ogillade, som enligt Scharp var förklaringen till Hitlers makt. (Om det var så många som i mitten på 1930-talet i grunden ogillade det är en annan sak).

Men det var också så, som jag strax återkommer till, att flera av de mest framträdande männen i attentatsgruppen under 1930-talet varit övertygade nazister.

En beskrivning av motståndet, eller snarare bristen på motstånd mot den tyska ockupationen i hela Europa, finns i Werner Rings, *Leben mit dem Feind* (1979), också översatt till svenska, *Leva med fienden*, 1983. Det var ju inte så att det var enbart i Tyskland, som den stora massan av befolkningen inte var några motståndsmän utan i stor utsträckning kollaboratörer.

I debatten om den tyska motståndsrörelsen har två påståenden återkommit och varit kontroversiella. Man har hävdat att attentatet 1944 var en statskupp av enbart officerare utan förankring i civil politik och utan någon annan plan för det framtida tyska samhället än gammal preussisk nationalkonservatism. Och man har hävdat, att attentatet mot Hitler kom först när officerarna insåg, att det krig de fört var förlorat, inte när det kunde ha undvikits.

Steinbach vill i sin bok vederlägga de två påståendena. Han betonar samspelet mellan officerare och civila politiker, och han vill visa, hur motståndarnas idéer utformades långt före nederlagen i Ryssland och byggde på moraliska ställningstaganden, med förankring i kristna, humanistiska och liberala värderingar, inte på försök att komma ifrån den egna skulden till nederlagen i kriget. En detaljerad analys av alla de olika tolkningar av den tyska motståndsrörelsen, som förts fram i den vetenskapliga forskningen, har genomförts av Ueberschär i den bok jag nämnde inledningsvis.

Och i kritiken mot officerarna har det aldrig gått att förneka, varken att det bara var militären, som förfogade över de nödvändiga maktmedlen för att lyckas med en revolt, eller att socialdemokraternas ledare Otto Braun löste problemet för sin del genom att redan den 5 mars 1933 fly till Schweiz och vidare till till England.

Vilket beteende som är etiskt riktigt, när ens fosterland ockuperas av en främmande makt eller av ett avskryvärt parti, har den historiska erfarenheten inte något svar på. Norges kung och Hollands drottning flydde 1940 till England, Danmarks och Belgiens kungar stannade kvar under ockupationen. Kollaboration, inte motstånd, var det vanliga beteendet i alla Europas ockuperade länder, Sovjetunionen kanske

undantaget. Den svenska utrikespolitiken kan inte beskrivas som annat än passivt undanhållande, kollaboration om man så vill.

Arbetar- och fackföreningsrörelsen bjöd inget effektivt motstånd, tvärtom. En tredjedel av nazistpartiets röster vid valen i juli 1932 kom från arbetarklassen (Peter Manstein, *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP 1919–1933*). Här är det emellertid stor oenighet inom den tyska historikerkåren, se exempelvis Jäckel (a.a., s. 104 ff.). Någon förutsättning för en folkresning mot Hitler som den mot kommunismen i Östtyskland 1989 fanns inte alls.

De grupper som stod bakom attentatet bestod av personer med vitt skilda bakgrunder. Två egenskaper utmärkte emellertid den ideologiskt ledande delen. Den bestod inte av preussiska officerare från det klassiska ostelbiska området. Och medlemmarna var män som genom sin hemmiljö, sin utbildning och sin verksamhet fått en helt annan kännedom om världen utanför de närmaste godsens och regementena.

Två av motståndets ledande män hade namn som knappast kan vara mer klassiska i tysk militärhistoria, Helmuth James Graf von Moltke och Peter Graf Yorck von Wartenburg.

Von Moltke var verksam som officer i överkommandot och deltog hösten 1941 i förberedelsearbetet för Wannsee-konferensen, där deportationen och mordet på den judiska befolkningen och de ryska krigsfångarna planerades. Han reagerade starkt mot detta, av etiska skäl, och hans reaktioner finns belagda i hans brev till hustrun.

Men han var ingen typisk preussisk officer, han kom från godset Kreisau i Schlesien, hans mor var engelska, från Sydafrika, hans far hade varit engagerad i Christian Science, han själv hade studerat vid universitet i Österrike. Adelskap definierade han som beredskap till tjänst, för familjen, samhället, staten och Gud.

Steinbach betecknar hans hållning som ”borgerlig radikalism”, för vilken lag och rätt blev förpliktigande normer gentemot den nazistiska makten.

Ett citat ur von Moltkes brev:

Säkert är det bekvämare, att bara känna sig ansvarig för några få människor och samtidigt med skygglappar inte se eller snarare inte vilja se, vilken olycka som skapas genom det sätt på vilket man befriar sig från detta ansvar, att inte vilja se att man försvarar mord och rov. I verkligheten är det dessa människor som är det ondas kärna, (die Crux und das

Übel), inte förbrytarna. Förbrytare finns det överallt och har det funnits överallt; men det är den oavvisliga uppgiften för alla rättskaffens, att hålla nere förbrytelserna, och den som undandrar sig denna uppgift, den är mer skyld till förbrytelserna än förbrytaren själv. (s. 69 f.)

Von Moltke häktades i januari 1944 och avrättades ett år senare.

Yorck von Wartenburg var barnbarnsbarn till den general, som 1812 bröt sin lydnessed och vände de preussiska trupperna mot Napoleon, ett moraliskt arv av självständigt ansvarstagande som släkten vårdade.

Också han kom från ett stort gods i Schlesien, i vars betydande bibliotek ofta lärda män från Breslau studerade och umgicks med familjen. Fadern förmedlade till barnen en humanistisk och borgerligt präglad bildning. Yorck var yngre son i familjen. Efter den för adelsmän traditionella privatundervisningen i hemmet övergick han inte till någon kadettskola utan till ett humanistiskt gymnasium vid en klosterskola. Han studerade därefter juridik och statskunskap i Breslau och Bonn, avlade examen som juris doktor och kom att arbeta i advokatkontor och kammarrätt i Berlin.

Han var en ledande intellektuell, konservativt präglad, i de sammansvurnas krets och befann sig vid attentatet som officer i arméhögkvarteret i Bendlerstrasse i Berlin. Han avrättades i samband med processen mot de sammansvurna 1944.

Adam von Trott zu Solz' far var överpresident i Hessen och hade varit preussisk kulturminister. Hans mor härstammade från en diplomatfamilj med amerikanska rötter. Von Trott studerade juridik och tjänstgjorde sedan i utrikesförvaltningen och besökte många länder.

Han avrättades liksom Yorck von Wartenburg i samband med processen efter attentatet.

Översten Claus Graf von Stauffenberg var den av de sammansvurna som genomförde attentatet. Inte heller han var från Preussen utan var född i bayerska Schwaben. Hans far var hovmarskalk hos Würtembergs konung i Stuttgart, utan varje högfärd i beteendet, lagade själv husets möbler och rensade i trädgården, hans mor var däremot opraktisk, levde i sin egen värld med att läsa Goethe, Shakespeare och tidens diktare. När militärrevolten inträffade i Kiel den 9 november 1918 flydde kungen i Württemberg redan samma dag, en händelse den unge Claus upplevde och som inte gav honom någon respekt för monarkin. Han gick i skola i ett latinynasium, beundrade den grek-

iska kulturen och romerska ledare av Caesars typ, fascinerades senare av Stefan Georges sublima, idealistiska diktning med dess förakt för materiell vinningslystnad och konsumtionskultur. Tillsammans med sina bröder stod han hedersvakt vid Georges bår.

Hans stora värdeupplevelse var kärleken till det tyska fosterlandet, raseriet över den förödmjukelse som han menade hade drabbat Tyskland genom Versaillesfreden. Han var under 30-talet fascinerad av Hitler, ledarkulten, hyllandet av Tyskland och talet om det klasslösa samhället, folkgemenskapen.

Han arkebuserades redan natten efter attentatet, på arméhögkvarterets gård vid Bendlerstrasse i Berlin.

Till kretsen av sammansvurna hörde också generalmajor Henning von Tresckow, som till skillnad från de övriga jag nämnt ovan kom från det gamla klassiska Preussen; 21 av hans förfäder hade varit generaler i den preussiska armén. Hans föräldrars gård har jag tidigare beskrivit. Men inte heller von Tresckows bana hade följt den klassiska vägen. Efter militärtjänst som 17-årig plutonchef under första världskriget gick han efter en kort tid i Reichswehr över till affärsverksamhet – något för den gamla officersmoralen otänkbart vulgärt, att vilja tjäna pengar. Han gjorde många utlandsresor, bl.a. till Sydamerika, och vände först 1926 åter till officerstjänst i riksvärnet.

I den grupp av officerare och civila som var involverade i attentatsplanerna ingick också personer ut den klassiska preussiska officersgruppen, fältmarskalken von Witzleben, den förre generalstabschefen generalöverste Ludwig Beck m.fl. Witzleben avrättades efter attentatet, Beck sökte begå självmord men avrättades omgående. Den mest kände av de officerare, som vid tidpunkten för attentatet förde aktivt frontbefäl och som var invigd i planerna, var fältmarskalk Erwin Rommel, som däremot härstammade från Schwaben i Sydtyskland, där hans far hade varit skollärare och senare rektor, alltså tillhörde vad tyskarna brukade kalla Bildungsbürgertum.

Rommel tvingades av Gestapo begå självmord efter attentatet.

En av de avrättade var Hans-Georg Klamroth. Hans liv, hans arbete och släkt skildras ingående av hans dotter, Wibke Bruhns, i den nyutkomna boken *Meines Vaters land* (2004). Hon var bara ett år, när han avrättades, men har haft tillgång till ett mycket omfattande brevmaterial. Familjen, förmögna borgare i Halberstadt i Preussen, var präglad

av kejsartrohet och tyskpatriotism. Redan som 17-åring lyckades Hans-Georg få gå ut som frivillig till ryska fronten under första världskriget, tidigt såras men också få delta i den tyska ockupationen av Baltikum 1918. Jag citerar några rader ur ett brev han skrev till sin far, som tjänstgjorde som kapten på en annan plats. Den fred han talar om är freden i Brest-Litovsk 1918:

Vi väntar på den nyrevolutionära armén för att ta emot den på lämpligt sätt om den företar sig något dumt. Nog med rep håller vi också i beredskap ty av dessa fredsbrytare, dessa judelymlar i röda gardet, blir varenda en upphängd i ett träd om han har lyckan att falla i våra händer. För några dagar sedan dینگlade också i vår by tre rödgårdister i galgen, svåra förbrytare som på det grymmaste kvävt en godsägare och sedan mördat honom. Synd att det inte fanns någon sol så att vi kunde fotografera. Karlarna gjorde sig så bra bredvid varandra på grenen till en stor tall. (s. 97)

På 1930-talet blev släkten entusiastiskt nazistisk.

Vad säger dessa korta biografiska notiser? Det kan knappast vara en slump att en så dominerande del av de ideologiskt ledande i oppositionsgruppen hade haft en hemmiljö, en studietid, en yrkeskarriär och en internationell erfarenhet av helt annat slag, än vad som utmärkte den miljö och de män, som skildrades i den memoarlitteratur av preussiska godsägare som jag tidigare citerat. Men det är också värt att observera att de i sin världsåskådning i flera fall låg nära Hitler. Både von Wartenburg och von Trott hörde under många år hemma i nazismen, Stauffenberg solidariserade sig med nazismen från 1933 till i början av 1940-talet, han hyllade "Stortyskland" som idé, han kände sig starkt befryndad med Hitlers "folkgemenskap". Utan tillstymmelse till kännedom om arbetarförhållanden trodde han det var något slags klasslöst samhälle som han svärmade för. Han var helt solidarisk med att gå i krig mot Polen, anfallet mot Frankrike såg han liksom en stor del av tyskarna som ett försvar mot det enligt officerskåren så skändliga Versaillesfördraget. Inget i alla hans brev till hustrun visar någon opposition mot angreppet på Sovjetunionen. Han är ännu i början av 1943 fylld av krigsromantiska hjälteföreställningar. Jag citerar ur ett brev han skrev till en stupad kamrats änka:

Som soldat vet jag att han, som i spetsen för sin trupp fann döden i strid, minst är att beklaga. Han slutade dock sitt liv i en av livets höjdpunkter.

Och som människa tror jag att himmelen är dem nådiga, som i uppfyllande av sin uppgift offerar allt. (Venohr s. 169)

Men hans etik, att adelns plikt var att tjäna, att vara trogen den ed man svurit Hitler, visade sig dock ha gränser. Det var inte Röhm-morden 1934, inte kristallnatten 1938, då drygt 80 judar slogs ihjäl, inte interneringen av judar och intellektuella, inte anfallet mot Polen, inte anfallet mot Sovjetunionen, som blev den avgörande vändpunkten. Stauffenberg vägledades så långt jag förstår inte av det moraliska fördömande, som präglade von Moltke och von Wartenburg. Det var i stället det mer banala, hans insikt som officer i generalstaben att kriget var förlorat i början av 1943, som var det avgörande. Vid tiden för Stalingradkatastrofen gällde striderna inte längre att vinna eller förlora ett fältslag, nu gällde kampen Tysklands framtida existens.

Detta var för honom den sårbara punkten. Nu måste enligt hans mening Hitler avlägsnas. Just i denna gränssättning, att det inte är moraliskt försvarbart att alltid lyda regeringen och lagen, att inte alltid följa sin så kallade plikt, ligger den grundläggande värderingsskillnaden mellan oppositionens män och den traditionella gruppen av preussare. Skälen till att bryta lydnadseden var däremot olika: etisk bestämd avsky för mordorgierna hos några eller insikten hos andra att Tysklands framtida existens var hotad.

Den traditionella plikt-moralen möter däremot redan i titeln på fältmarskalken Kesselrings memoarbok, Soldat bis zum letzten Tag. Och samma inställning som i bayraren Kesselrings memoarer återfinns i preussarens, fältmarskalk von Mansteins minnesbok, Verlorene Siege (Förlorade segrar).

Många har fört fram den tyska motståndgruppen för att visa att det också inom Tyskland fanns de som stod Hitler emot. Men värderingen av gruppen har mött många invändningar. Man har funnit det märkligt att attentatet skulle behöva utföras av en genom krigsskada handikappad som Stauffenberg (han hade blivit svårt sårad under striderna i Nordafrika), som inte heller var stationerad i Hitlerhögkvarteret, enbart besökte det för olika uppdrag. I högkvarteret saknades inte de som var införstådda med attentatet och haft helt andra möjligheter att framgångsrikt utföra det. Men på den tiden fanns inte idéerna om "själv-mordsbombare", det gällde också att personligen kunna komma undan efter attentatet.

Man har ifrågasatt den strategiska tanken. Det var genom de allierades deklaration i Casablanca i januari 1943 uppenbart att de krävde ovillkorlig kapitulation, inte var beredda att börja underhandla om något vapenstillestånd med Hitlers generaler. Hade oppositionsgruppen, om attentatet lyckats, kunnat bära framtida anklagelser för högförräderi? Hade Tyskland då fått en ny dolkstötslegend, liksom efter novemberrevolutionen 1918? En dolkstötslegend, som hade skapat grogrund för nya framtida extrempartier?

Några har – som historikern Andreas Hillgruber i *Zweiter Untergang* (1986) – menat att de verkliga hjältarna var de tyska arméer, som kämpade till slutet i öster för att hindra ryssarna att ta hela Europa. Oppositionsgruppens medlemmar kan han inte identifiera sig med. Deras hållning kallar han karaktärsetisk (gesinnungsetisch). Och med det menade han, att de gjorde vad deras samvete sade vara rätt utan att ta ansvar för vad följderna skulle blivit för Tyskland (konsekvensetiskt handlande).

Frågorna illustrerar svårigheterna med etiska ställningstaganden för hur man bör handla i en krissituation eller i en diktatur. Vilken handlingslinje kunde försvaras med vilken etik? Med vilken värdegrund? Samma slag av svåra värderingsfrågor i ett totalitärt samhälle har under senare år behandlats av Tjeckoslovakiens tidigare president Václav Havel med hans erfarenhet från att leva som oppositionell intellektuell i den kommunistiska diktaturen i Tjeckoslovakien. Se exempelvis boken *Fjärrförhör* (1987).

Att det kan finnas en spänning mellan lojaliteten mot statsmakten och lojalitet mot idealens hedersbegrepp är ju uppenbart. En intressant jämförelse mellan tysk och fransk officerskår och våra olika attityder gör Kurt Lang i en uppsats jag hänvisar till i litteraturförteckningen. Langs analys säger åtskilligt om hur svår denna fråga är. Vi klandrar numera de tyska officerarna för att de lydde statsmakten och inte handlade så som en rättskänsla och lojalitet mot folkets väl hade bort leda dem till. Vi klandrar däremot de franska officerare, som 1960 inte lydde statsmakten under presidenten de Gaulle utan i stället handlade så som de ansåg vara rätt gentemot fransmännen i Algeriet. Att vi har en annan uppfattning än officerarna om de franska algeriernas rättigheter berör ju inte principfrågan.

10. Värderingar inom godsägaradeln och den tyska storborgarligheten – en jämförelse

Under 1800-talets senare hälft byggdes inte bara det tyska kejsardömet upp och den preussiska armén genomförde de krig, som gav dess adliga officerskår dess enastående prestige.

Det var samtidigt "die Gründerzeit", då tysk industri, bergsbruk och handel nådde en storhetstid och riket med kolonialanspråk kunde kännas som ett hot i Great Britain.

Bakom den senare expansionen stod en tysk klass av kapitalstarka storborgare, i skönlitteraturen välkänd genom Thomas Manns Huset Buddenbrooks. Hur förhöll sig levnadssätt och idealbildning i denna klass till den livsstil och de värderingar vi mött inom junkerlassen i Preussen?

Några synpunkter på frågan skall jag försöka ge med hjälp av tre böcker:

- o Erich Kuby, *Lauter Patrioten Eine deutsche Familiengeschichte* (1996)
- o Lothar Gall, *Bürgertum in Deutschland* (1989)
- o Wibke Bruhns, *Meines Vaters Land* (2004)

Erich Kuby, framstående publicist, har berättat om sin egen släkts ursprung och uppstigande till de kapitalistiska höjderna och belagt sin framställning med mängder av brev och dokument. Hans farfars far, Wilhelm Kuby, lärare och biträdande rektor, skriver på 1840-talet till en av sina söner:

Förbliv alltid trogen goda tyska seder, lär känna verkligheten och trots de moraliska bristerna uppskatta mänskligheten. Världen är inget paradiset, eftersom den inte skall vara det, eftersom människan först under möda

och arbete blir människa, sådan som Guds avbild skall forma sig genom utbildning av sin ande och sitt hjärta. Hjärtats bildning blir till dygd, till människokärlek och allt vad detta ord innesluter kan var och en uppnå. Men förståndets bildning kan bara lyckas för någon i den utsträckning, som moder natur har begåvat honom och det jordiska yrke som han ägnar sig åt eller som han, himlen vet hur, har hamnat i och tillåter eller möjliggör det. Yrkena är olika och olikheten är en naturnödvändighet, därför måste man underordna sig den på ett för människan värdigt sätt. Därför skall man inte vilja flyga högre än vingarna tillåter. Sköldpaddan, som med sina böner pressade örnen att lära den flyga, slogs sönder när örnen burit den upp i luften och sedan släppt den loss. (s. 28)

Den son som mottog brevet var en sökande ande, som hade flackat runt på olika arbeten i Europa, ville troligen bli diktare eller filosof. Men på det gick ju inte att leva, och så vände han till slut tillbaka till Tyskland och öppnade en vinhandel och blev med tiden en av landets rikaste män, en storkapitalist. Han skrev 1862 ett brev till lantdagen i München. Det var det år "under vilket kung Wilhelm I av Preussen, rikets senare kejsare, utnämnt den ännu inte fyrtioårige Bismarck till ministerpresident med den träffande förväntningen, att denne ärke-reaktionäre junker skulle försvara Kronans Rätt gentemot den liberala parlamentsmajoriteten, även om han för den sakens skull måste handla utanför legaliteten. Och detta för att genomdriva en militärbudget i den storlek, som härskaren efter sina generalers råd höll för nödvändig."

I brevet skrev August Kuby bland annat:

... Kraft utåt är, vid sidan av frihet i det inre, grunden för en lyckosam utveckling. ... Saknas dessa så hotar omstörtning i det inre, krig utifrån. Därför håller vi, som åtnjuter medborgerlig frihet, framför allt den militära reformen för absolut nödvändig; en reform som organiserar Tysklands samlade försvarskraft enhetligt, som skapar en tyska armé och flotta. (s. 52)

Och när förmögenheterna samlats gjordes stora donationer och tillsammans med sin bror lät han i Edenkoben vid Rhen bygga ett stort seger- och fredsmonument som invigdes 1899 i närvaro av 14 000 krigsveteraner.

August Kuby investerade under sin ålderdom också kapital genom att köpa ett av Bajerns största jordagods, tidigare tillhörigt den kungliga familjen. På tre år drev han upp dess avkastning till det tredubbla.

Sejer- och fredsmonumentet i Edenkoben vid Rhen, invigt 1899 och bekostat av storbörgerliga kapitalister

Hur levdes vardagslivet i denna klass av ytterst förmögna storbörgerare?

Skilde det sig från högadelns liv?

Att barnen inte åt tillsammans med sina föräldrar var självklart. Att den kvinna som under alla år tog hand om barnen aldrig blev du med familjen likaså. Inom ett område var lyxlivet långt mer påtagligt än inom den preussiska junkergruppen, och det gällde många och långa utlandsresor. Då fru Vidal i den hamburgska redardynastin blev sjuk reste hela familjen, elva personer, till Neapel och andra orter i Italien, en tur på flera månader. Kort därefter for man, på rederiets egna fartyg, till Madeira och stannade nio månader. Tiden tillbringades i "det glada, sorglösa sällskapslivet bland en hel koloni av rika familjer från vänskapskretsen. De var alla liksom Vidals på något sätt släkt med borgmästare och senatorer eller själva på något sätt förbundna med Hamburgs politiska maktcentrum."

På återvägen var speciella salonger på den egna båten inredda för familjen. Man gjorde ett uppehåll i Spanien, besökte bl.a. Sevilla. Näst Escorial i Madrid var tobaksfabriken i Sevilla Spaniens största byggnad (känd som Carmens arbetsplats). Och Erick Kuby, minnesbokens författare, skriver därom:

Vid denna tid var hela området mitt i staden omgivet av djupa vallgravar, för att underlätta kontrollen av arbetarna, tillsammans med fyra meter höga järnstängsel. För familjen Vidal var det på båda resorna, till Italien och till Madeira, den enda beröringen med arbetets värld.

I fabriken arbetade 5 000 människor, därav 4 000 kvinnor. Lokalerna var fyllda av damm, arbetstiden från sju på morgonen till sex på kvällen, måltiderna fick man stoppa i sig hastigt däremellan. I fabriken fanns flera hundra små barn som antingen sov på golvet eller kröp omkring sina mödrar. När man lämnade fabriken på kvällen måste varje arbetare och varje arbeterska och varje barn klä av sig, så att de kunde undersökas noga så att ingen tobak stals med.

En tredje släktgrupp, vid sidan av vinhandlarkapitalisten August Kuby och de hamburgska redarna Vidal, som skildras i Erich Kubys bok, är familjen Süsskind. Både man och hustru stammade från den lägre medelklassen men hade genom mannens talang att tjäna pengar stigit upp i "Bildungs- und Besitzbürgertum". De var nyrika och integrerade sig kulturellt i det samhällsskikt de uppnått. Barnen – fyra döttrar – sattes alla i privatskola.

Att uppfostra dumma gäss låg Elise Süsskind fjärran. Döttrarna skulle inte först genom sina giftermål och tack vare sin härkomst bli "nådig frun", utan som likaberättigade partner gå i sina äktenskap. Så långt var modern en kvinnoakskvinnna, närmast hätsk i sin föreställning att hon måste göra andligt-kulturella mönsterexemplar av sina döttrar. Samtidigt höll hon fast vid den kvinnobild, som hon själv förkroppsligade. Den utslöt ett självständigt, yrkesmässigt liv såsom icke ståndsmässigt. (s. 115)

Privatundervisningens program innebar: på måndagar tala engelska, på tisdagar franska, på onsdagar italienska. Varje dotter måste vidare utbilda sig i musik till konsertnivå: piano, fiol eller sång.

Vad säger en jämförelse? Föreställningen om alla människors lika värde var lika främmande i denna högre borgarklass som i adelskretsarna. Sköldpaddan skulle inte inbilla sig att den kunde flyga. Man umgicks bara i samma ekonomiska krets. Privatundervisning för bar-

nen var självklar i båda samhällsgrupperna. Arbetarnas värld var sannolikt mer främmande för de borgerliga kapitalisterna, fabriksägarna och handelsmännen, än för godsägarna. På godsen hade adelsmännen sina lantarbetare in på knutarna och grevebarnen fick ganska ofta leka med torparungarna. Av Hans Graf zu Dohnas memoarer från Waldburg framgår hur godsägare och lantarbetare firade jul och skördefest tillsammans:

Den 21 och 22 december var det på eftermiddagen stor julklappsutdelning för barnen i godsets hela område. ... Det var den stora händelsen för byns innevånare, ty när kom man annars in i slottet.

Vår mor hade för alla barnen förberett en gåva, för det mesta varma underkläder och tjocka sockar, ty på den tiden var den ostpreussiska vintern mycket kall. Senare köpte mor en stickmaskin och stickade sjalar i ett oändligt antal meter för bybarnen. De långa bitarna delades i stycken på ungefär en meter och på varje sida syddes fast en tofs. ... (s. 184)

Men den stora festen på godset var skördefesten då godsherren bjöd upp en av dagsverksflickorna (Scharwerksmädchen) till dans och frun bjöds upp av en av männen.

Familjen Vidal ur högborgerligheten såg insidan av en fabrik först i Sevilla.

Patriotismen och militarismen, hyllningen av Preussens erövringskrig, var inte inskränkt till de adliga officerarna. Borgerliga kapitalister byggde monument.

Men i senare generationer, bland dem som var i mogen ålder vid sekelskiftet 1900, hade mycket ändrats. Då mannen var ute i första världskriget förestod Kubys mor driften av gården. I sin ungdom hade hon varit operasångerska. Men ännu på 1920-talet for båda föräldrarna, finkladda, och avlämnade sina visitkort till andra familjer som ansågs förnäma.

Under mellankrigstiden och andra världskriget gled många i denna borgerlighet över i nazism och antisemitism, så också Kubys föräldrar. Så också familjen Klamroth i Halberstadt i Preussen, som Wibke Bruhns skildrar i sin minnesbok – *Meines Vaters Land*.

Släkten Klamroth förvaltade ett betydande handelskapital, var involverad i internationella affärer, byggde upp ett sällskapsliv och etikettmedvetande efter adliga förebilder. Och den unge sonen Hans

Georg, författarinnans far, pressade sig till att få gå ut i första världskriget redan som 17-åring. Och upplevde de grymma striderna i Baltikum och Ukraina. Hans brev hem från 1917 och 1918 visar värderingarna ett par decennier före nazisternas ryska fälttåg:

Varje natt kommer några polska trupper och vill överfalla oss. Men i det stora hels gläder jag mig kolossalt att få vara med om så mycket krig. Men ett stort krig vore mig betydligt kärare än att på detta sätt krypa omkring i skogar och kärr...

Vi väntar för att ta emot den nyrevolutionära armén om den företar sig något dumt. Tillräckligt med rep håller vi redan i beredskap ty av dessa fredsbytare, det röda gardets judelymlar, hänger vi upp i trädet varenda en, som har lyckan att falla i våra händer. För några dagar sedan hängde för övrigt också i vår by tre röda gardister, svåra förbrytare som på det grymmaste kvävt och sedan mördat en godsägare. Synd att det inte fanns någon sol så vi kunde fotografera, karlarna gjorde sig så bra, bredvid varandra på en gren på en stor tall. (s. 83, 97).

Och faderns brev till den 17-årige sonen, när denne blev antagen som soldat, uttrycker på ett pregnant sätt inte bara godsägaradelns utan också borgerskapets värderingar: "Hur gläder det mig inte att du kan vara där! Att du blev antagen så i rättan tid unnar jag dig av allt mitt hjärta. Det är ju det vackraste som kan hända en ung kavallerist." (s. 81)

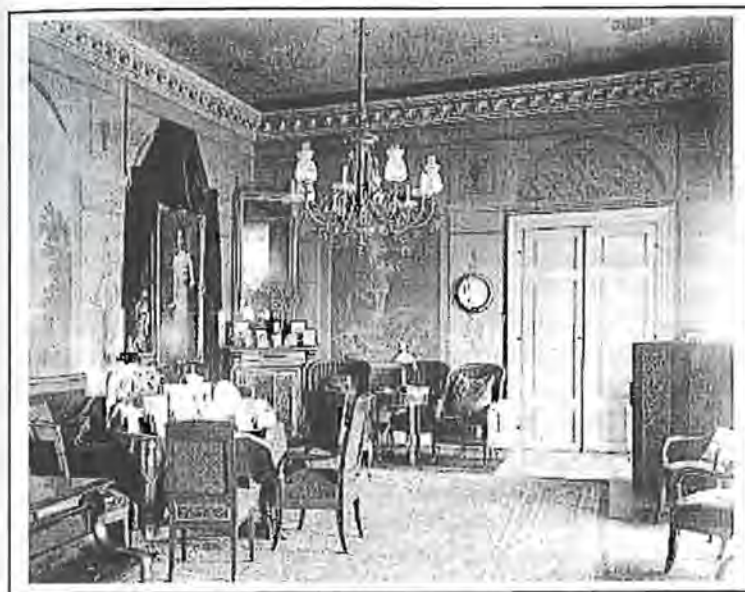
Kan man dra några generella slutsatser ur Kubys och Bruhns minnesböcker? Givetvis inte. Men de är liksom adelns memoarer ett vittnesbörd om levnadssätt och värderingar i betydelsefulla kretsar. Och de kan parallellläsas med professor Lothar Galls bok, *Bürgertum in Deutschland*, centrerad kring en annan grupp, familjen Bassermann i Mannheim, som han följer under några hundra år och där framställningen liksom i Kubys och Bruhns böcker grundas på ett stort källmaterial.

Friedrich Ludwig Bassermanns far hade haft en vinkrog i Pfalz, själv arbetade han hårt i kompanjonskap med sin svärfar som hade en tygfirma i Mannheim. Allt var resultat av eget hårt arbete. Man höll i hemmet inget avstånd till de med tiden allt talrikare anställda. Alla åt vid samma bord, även den yngste lärlingen. Man visste att det kunde gå upp och ner i livet. Man bodde spartanskt även sedan ekonomin blivit mycket god. Kvinnan hade en mycket stark ställning under tiden före industrialiseringen då inga färdigvaror fanns för hushållet och då

ansvaret för detta i en stor familj var ett kvalificerat organisationsarbete, som helt skilde de borgerliga fruarnas liv från adelsdamernas.

Men när ekonomin blivit bättre byggde Bassermanns 1830 ett stort, palatsliknande hus vid stadens torg, där salongen inte skilde sig till storlek och möblering från den man fann i ett slott i Ostpreussen. Men det fanns ändå en betydelsefull skillnad mot adelns liv och den låg i det täta föreningsliv och de omfattande kulturella aktiviteterna, konst, teater och musik. Barnen gick visserligen i privatskola men senare i de humanistiska läroverken, inte i kadettskolor.

Krisen i ideologin kom vid 1848–49 års försök till revolution runt om i Tyskland. Borgerskapet var ju inte detsamma som alla de som bodde i en stad. Medlemskapet begränsades av inkomst- och skatte regler. Kravet från vänstergrupper 1848 på allmän folkbeväpning upplevdes som ett avgörande hot från den egendomslösa underklassen, rik-

I de borgerliga salongerna i städerna kunde levast ett mera mångsidigt kulturellt liv än på den preussiska landsbygdsens isolerade gods. Det finns många uppgifter också om att man läste skönlitteratur, något jag inte funnit många notiser om i de adliga memoarerna.

Familjen Bassermanns palatsliknande hus vid stora torget i Mannheim. Byggt 1830 stred det mot den gamla ideologin att man skulle leva enkelt och anspråklöst.

tat mot Besitzbürgertum. Den besuttna borgerligheten drevs mot höger. "Lieber keine Freiheit als keine Ordnung" (hellre ingen frihet än ingen ordning). Inte ärvda titlar och privilegier som inom adeln utan skillnader i prestation skulle vara det avgörande för grupperingen av människor. "Alla borgerliga samfund är klassordningar", sade Heinrich von Treitschke, en av Tysklands ledande historiker under 1800-talet.

Men på en mycket central punkt fanns kvar en betydelsefull skillnad mellan adelns och storborgerlighetens värderingar av människor. År 1855 firade familjen Bassermann, nu mångmiljonärer, sin guldbröllopsdag. Lothar Gall skriver (s. 339):

"Mjöltnare, bagare, värdshusvärd hade man varit, från helt enkla, ofta fattiga förhållanden härstammade man. Och nu var man sin egen

herre och dräng på ett helt nytt sätt." Ett slags upp och nervänd stolthet över anorna trädde i dagen, enligt vilken den egna härkomsten inte kunde vara nog enkel och anspråkslös. Det egentliga budskapet löd: Oss tillhör framtiden.

Med en tillspetsning kan vi säga att godsägaradelns stolthet och självkänsla hade sin rot i släktens traditioner, den långa raden av adliga förfäder. Så i Tyskland, så i England, där det ingick i titeln att vara exempelvis den åttonde hertigen av Marlborough.

Borgerlighetens stolthet kunde också ligga i att tillhöra en gammal och förmögen släkt med fina giften. Så hos Klamroths. Men stoltheten kunde också ha sin grund i det rakt motsatta som hos Bassermanns:

att vara *the selfmade man*.

11. Värderingar inom den tyska och den engelska aristokratin – en jämförelse

Den brittiska adeln – the peers av vilka på 1880-talet 431 var ärftliga medlemmar i The House of Lords och the baronets, som var 856 med ärftligt adelskap – dominerade fram till 1880-talet the British Empire ännu mer än vad den preussiska adeln dominerade das Deutsche Kaiserreich. Pärerna möter i litteraturen med olika titlar: dukes, marquis, earls, viscounts eller barons. De utgjorde the Nobility of Great Britain.

Därunder fanns the gentry, över 4 000 familjer, som också levde på herrgårdar utan att ha formellt adelskap men som vi i skönlitteraturen kanske oftast möter som typiska lantjunkare.

Alla dessa grupper utgjorde en jordägande adel, inte en tjänstadel. De var engagerade i olika partier, i Whigs eller i Tories, en typ av splittring som var otänkbar i Preussen. Deras ekonomiska styrka framträdde liksom i Preussen synligt i ståtliga herresäten och slott på landsbygden och i de stenrika familjernas stora palats i London. Förmögenheterna hölls samman genom primogenitur och ett slags motsvarighet till fideikommiss och noggrann kontroll av lämpligheten i döttrarnas giftermål. Adelskapet i England gällde till skillnad från på kontinenten endast ättens huvudman. Övriga söner och döttrar var commoners.

Ännu på 1880-talet ägde denna överklass närmare 70 procent av all jord på de brittiska öarna, i Skottland över 90 procent. Inte i något land, möjligen med undantag för Ungern och Rumänien, fanns någon motsvarande dominans. De preussiska junkrarna ägde endast ca 40 procent av jorden, endast i en typisk junkerprovins som Pommern kunde ägarandelen gå upp till 62 procent.

Inom klassen fanns samma spännvidd som i Preussen. Av totaliteten på ca 7 000 familjer (uppgifter om antalet är växlande) ägde 6 000 oftast endast en herrgård på landet och bodde där. I topp fanns ca 250 familjer av stora magnater som ägde flera slott i olika delar av landet och väldiga representationsbyggnader i London. Inte i Preussen, endast i Ryssland och Österrike-Ungern, fanns godskomplex så väldiga som i England. Och primogenituren och titlarnas reservation för den äldste sonen i familjen gjorde den engelska aristokratin mycket mer exklusiv än den preussiska och den övriga europeiska. Bland preussiska officerare är det inget märkligt att finna mängder med personer som har ett "von" före sitt namn, alltså tillhör adeln.

För yngre söner fanns kyrkan, armén, domstolarna och framför allt höga poster i de koloniala administrationerna. I parlamentet utgjorde släkternas huvudmän, om man hade pärvärdighet, överhuset, the House of Lords, och kunde genom sin makt över det stoppa eller fördröja reformer som skulle ha kunnat minska adelns makt.

Ingen absolut monark som i Tyskland kunde matcha dess inflytande och utse någon kansler som likt Bismarck på 1860-talet trotsade parlamentet. Godsägaradeln hade vad som på senare tid kallats problemformuleringsprivilegiet. Via sin makt i parlamentet och med en maktlös regent kunde man hindra att frågor som kunde hota dess ställning kom upp till debatt. "The business of businessmen was business; the business of landowners was government."

Å andra sidan utgjorde den inte som den preussiska junkerklassen ett feodalt-militärt etablissemang. Den var "a leisured class", utan behov att arbeta. När jordbrukskapitalets makt sjönk undan som en följd av industrikapitalets stora uppsving vid 1800-talets slut, minskade också successivt den jordägande adelns ställning i England.

Dess söner utbildades vid privata skolor – public schools – som även i Sverige har behandlats mycket mer respektfullt än de preussiska kadettskolorna. Louis de Geers böcker om Singleton var vid mitten av 1900-talet en vida spridd pojklitteratur. Det finns inga belägg för att deras humanistiska bildning blev särskilt djup. "Grådasken" i Singleton mobbades för att han pluggade.

I parlamentet behärskade man självklart överhuset men i realiteten var också underhuset fram till 1880-talet en jordägarnas klubb.

Klassens politiska makt minskades kraftigt först genom den stora rösträttsreformen på 1880-talet och grusades slutgiltigt genom Lloyd Georges hot att låta utnämna ytterligare 400 pärer för att bryta de gamla lordernas makt i överhuset.

I Preussens Herrenhaus behöll visserligen de adliga junkrarna sin makt ända till 1918. Men till den alltyska riksdagen gällde från 1871 allmän rösträtt. Här var alltså den formella skillnaden i makt stor mellan de båda rikena.

Det slutliga, ekonomiska slaget kom genom de nya beskattningsregler på kapital, som labours regering under Attlee införde vid slutet av 1940-talet. Den engelska adelns ekonomiska makt reducerades alltså samtidigt som de preussiska junkrarnas försvann men inte genom krigisk invasion av kommunistiska arméer utan genom ny, socialdemokratisk skattepolitik.

Margaret Thatchers konservativa ministär på 1980-talet företrädde inte den jordägande aristokratin utan tvärtom the self-made men inom den kommersiellt inriktade borgerligheten. Det sociala ledarskapet har de gamla lorderna också förlorat. Det har i TV-åldern övertagits av mediakändisar.

Vilka var – i jämförelse med den preussiska adeln – värderingarna i denna engelska överklass, som fram till 1800-talets slut dominerade inte bara the British Empire med alla dess kolonier utan en betydande del av världens kapital och politik?

Till de preussiska dygderna hörde arbetsamhet; den engelska överklassen var däremot a leisured class och skämdes inte för det. De uppgifter den åtog sig under 1800-talet hörde inte till de betungande: den lät sig representeras i den gemensamma klubb som kallades parlamentet, den utövade domsrätt på landet. Den absoluta lydnaden saknade innebörd i ett samhälle där monarken inte utövade något befäl, inte var konung av Guds nåde, utan samhällsklassens egna företrädare ledde landet. Inte heller finner vi den hängivenhet till officersyrket som präglade de preussiska godsägarna. Eftersom adelskapet i England bara följde äldste sonen fick de yngre söka sig till olika områden, även borgerliga yrken inom affärsliv och juridik. I England blev adeln därför aldrig en lika sluten grupp som i Preussen.

Umgänget med borgerligheten ledde till rakt motsatta följder i de båda länderna. I Preussen kom under 1800-talet ett stort antal riddar-

gods i borgerlig ägo. Efter en tid nobiliserades de nya ägarna, äktenskap kom till stånd mellan ny och gammal adel. Men det blev de gamla släkternas stil och ideal som kom att bli normgivande, som glupskt anammades av de nya. Officerare med borgerligt ursprung, t.ex. Ludendorff, övertog helt adelns värderingar och stil.

I England var utvecklingen den motsatta. De yngre adelssönernas anställning i City ledde (enligt Carsten, Der preussische Adel) till att det blev högborgerlighetens levnadsstil som kom att prägla den engelska överklassen.

Orden debatt och diskussion, som får en negativ klang i von Hindenburgs memoarer, är tvärtom själva kärnan i den engelska överklassens liv i parlamentet, låt vara att man där bara diskuterade med sina egna lika rika jämlingar. Och den humanistiska bildningen i gammal latinklassisk anda utgjorde kärnan i the public schools.

"The English landed elite governed the nation in a liberal and open spirit, the Prussian in an illiberal and closed one. ... Historically it had defined itself against the crown, against the principles of autocracy, against the maintenance of large standing armies." (Spring, European landed elites in the nineteenth century, s. 15 f.)

Men likt många preussiska junkrar levde man största delen av året på sina gods på landet, medan exempelvis de ryska godsägarna bildade en hovadel i S:t Petersburg. Det är i Petersburgs salonger vi finner Anna Karenina.

Men den sociala slutenheten mot de lägre klasserna var densamma som i Preussen, kanske ännu klarare markerad i England. Från industriarbetare, handelsmän, jordbruksarbetare, tjänare, invånarna i kolonierna höll man sig helt åtskild.

12. Undervisningen om Östersjöområdet och Preussen. Dess intellektuella miljö 1750–1950

Hela vårt närområde – Östersjökusten från Finska viken till Sönderjylland – präglades under dryga 200 år av den sociala miljö som jag sökt beskriva i det föregående.

Klasskillnaderna mellan adeln och godsens arbetande befolkning var avgrunds djupa. De levde i helt olika världar.

Under 1800-talet förvandlades klasskillnader också till klasskamp. Ett socialdemokratiskt parti började växa sig starkt i Tyskland under 1800-talets senare del. Och 1889 grundades ett arbetarparti också i Sverige. Det första världskriget gav en central roll åt den adliga tyska officerskåren. 1917 svepte revolutionen fram över det ryska kejsarriket och utplånade adelsväldet i detta land, inklusive dess baltiska del. Det av många beundrade tyska kejsarriket besegrades, revolutioner och diktatur svepte fram över Mellaneuropa.

Hur speglades detta skeende i svenska reseskildringar, tidskrifter, historiestudier och debattböcker? I vilken intellektuell miljö och i vilket debattklimat kom historielärarna att arbeta om de ville behandla Östersjöområdet?

Mer precist formulerat. Vilken roll spelade det tyska adelsväldet och de agrara förhållandena för svensk politisk analys och debatt under de demokratiska genombrottsåren? Vilken roll – om någon – i eventuell debatt spelade militarismen, som ansågs så nära knuten till den tyska junkerlassen? Eller var den svenska ekonomiskt-politiska uppmärksamheten bara koncentrerad på industrikapitalet och industri-

arbetarnas relationer i andra delar av det tyska kejsarriket? Och på de stora tekniska framstegen i tysk vetenskap och industri? Hur gestaltade sig de konservativa respektive socialistiska kontakterna med den tyska utvecklingen? Vad såg alla resenärer under sina färder mot Södern? Och vad skrev de om i sina reseskildringar? Var det enbart Goethes Weimar och Berlins romantiska författare och systembyggande filosofer som var målet för det litterära och humanistiska Sveriges uppmärksamhet?

Med vilken information och i vilken debattmiljö kom den svenska lärarkåren och de svenska läroboksförfattarna att arbeta under 1800-talet och 1900-talets första hälft?

Jag har – för att få en bakgrund till svensk läroboksproduktion och skoldebatt, till vad som var aktuellt stoff för de lärare som förberedde sina lektioner – sökt göra en ytterst preliminär kartläggning genom att för 1800-talet och demokratins genombrottsår

- Gå igenom reseskildringar som var tillgängliga de aktuella åren
- Gå igenom studier gjorda av historiker under de aktuella åren
- Gå igenom de två tidskrifterna Tiden och Svensk Tidskrift och historieprofessionens Historisk Tidskrift och Scandia
- Gå igenom populärvetenskapliga böcker om Tyskland och Baltikum från de aktuella åren
- Gå igenom tidens debattböcker om Preussen/Tyskland
- Pröva om tidens skönlitteratur hade något att säga om "preusseriet"?

Genomgången skall givetvis läsas enbart som en tentativ översikt av området för att ge en bakgrund till vad som stod skolans läroboksförfattare och lärare till buds.

Reseskildringar från Preussen

Preussens godsägarvärld och folkmajoritetens slit ute i jordbruket är helt undanskymd i svenska resenärers skildringar. Före tiden för första världskriget stod endast två svenskspråkiga böcker, som berörde folkets liv, till förfogande för intresserade lärare. Men den tidigaste av dessa, av *Jonas Apelblad*, var å andra sidan en ypperlig och informativ bok. Jag skall därför redovisa den mer ingående. Den är väl värd att ihågkommas.

Jonas Apelblad, som skrivit boken om Pommern och Brandenburg, var född i Vadstena 1717, docent i österländska språk i Uppsala, senare adjunkt vid Uppsala Akademi, lärare för prins Carl (senare Carl XIII), adlad 1766 och ledamot av Vetenskaps societeten i Leipzig och Erfurth. Han är en typisk representant för frihetstidens nyttoinriktade anda. Hans bok är den äldsta reseskildring som vi har på svenska från norra Tyskland.

Det finns tecken som tyder på att intresset för tyska förhållanden var ringa inom den bildade klassen i Sverige före 1870-talet och det wilhelmska kejsardömet och Bismarcks tid. Vad jag använt som "tecken" är en genomläsning av den Förteckning öfver Kalmar H. Elementarläroverks Boksamling som gavs ut 1876. Biblioteket omfattade då ca 8 000 titlar eller ca 15 000 volymer. Antalet titlar inom ämnena historia, geografi, biografi, etnografi och statistik, som är sammanförda i ett avsnitt, är ca 1 000, antalet bokband ca 1600. Ordet Preussen förekommer inte i titeln på någon bok, endast fem böcker berör överhuvud resor i Tyskland, medan det är gott om skildringar av andra länder, även utomeuropeiska. Den enda bok som berör norra Tyskland är Jonas Appelblad (stavas så i förteckningen), Rese-Beskrifning öfver Pommern och Brandenburg, tryckt 1757. Den fick å andra sidan en ny upplaga redan 1762.

Tysk historia ingår givetvis i stora samlingsverk som fanns på skolan men således inte i aktuella, konkreta beskrivningar. Den nyaste boken om Pommern var från 1771. Var förhållandet liknande vid andra gymnasier, och det är väl sannolikt, fanns på 1870-talet endast en bok från 1757 (1762), som innehöll konkreta skildringar, tillgänglig för skolornas lärare. Detta kan inte ha berott på bristande intresse för att köpa böcker till lärarbiblioteket, de stora inköpen i övrigt tyder på att man haft gott om pengar till skolans bibliotek. Det bristande intresset har funnits på de svenska förlagen. Det fanns, som en genomgång av Kungl. Bibliotekets kataloger visar, ingen ytterligare och aktuell svenskspråkig litteratur om förhållandena på den tyska landsbygden att införskaffa till lärarbiblioteken förrän 1892, då Fredrik Åkerbloms Pommerska bref kom ut. Och fastän närmare hälften av de många böckerna i Kalmarsbiblioteket var på tyska, latin, franska, engelska, italienska etc köpte man tydligen inte in någon tyskspråkig litteratur om Preussen.

Apelblads bok bör ha gett 1750-talets och 1800-talets lärare en detaljrik, mångsidig och ställvis humoristiskt turnerad skildring av Pommern och Brandenburg, dess städer, dess landsbygd, dess näringsliv, dess militärväsen, dess skolor, dess barnavård, dess sjukvård. Den belyser väl innebörden i den preussiska militarismen redan på 1700-talet och de skrämmande värderingar och den etik som präglade överhetens syn på soldaternas människovärde.

Regementen ur Fredrik den stores armé möter Apelblad i staden Prenzlo i preussiska Uckermark i Brandenburg. Fredriks den stores far, Fredrik Wilhelm I, var känd för att han främst ha sökt rekrytera just långa män till soldater:

... Prins Ludvig av Hessen Darmstadt Regemente, som här ligger i Guarnison och är det skönaste af det slaget man kan se. Karlarna äro store till växten, väl klädde samt med nätta och blänkande gewär försedde. De woro i hufvudet så städade, som de nyss kommit från Peruquemakaren, och de hvita underkläderna så rena, som de nyss varit hos tvätterskan. Men så snyggt klädde som de woro, så väl skötte de och sina gewär, i synnerhet Musquetten och Bajonetten. ...

Men med allt detta saknas likväl hos den wärfwade soldaten den nödiga egenskap, att strida för hus och hem, hwilken man fåfängt söker ersätta med ambition och tänkesätt, enär disciplinen är för sträng. (s. 27) ...

3 Compagnier lågo här (i Templin) i Guarnison. Folket var smått, men gjorde sina Exercitier wäl. En long karl stupar så snart, som en liten, dessutom äga ofta stora kroppar och stora böcker enahanda egenskap, att de hafwa mera anseende, än styrka. (s. 32)

Jämförelsen mellan internationellt värvade soldater och inhemska (som de svenska indelta soldaterna) är ju intressant. Femtio år senare, 1806, skulle den preussiska armén vid Jena och Auerstädt lida sitt katastrofala nederlag just mot Napoleons värnpliktiga soldater.

Sammanlagt bestod armén enligt Apelblad av ca 150 000 soldater, ibland sammandragna till ett stort läger vid Spandau, där soldaterna fick bygga upp hela byar som anfölls, försvarades och intogs med det våld aktionerna krävde.

På några lif mer eller mindre räknas inte så noga.

Manskap åter kan så mycket mindre tryta, som alla undersåtare, undantagne förnäma, Köpmän, Handtverkare och Manufacturister, födas Soldater. Hwart Compagnie har sin Canton eller District, inom hvilken alla gässe barn ifrån födslen af Compagnie-Chefen antecknas såsom honom tillhörige. (s. 48)

Men man kan numera, skriver Apelblad, köpa sig fri från att uttas till soldat, förr flydde bondsönerna till utlandet. Och eftersom det ledde till folkminskning, började man i stället värva från utlandet. Enligt uppgift till Apelblad var två tredjedelar av soldaterna nu värvade utifrån.

De stred visserligen sämre än de inhemska, anmärkte man, men om 9 000 dör i ett slag förlorar landet ju endast 3 000.

Universitetet i Greifswald i den svenska delen av Pommern anser han vara ett av de sämsta i Tyskland, med 30–40 studenter, därav många svenskar men med undervisningen på tyska (således inte på latin). Han menar att ungdomen i svenska Pommern inte borde få studera på annan ort.

Derigenom stannade många penningar i landet och ungdomen vore närmare under föräldrars och anhörigas uppsigt, än i Halle, Jena, Göttingen andra ställen, derifrån de oftast hemkomma med förderfvad helsa och toma hufvuden. (s. 17)

För det preussiska skolväsendet är han däremot fylld av beundran. Den skola han besökte i Berlin hade 1 000 elever och 30–40 lärare. Av eleverna fick 200 fri undervisning. Skolan var en "ekonomisk realskola" med utbildning i bl.a. verkstadsarbete och husbyggnad. I ämnet geografi behövde inte eleverna lära sig räkna upp städer, kloster och slott utan naturtillgångar och näringar.

Nyligen (2004) skildrades förhållandena i mitten på 1700-talet vid Stora Barnhuset i Stockholm i en bok (Främlingar i vardagen) av Per-Johan Ödman och Mats Hayen. Apelblad ger en notis från ett samtida barnhus i Preussen:

Men jag tyckte att det stora Barnhuset war det behageligaste jag såg i Potsdam. Det anlades af förra Konungen 1724 för 1600 Soldatebarn, som här skulle få uppehälle och uppfostran, men utwidgades sedermera, så att man 1741 derstedes räknade 2040, och nu, efter berättelse, öfwer 3000 barn, hvilka så upfödas, att de på flera sätt kunna blifwa samhället nyttiga. Inkomsten af Alunverket wid Freuenwalde sades wara Barnhuset tillslagne. (s. 73)

Apelblads huvudintresse är inriktat på näringslivet, han beskriver åkerbruksmetoder, boskapsskötsel, handel och manufaktur. Han ser fördelar med att bönderna bor i byar istället för på enkelgårdar. Godsägarförhållandena har han däremot ingen blick för. Den preussiska invandringspolitik, där man sökte locka till sig folk med att bygga statligt finansierade bostäder för dem, ge skattefrihet de första åren etc får uppmärksamhet och beröm.

Invandringen till Preussen gällde också judar. Preussen blev föregångsland i religionsfrihet. I Sverige fick judar bosätta sig först efter 1782, och det var därför en nyhet för Apelblad att se dem i verksamhet. Han ogillade vad han såg men samma ogillande riktade han mot protestanternas kyrkoliv:

Judarna hafva och här sin Kyrka eller Synagoga, der jag flera gånger war närvarande. Gud allena känner det folkets inwärtets tillstånd, men, att döma af det yttre, likna de ännu sina Fäder, som hedrade Gud med sina läppar när hjärtat war långt derifrån. De siunga, prata, skratta och hwiska ömsewis, spatsera in och ut, och knapt äro de utom dören af Synagogan, förrän de tala om wäxel, handel, Riksdaler och groschen. Under sielfwa Gudstjänsten äro de djerfwe nog att wränga och gäcka lagen. De äro förbudne att uppbyta något bref på Sabbaten, men när det kommer, skickar det ut att af wården, eller någon annan uppbytas, då de, utan Lagens öfverträdelse, tro sig i Synagogan kunna läsat. ...

Men de Christne wore ej eller, ty wår! så mycket samwetsöma här på orten; ty innan Högmässan blef slutad woro månglare stolarna uppslagne, och i sjelfwa Moderkyrkan under Gudstjänsten bödos mig plommon och windrufwor till salu. (s. 41 f.)

Och i ingressen till sin bok skildrar han bl.a. hur de gamla murarna runt Stralsund nu planterats med träd och gjorts om till promenadstråk för befolkningen. Och han fortsätter:

För en, som dagen öfver arbetat, ware sig med sinne eller kropp, är alltid den förfriskningen anständigare och för kroppen nyttigare, att en tima eller något mera spatsera, än att stanna wid ett kort- eller brädspel, eller söka sig sällskap på Caffehus. källare och krogar. ... Wid skeppsbron i Stockholm är en dylik (plantering) redan färdig, om träden får skjuta i högden, en del af gatan fredas för åkarekärror, och stenläggningen förbytas till en sandgång wid kornhamnstorg och järntorget kan detsamma beqwämligen låta sig göra, utan att platsarna skulle därpå lida och förderivas. (s. 7f.)

Postumt meriterar han sig således som hedersledamot av dagens miljörelse i Sverige. Frihet från åkarekärror var den tidens bilfrihet i centrala stadskärnor.

Den andra reseskildring, som behandlar den aktuella preussiska landsbygden, kom ut först i slutet av 1800-talet, omkring 140 år efter Apelblads bok. Det är *Fredrik Åkerbloms* Pommerska bref (1892), där han ger en inträngande och konkret bild av denna gamla svenska provins, både dess städer och landsbygd. Jag har citerat honom på ett par ställen i det föregående.

Mellan Apelblads och Åkerbloms böcker kom dock en skrift författad av en medborgare i svenska Pommern och som utan tvivel fick uppmärksamhet i Sveriges akademiska kretsar, nämligen *Ernst Moritz Arndts* Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen (1803) (Försök till livegenskapens historia i Pommern och på Rügen). Arndt, som var född på Rügen, blev professor vid det svenska universitetet i Greifswald, var djupt engagerad i politiken, besökte flera gånger Sverige och skrev bl.a. ett fyrbandigt verk om sin resa genom Sverige 1804 (översatt till svenska 1807–1808). Drygt hundra år senare, 1917, kom i svensk översättning hans *Levnadsminnen* (1917), som dock saknar varje tillstymmelse till intressant konkretion i skildringen.

De nordtyska godsens land och det ryska kejsardömet baltiska provinser var således inget huvudmål för svenska resenärer, vilkas berättelser och beskrivningar kunde ha väckt intresse för området. 1700-talets och det tidiga 1800-talets författare och konstnärer ställde

visserligen ofta sina resor genom Tyskland, men den nordtyska slätrens sociala förhållanden var inget som lockade deras skrivlust; målet var sedan Gustav III:s resa "The Grand Tour", som gick mot det klassiska Italien, dess vinstugor och Pompeii ruiner. Några mer givande samtalspartners torde de inte heller ha funnit bland de preussiska godsägarna. Stannade man till i Tyskland, så var det med tyska författare och universitetens folk man förde konversationen. Från 1790-talet levde Berlin upp som en storstad med ett rikt kulturliv som kunde tävla med Goethes Weimar.

Det gäller för *Per Daniel Amadeus Atterbom*, nyromantikens ledande poet i Sverige, som på det fåtal sidor han i sina reseminnen ägnar trakten norr om Berlin inte gör några iakttagelser av socialt intresse. Hans *Minnen från Tyskland och Italien* kom ut i två band 1859 och skildrar en resa 1817–1818. År 2002 har Svenska akademien gett ut dem i en ny upplaga, och den som vill ha en konkret bild av resandets vedermödor på postdiligensernas tid kan rekommenderas att ta del av dem eller av *Carl Gustaf Jungbergs* Anteckningar under en resa genom Tyskland... (1845), en detaljerad beskrivning men utan att författaren visar intresse för annat än städerna och resebekymren.

Det ekonomiska och sociala intresserar inte heller *Karl August Nicander*, liksom Atterbom en romantisk poet. Nicanders utförliga bok är till sin uppläggning densamma som en nutida turistguide för de kulturellt intresserade: slott, muséer, teatrar.

Titeln "Minnen från Södern" är karakteristisk för tidens resenärer. Målet var Södern, inte den nordtyska slätten. Och på vägen mot söder var det skönhet och kultur man sökte. Färden genom Nordtyskland gick över Lüneburger Heide:

Den enda förströelse, som erböds, var att se huru folket skördade sitt bohvete, och de enda resande, vi mötte, voro talrika plutoner af sluskiga Gesäller, hvilka, med tunga renslar på ryggen och svetten i pannan, mödosamt vadade fram i sanden. Deras vanliga helsning var att sticka sina solkiga hattar in i vagnen och oförskämdt tigga. Man tror sig färdas i askan af förbrända städer eller skogar... och inga andra hus än Posthusen, der folk och få bo under samma tak, stundom i samma rum, men der formannen vanligen några ögonblick betar de trälände hästarna. (s. 82f)

Samma ointresse för det realistiska möter i den danske romantikern *Jens Baggesens* *Labyrinten* eller resa i Tyskland 1814. Ett citat ur

boken får belysa intresseinriktningen. Det är herrgårdarnas trädgårdar han ser, inte arbetets folk:

Vi åkte förbi herrgården Freudenholm, som ligger så täckt, att det visst står i dess ägares makt att låta den svara mot dess namn. Dess trädgård är anlagd på en med träan bekransad udde som spetsar sig ut i en liten insjö. ... Nästan likaså behagligt ligger herrgården Leemkuhn ... (s. 37)

Att romantikens författare inte ägnar sig åt realistiska studier av arbetslivet är inte förvånande. Det var inte förrän 1838 Love Almquist skrev sina första tre realistiska noveller i Sverige, och först från 1850-talet bryter den nya inriktningen igenom i svensk litteratur med Fredrika Bremers reseskildringar från Gamla och Nya världen och senare med Strindbergs skildring av franska bönder.

Men inte bara skönlitterära författare reste. *Per Emanuel Bergstrand* var lantmätare och hans Reseanteckningar från Polen, Tyskland och Schweiz kom ut 1874. Han har sinne för de karakteriserande detaljerna "Man är ej en riktig preussare, om man inte har medalj för tapperhet i fält." Och han är den ende av de skrivande resenärerna som ställde färden från Swinemünde och Stettin mot Posen och sedan mot Warschau och Krakow. Som lantmätare studerade han kartor hos olika myndigheter. Och han gör följande reflexion:

Här har jag ... haft tillfälle att noga studera ryska, preussiska och österrikiska militärkartor, hvilka visa mig, att det forna Polen nu är ett militärläger, besatt af Europas tre största militärstater. Det är, dess värre, ett land utan naturliga gränser, med en allmog, okunnigare än grannstaternes, med en historia kanske den minst vackra af alla nyare folks, en historia ingenting lofvande för framtiden, med en bildad klass allt för mycket fransk till lynne och uppfostran. (s. 26)

Att hans resa genom det geografiska Polen passerade genom tre olika stater: Preussen (Tyskland), Ryssland och Österrike-Ungern kommenterar han inte. Inga gränsbesvär! Ingen kontroll. Inga tullar. Den nuvarande Europeiska unionen är långt borta från 1870-talets öppna världsdela. Och 80 år efter Polens sista delning och tre år efter fransk-tyska kriget ger han en bild av det preussiska Posen – det område där Hindenburgs gods var beläget – som man kanske inte skulle ha väntat:

Hon (värdinnan) talade liksom min väns fru och moder endast franska, men flytande franska, liksom andra polska fruntimmer. De vilja ej veta av att de kunna tala tyska. (s. 6)

Finländaren *Peter Johan Bladh* var affärsman och ekonom och hans beskrivning av sina färder sysslar enbart med näringslivets förhållanden. Tyvärr gick hans resa dock bara genom Schleswig-Holstein och vidare mot den holländska kusten.

Den ende av det tidiga 1800-talets resenärer som gav en ingående skildring av Preussen var finländaren *Johan Vilhelm Snellman*. Tyskland: skildringar och omdömen från en resa 1840–1841 (1842). Snellman var filosof i Hegels anda. Hans stora arbete handlade om begreppet stat. Mest känd blev han kanske när han skrev en fortsättning på Almquists novell *Det går an*, där han försökte vederlägga dennes äktenskapsuppfattning. Han var ledande inom den fennomanska rörelsen i Finland.

Men det ekonomiska och sociala tillståndet i Preussen intresserar inte heller honom. Däremot beskriver han ingående befolkningsförhållanden, den lärda, kulturella världen ("inget annat land kan uppvisa så många dammiga biblioteker ... så många hörsalar och studielampor" s. 47), administrativ indelning och krigsmaktens storlek och uppbyggnad. De lärare som läste hans bok fick en klar bild av hur hälften av budgeten gick till krigsmakten, och hur denna var uppdelad på stående här, lantvärn och landstorm. Det absolutistiska styrelsesättet i Preussen framhävs. Landets skolväsende sades vara bekant. År 1837 hade det 22 910 folkskolor och 27 000 lärare. Men Snellman menar att avogheten mot skolväsendet var stor i Preussen. Vad nyttade det till att kunna läsa för vanligt folk?

Och liksom för övriga tysklandsresenärer – Bergstrand undantagen – berör hans färd inte de stora preussiska områdena i öster: Ostpreussen, Västpreussen eller Posen. De finns överhuvud inte nämnda i några svenska böcker före första världskriget och då enbart därför att de blev krigsskådeplats 1914. Två svenska officerare har skildrat sitt deltagande på den tyska sidan: överste *Gustaf Bouveng* i *Dagbok från Ostfronten* (1928) och major *Gilbert Hamilton* i *I fält* (1919). Sven Hedin beskriver Kriget mot Ryssland (1915) i en 965-sidig reportagebok. Alla tre böckerna ger givetvis vid sidan av ämnet många bilder av dessa Preussens yttersta gränstrakter och av de preussiska officerarna.

Exkurs

Fältmarskalk von Hindenburg skrev, som jag tidigare nämnt, i sina memoarer om sin uppskattning av "krigets friska vind". Han har inte själv beskrivit denna "vind", och jag har inte heller funnit den återgiven i någon preussisk officers memoarer. Men hans upplevelse delades uppenbarligen av den ovan nämnde svenske majoren greve Gilbert Hamilton, som tillhörde en av Sveriges mest kända adliga ätter. Han hade tidig anknötning till Preussen och ställde omedelbart 1914 upp som frivillig officer på Tysklands sida. Sitt första elddop i Ostpreussen skildrar han så här i sin memoarbok I fält:

Den 11 kavalleribrigaden gjorde sin uppmarsch. Adjutanter och ordonnanser sprängde fram och tillbaka. Det låg spänning i luften. Huru slog ej hjärtat i bröstet av otyglad glädje över att jag nu en gång skulle få rida en kavalleri-attack! Mina drömmars mål, så länge jag varit soldat. Livkyrassärregementet var nu avsuttet, och vi stodo i grupper och pratade. En del och bland dem jag mönstrade sina sablar. Plötsligt kom den evangeliske pastor Krüger till häst. Vi ställde oss nu tillsammans, så att vi kunde höra hans korta men till hjärtat gående predikan. Aldrig i mitt liv har jag känt en sådan känsla i mitt bröst. Under predikan kommo de första granaterna, men dessa endast förhöjde den högtidliga känslan. Ja, en gudstjänst omedelbart före en attack, den kan ej beskrivas. Den måste genomlevas.... (s. 18)

Efter kriget återvände greve Hamilton till Sverige och blev chef för Smålands husarer i Eksjö. Av Hitler utnämndes han till Hedersgeneral i den Tyska armén. Han blev en av Sveriges mest kända officerare i alla tider, inte på grund av sin yrkesmässiga gärning, utan därför att hans bild fanns i alla kiosker på tobakspaketet Hamiltons blandning. I Lars Gyllenhaals och Lennart Westbergs bok Svenskar i krig (2004) finns ett utförligt porträtt av Hamilton.

Den ende svenske, civile resenär, som under 1900-talet och före andra världskriget ägnade området ett större intresse, var *Fredrik Bök*, som ger bilder därifrån i tre reseskildringar: Resa till Tyskland och Polen 1916, Resa till Konstantinopel genom Mellaneuropa våren 1922 och Resa till Friedrichsruh 1930. Det var rimligen böcker, som främst nådde en borgerlig läsekrets och som enbart vid ett tillfälle

berörde den sociala och kulturella miljö, som är intressant för den här studien.

Jag citerar ett parti ur Resa till Friedrichsruh:

Överhuvud är den historiska atmosfären i Potsdam sammansatt av starka kontraster, däruti liknar det Fredrik den stores genius – det enkla och banala har ingen hemorts rätt här. Potsdam har till exempel varit den mest militäriska av alla städer, ett soldatlager, ett gardenas och officerarnas högkvarter, men det finns icke många städer, där den eleganta, leende epikurismen, kärleken till det behagliga, det sirliga, den champêtra idyllen inrett sig så konstfullt i slott, paviljonger och parker. ... Potsdam har en hårdare preussisk och tysk prägel än någon annan ort, och man har till och med brukat namnet som symbol för trång nationalism, för det kulturfiendliga och a-musiska i tyskt väsen. Men Potsdam är genomdränkt av fransk odling, fransk esprit och fransk umgängeskonst, som här mottagits med öppna armar liksom de hugenottiska flyktingarna och känt sig hemmastadda; ... Potsdam borde ju vara någonting illitterat, eftersom man envisats att sätta det i motsats till Weimar; i stället har det varit ett hemvist för den mest litterära och estetiske av alla stora krigare, han som tröstade sig över sina nederlag genom att läsa Racine, skrev vers i sitt fältlager och njöt av att deklamera de odödliga skådespelens repliker. (s. 217 f)

Bertil Malmbergs Tyska intryck 1936 är en av våra klassiska tysklandsskildringar. Om den nordtyska godsägarvärlden visste Malmberg inget, men av den preussiske tjänstemannen gav han ett oförglömligt porträtt:

"Der Herr Postsekretär", sådan Ludwig Thoma skildrat honom, är en förträfflig exponent för dessa innerst godmodiga men bryska och vanligen ilsket morrande, paragrafbundna människospecies. ... Dessa lägre tjänstemän voro som gårdvarar obrottsligt trogna den institution för vilken de arbetade men ringaktade och misstrodde merendels som ett illasinnat zigenarfölje utan vördnad för stadgar och förordningar den allmänhet som de ansågo sig kallade att övervaka. (s. 47)

De konstnärer som reste ut under 1800-talet och 1900-talets början för västerut, till Düsseldorf eller senare Paris.

Och Strindbergs generation såg resmålet i Berlins teaterkretsar. 1920-talets författare och konstnärer begav sig också till det hektiska livet i huvudstaden. Eller som Bertil Malmberg till München, där han bodde mellan 1917 och 1927. Det klassiska Preussen var inget resmål för dem.

Sedan 1880-talet präglades det intellektuella Sveriges Preussenbild nog ganska väl av Pehr Staafs travesti av Tegnérns akademidikt:

Det låg en tjocka över Oscars dagar
Fanatisk hohenzollersk, om du vill...

Mellan 1944/1945 och 1989/1991 var det nordtyska och baltiska området i realiteten ockuperat av Sovjetunionen och möjligheten att göra resor och skildra förhållandena ytterst begränsade.

Från senare år känner jag bara till en, men så mycket mer stimulerande skribent som gett djupa perspektiv på det nordpreussiska området, nämligen Per Landin med Slottet som försvann (1999). Daniel Hjorth har i flera böcker ägnat sig åt östeuropeisk kultur men inte i form av reseskildringar.

Sammanfattning

Under de 250 åren mellan 1750 och 1999 utkom ingen reseskildring från Nordtyskland, som kunde mäta sig med Jonas Apelblads i konkretion och mångsidighet. Östersjöns södra och östra kust var och förblev ett terra incognita för de svenska historielärare, som inte själva gjorde resor i just detta område, vilket dessutom blev omöjligt under 1900-talets andra hälft.

Historiska studier kring Preussen/Baltikum under de aktuella åren

Fanns under 1900-talets första halvsekel något intressant att hämta för historielärare i deras specialtidsskrifter eller i historiska studier som berörde de aspekter jag tagit upp?

Knappast. Det var Bismarck som upptog historieforskarnas intresse. Han behandlades i Historisk tidskrift 1919, 1928, 1931 och 1934. Lektor Gustaf Jacobson, tidens dominerande och nationalsocialistiskt orienterade läroboksförfattare, gav 1942 ut en bok om Bismarck. Wittrocks recension av Wilhelm Mommsens Politische Geschichte tar jag upp i följande kapitel. År 1939 kom en utförlig studie av Uno Willers om Den tyska novemberrevolutionen. Av specialavhandlingar finns endast en före 1900-talets mitt, Lars Dahlgrens om Sverige och Pommern 1792–1806. Först med det nya halvseklet kom Ivar Seths avhandling om Universitetet i Greifswald (1952) och Erik Gullbergs

Tyskland i svensk opinion 1856–1871. Då först kom också ett stort tyskt arbete: Martin Gerhardt och Walter Hubatsch, Deutschland und Skandinavien im Wandel der Jahrhunderte (1950).

Symptomatiskt för tidigare decenniers debattläge i många kretsar var historikern Treitschkes filosofi. Om honom kom 1952 en avhandling av Bussman. Fem trossatser präglade Treitschkes inställning:

- Endast stora stater skapar något skönt
- Folksjälen, ej folkviljan skall styra utvecklingen
- Patriotiskt hat rekommendabelt
- I den liberala folkviljan ligger det onda
- Utvecklingen från små till stora stater är en nödvändighet

Idésambandet med nazismens tankevärld är påtagligt.

Men ett initiativ under perioden är värt att rädda ur glömskan. Ett Baltiskt institut hade skapats 1926 i Thorn, från 1936 förlagt till Gdynia. I den vetenskapliga produktionen deltog bl.a. Eli Heckscher och Bengt Thordeman. I bakgrunden fanns rimligen ett polskt intresse att hävda sin roll som en Östersjömakt.

Det överväldigande praktverk (461 foliosidor, överrikt illustrerade), som Deutsches Historisches Museum, Nationalmuseum och Norsk Folkemuseum gemensamt gav ut 1994 med titeln Skandinavien och Tyskland 1800–1914, innehåller inte ett ord, inte en bild som berör den preussiska godsägarvärlden, dess arkitektur, dess sociala förhållanden, dess alla regementen och exercisplatser. Däremot belyser det utomordentligt väl det tyska 1800-talets svärmeri för "det nordiska", ett svärmeri som senare togs upp av Alfred Rosenberg i den nazistiska mytologin om den nordiska rasen.

Sammanfattning

Det saknades alltså inte enbart konkreta reseskildringar utan också historiska studier på svenska av det preussiska – och baltiska – området under hela det aktuella skedet.

Östersjöområdet i tidskrifter

Godshushållningen och lantarbetarna

Inget av det tidskriftsmaterial jag tagit del av – som dock är begränsat till omfång och inte omfattar dagstidningar eller fackliga medlems-

tidningar – innehåller före 1930-talet några egentliga beskrivningar av jordproletärernas förhållanden på godsen eller av kopplingen mellan de adliga godsägarna, byråkratin och militären trots den geografiska närheten och trots de intima förbindelser som omkring förra sekelskiftet fanns med det tyska partiväsendet och den tyska kulturen i övrigt, inte minst mellan svensk och tysk socialdemokrati.

Det är däremot ingen tvekan om att många skribenter på ett generellt plan är väl medvetna om den socio-ekonomiska situationen i Tyskland. I en artikel "Dagspolitikens skiljelinjer. En svensk och tysk parallell" (Tiden 1911) skriver Hjalmar Branting:

Men i Sverige och Tyskland är det ett hänsynslöst feodalt-kapitalistiskt klassvälde som så länge utplundrat och trampat ner massorna att dessa omsider tycks börja samla sig på allvar till att bryta oket. ...

Men när den katolska centern till sist också uppgav sin kryssande mellanställning och "det svart-blåa blocket" blev enväldigt i riksdagen medan kejsaren och militarismen sutto i högsätet på sitt håll och byråkratin regerade landet. ...

Här finns ju retorikens och agitationens alla klassiska ord, men ingen konkret analys eller exemplifiering följer i uppsatsen. Det är därför omöjligt att veta hur pass mycket substantiell insikt som Branting hade om situationen i det gamla Preussen.

Om man inte kräver mer speciell konkretion kan man däremot i Tiden finna en hel del artiklar om svenska eller tyska jordbruksfrågor. Vid sidan av Bebel, Bernstein och Mehring var Kautsky tidens ledande tyske socialdemokratiska ideolog och skribent, och han hade 1902 givit ut boken Die Agrarfrage (Agrarfrågan). Huvudidén i den är att socialismen haft egentlig framgång bara bland industriarbetare. Jordbrukets alla småbrukare hade enligt Kautsky en felaktig inställning, de hade inte arbetarna livsuppfattning utan led av företagarkynne.

Den enda konsekventa slutsatsen ur denna klart uttryckta åsikt blev därför hos Kautsky, att socialistisk framgång på landsbygden förutsatte bonde- och småbrukarklassens proletarisering, genom att lant-hushållningen övergick till stordrift och de dåvarande självständiga småföretagarna förvandlades till egendomslösa lönearbetare på de stora domänerna.

Idén, som är identisk med Marx' uppfattning, kom ju sedan att praktiseras i de sovjetiska kollektivjordbruken. Men för Sveriges del

avvisade Anders Örne den i en Tidenartikel redan 1909. Däremot kan ju Kautskys åsikter kanske förklara det tyska partiets ringa engagemang för att ge adelsgodsen arbetare egna jordbruk. De utgjorde ju just den proletariserade grupp som ideologin krävde.

I Sverige var lantarbetarna ännu för svaga organisatoriskt för att kunna aktualisera internationella jämförelser, även om de tidigt kom att ha internationellt arbete bland sina programpunkter. Den första fackliga organisationen, Skånska lantarbetarförbundet, hade bildats 1904 av 600 arbetare från 31 skånska gods – parallellen till den nord-tyska rent strukturella situationen är alltså påfallande. Ett förbund för hela landet tillkom 1908. Men dess svaghet visade sig redan följande år under storstrejken. Endast ett mindre antal ställde upp. "Det ned-ärvda slavsinnets hade den fackliga uppräckningen ännu inte lyckats utplåna." (Alfred Kämpe i Tiden 1910). Arbetsgivarnas motagitation inför jordbruksstrejker är ju också enkel: Skall mat ruttna bort på fälten?

Efter den tyska revolutionen 1918 spetsades situationen till på de preussiska adelsgodsen. De pommerska junkrarna var framför allt beslutna att motsätta sig varje krav på kollektivavtal från lantarbetarna och organiserade beväpnade avdelningar för att upprätthålla "lag och ordning". Inga försök gjordes av arbetare och bönder att spränga sönder de stora godsen. Den socialdemokratiska regeringen hade inga planer på en landreform, som kunde ha riskerat städernas försörjning med mat. Storgodsen bestod i det gamla preussiska området även om i Ostpreussen icke-adliga godsägare nu var helt dominerande till antalet.

Inte heller denna dramatiska utveckling och detta nederlag för socialistisk politik speglas i det svenska partiets idétidskrift Tiden. Tjugo år efter sin första artikel, 1928, tar Anders Örne upp jordbruksproblemet efter kriget men utan konkretion till de tyska förhållandena. Följande år behandlar Per Edvin Sköld egnahemsfrågan, men utan internationell utblick. När Fritz Croner 1926 skrev om den tyska "socialiseringen", handlade det om kolindustrin. Samma tystnad möter i tidskriften runt de påtagliga antisemitiska uttalandena från de preussiska godsägarnas och officerarnas företrädare.

Först 1937 har Tiden en artikel av Olof Landqvist, Tysklands lantarbetare under nationalsocialismen. Artikelns tar upp frågan om nazisterna uppfyllt sina löften i Blut und Boden-propagandan och satsat på

jordens arbetare i jämförelse med vad som gjorts under Weimartiden. Jag citerar ur Landqvists sammanfattning:

...en allvarlig försämring och en återgång till de förtrycktas och rättslösas position. Inga bieraftnar i baronernas och godsägarnas trädgårdar och inte än så fagert tal om arbetsgemenskap, ödesgemenskap eller kraft genom glädje kan dölja den bittra sanningen.

Militarismen

Omkring 1900 var förhållandet det motsatta vad gällde militarismen. 1800-talets slut och 1900-talets början var den stora tiden för försvarsdebatt och försvarspolitiska motsättningar i Sverige. Nya försvarsbeslut, som lappade på det gamla indelningsverket, kom under 1890-talet, och 1901 följde beslutet om allmän värnplikt, 1914 striden om flottans utbyggnad och kungens borggårdstal och på 1920-talet de stora nedrustningsbesluten. Världskrigets utbrott gjorde frågan om militarism till ett hett debattämne också i Sverige.

Varje nummer i de första årgångarna av Svensk Tidskrift från dess start 1891 innehöll en artikel av generalmajor Carl Otto Nordensvan om försvar och härordningar. Beundran för den preussisk-tyska militären är omisskännlig. Och även i den socialdemokratiska Tiden släpptes debatten lös. Richard Steffen tog upp debatten 1911.

Hjalmar Branting skrev 1912 en artikel om fredssträvan:

Men den politiska makten ligger i Tyskland hos junkerdöme och storkapital, och de säga nej ty de se klassfördelar vinka bakom fortsatta rustningar, vilkas bördor de förstå att vältra från egna skuldror över på de breda lagren.

Och så drives militarismens ändlösa skrov allt längre in i de båda kulturländernas organism – närmast därför att i Tyskland ännu inte demokratiens genombrott kommit.

Det handlar ju om en allmänt hållen artikel. I de olika inlägg, som flyter in i Tiden under tiden för världskriget, kan man spåra skilda åsikter, om varför krig uppstår och Ernst Wigforss behandlade militarismen i sitt tvåbandiga verk *Världskriget och världsfreden* (1915).

Vad betydde den tyska revolutionen 1918 för den tyska armén och för Sveriges bild av den s.k. militarismen? Den preussiska armén upplöstes som en följd av Weimarförfattningen och i stället kom ett rikstyskt Reichswehr. Men Weimartiden omfattade endast femton år, och

med nazismens maktövertagande skedde en medveten anknytning till de preussiska traditionerna. Och inom Reichswehr upprätthölls från början denna tradition. Vid varje regementsfest i 9:e infanteriregementet i Potsdam utbringades under 1920-talet en skål för kejsar Wilhelm II.

Det finns en utförlig debatt om den tyska militarismen i senare historieskrivning. Mest omfattande är Gerhard Ritters stora, flerbandediga verk, *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des Militarismus in Deutschland* (1954 ff.). Till en betydande del lider debatten av att debattörerna har olika definitioner, menar olika saker med begreppet militarism. Grovt taget kan enligt min mening tre olika innebörder urskiljas:

1. En grupp officerare tar makten

Man begränsar militarism till att innebära att en grupp militärer/officerare tar makten i ett land. I Golo Manns essä *Staat und Heer* (1956, publicerad i *Geschichte und Geschichten*, 1961) använder han denna trånga definition och finner då knappast någon militarism i Tyskland. Enda exemplen blir den makt över vad som borde varit politiska avgöranden, som Hindenburg/Ludendorff utövade i slutet av första världskriget och generalstabschefen Moltkes brev till Österrike 1914.

Under första världskrigets slutskede fanns viljestyrkan hos Ludendorff, men en förutsättning för hans inflytande var enligt Ritter den politiska och personliga svagheten hos Michaelis och Hertling, som innehade rikskanslerposten.

Den äldre Moltke hade efter österrikiska och franska krigen på 1860- och 1870-talen haft helt annan åsikt om politiken än Bismarck. Men när den starka viljan fanns hos rikskanslern, kunde inte militären styra politiken.

Efter Ludendorffs tid mötte däremot enligt Mann ingen militarism i Tyskland. Officerarna kunde inte hindra mordet på generalerna Schleicher och Bredow 1934, inte skydda arméchefen von Fritsch, som falskt anklagades för homosexualitet 1938. Och 1938 ville militären inte gå in i Tjeckoslovakien. Generalstabschefen Beck avgick i protest och hans efterträdare Halder ledde förberedelser för en stats-

kupp mot Hitler. Men den måste inställas till följd av Münchenkonferensen.

1939 ville de ledande officerarna inte ha krig, Och nästa gång man sökte ta makten, den 20 juli 1944, misslyckade man. Och syftet med statskuppen 1944 var inte att etablera en militärdiktatur utan lämna ledningen till civila.

En militarism enligt denna trånga definition kunde emellertid i olika sammanhang framträda som krav från vissa generaler under de turbulenta åren närmast efter vapenstilleståndet 1918. Ett typiskt exempel är generalmajor von der Golz' brev till von Seeckt från det kaos i de baltiska staterna, där tyska förband engagerade sig mot bolsjevikerna och inhemska baltiska socialdemokrater:

Jag kan inte acceptera synpunkten att man skall vara skyldig att utföra order från en regering, som man tjänar villkorslöst och viljelöst. ... Det är din plikt att hålla fast vid din motsatta ståndpunkt till dess yttersta konsekvens. ... På detta beror också om Riksvärnet förblir, som det alltid har varit, ett nationellt och oberoende instrument under sina ledare, om det står ovan partierna, för hela fosterlandet, eller om det sjunker ner till ställningen som en själlös legostyrka i händerna på växlande regeringar, i vilken ingen hederlig man kommer att vara villig att tjäna. Tro mig, otaliga officerare tänker som jag. ... (Citerat efter Carsten, s. 65)

Denna typ av militarism är i övrigt begränsad till de kupper, som förekommit i exempelvis Turkiet, Irak, Egypten, Latinamerika och Indonesien eller mötte oss vid Francos maktövertagande i Spanien. I Europa har den inte hört hemma. I Andra världskrigets Tyskland möter vi i stället den raka motsatsen: "civilisten" Hitler tog kommandot i militärhögkvarteret.

Ritters stora arbete vidgar definitionen. Enligt Ritter är det också militarism, när civila ledare som Hitler driver idéer, som fordrar militär lösning. Men då blir militarism identiskt med allmän vilja att tillgripa våld för att nå ett mål. Militarism blir för Ritter detsamma som en chauvinistisk statsledning. Enligt min mening leder detta till en opraktisk begreppsbyggnad.

2. Indirekt inflytande

Man menar med militarism att militära grupper och intressen påverkar, har ett avgörande inflytande, indirekt, över en till det yttre

orubbad civil politisk nivå. Detta är då tillämpligt på Preussen/Tyskland, just genom att officersgruppen till betydande del var identisk med godsägaradeln, som helt dominerade Herrenhaus och byråkratin. Och, det är den springande punkten, dess intressen sammanföll med kejsarnas, Wilhelm I:s och Wilhelm II:s, och sammanföll också med det storindustriella kapitalets önskan om rustningsbeställningar.

Officersgruppens – och därmed godsägaradelns och de konservativa misstag var enligt denna tolkning, att den trodde, att den på samma indirekta vis skulle kunna behärska den nazistiska ledningen.

3. En attityd av lydnad och disciplin i samhället

Man menar med militarism att en militär attityd av disciplin och lydnad inför överordnades befallningar och en positiv inställning till krig som politiskt instrument, som en frisk vind, dominerade i samhället, där officersyrket gavs den högsta status och spred en krigisk anda och angreppslust. Det var, framhöll man, den preussiska armén som enat Tyskland genom de "tre heliga krigen" i mitten av 1800-talet, och det var den preussiska armén – inte några civila politiker – som fyllde spegelsalen i Versailles, då kejsardömet utropades 1871. (Det senare var inte sant, det var inte officerare utan furstar. Det tyska kejsardömet tillkom inte genom någon folklig önskan eller officerarnas önskan utan genom furstarnas beslut.).

I sin stora Deutsche Gesellschaftsgeschichte (Tysk samhällshistoria) menar Hans Ulrich Wehler, att Tyskland ensamt bar skulden till att ha utlöst första världskriget liksom de tre tidigare krigen mot Danmark, Österrike och Frankrike. Bakom låg en tradition som såg kriget som en lösning på samhällsproblem (se Historisk Tidskrift 1998, s. 242).

Vilken begreppsbestämning som ligger bakom resonemangen om militarism är givetvis avgörande för bedömningen av godsägarklassens inflytande i Tyskland. Såvitt jag förstår är de två senare definitionerna tillämpliga.

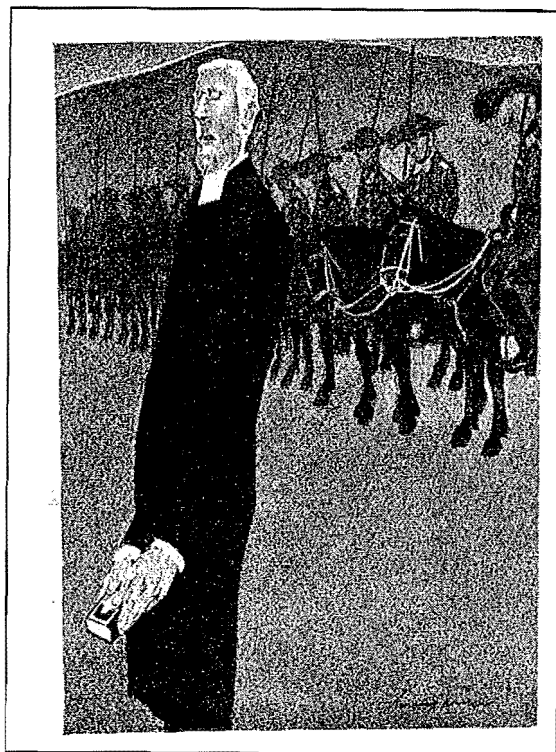
I svensk agitation cirkulerade en speciell uppfattning som innebar, att allt försvarsväsen i ett land var ett utslag av militarism. Så exempelvis i borgmästaren Carl Lindhagens Tal mot militarismen (Anförande i Andra kammaren vid den stora militärdebatten 1911). Upp-

fattningen liknar Ritters definition och blir liksom denna opraktisk vid analys av debatter.

Populärvetenskapliga böcker

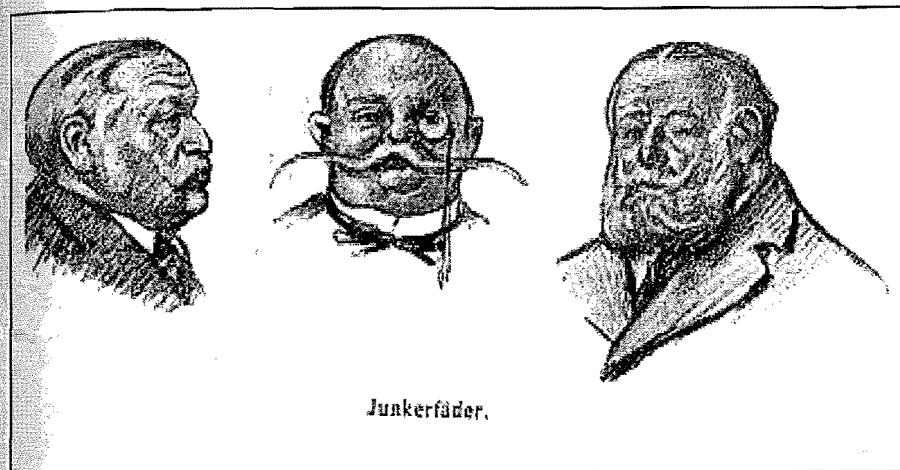
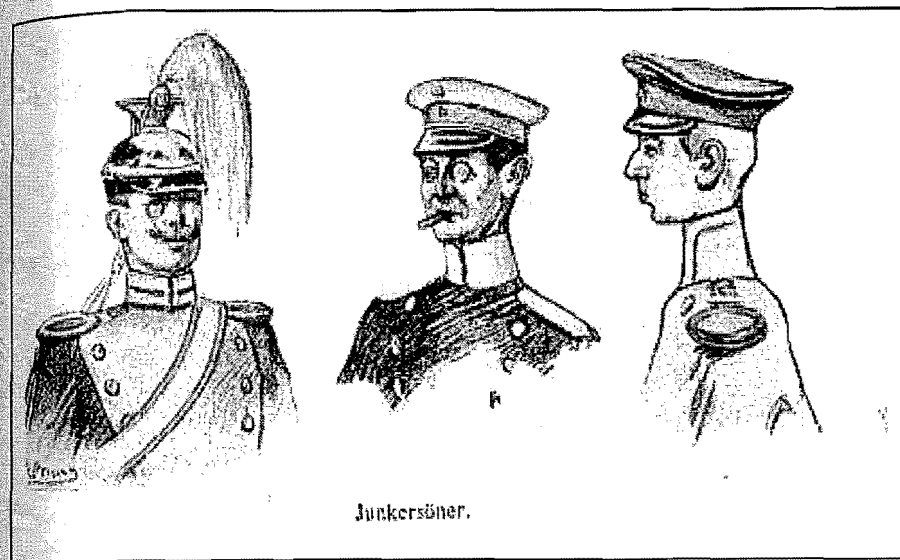
År 1901 kom Fritz Henrikssons stora och rikt illustrerade bok *Från det Moderna Tyskland*. Den enda övergripande populärvetenskapliga framställningen under perioden.

Två kapitel är intressanta i detta sammanhang: kapitlet om Preussen och chauvinismen och kapitlet om militarismen.

Vilken uppfattning om Preussen som förmedlas till dem som tar del av bilden här intill är lätt att se. "Vår käre Gud leve! Hurra, hurra, hurra!"

Men det innebar givetvis inte att detta var hela den bild av det tyska kejsarriket som läsarna fick. Boken, som är på 375 sidor, ger i

Illustrationer ur Henrikssons bok

stället en rik och mångsidig bild i övrigt av tysk kultur och politik. Jag citerar ur framställningen:

Det är svårt att fälla ett generellt omdöme om något sådant som ett lands officerskår. Men det torde ändå med rätta kunna sägas, att den tyske officeren öfverhufvudtaget är bättre än sitt rykte. Det är egentligen endast i rangementena och de i de större städerna garnisonerade kavalleriregementena, som den beryktade tyska officerstypen alltjämt påträffas. Där hafva så gott som alla officerarna ett "von" i sitt namn; de stamma från den stora junkergården, förses rikligt med pengar, så länge fadern kan skaffa sådana, få tidigt höga lefnadsbehof och slapp moral, bli bornerade, ignoranter, högfärdiga, civilhatare, hästjannar. De sätta sig i skuld, ruinera såsom det mest omhuldade barnet ofta fäder och systrar, eller tillgripa såsom ett sista förtvifladt medel det höga kortspelet, på vilket många inom denna officerskategori stupat. ... Går det lyckligt gifta de sig sedan med någon rik borgarflicka, en köpmans- eller bankirdotter, som får nöja sig med det som ett ohejdadt rouélif kvarlämnat, och så bär det efter slutad militärtjänst ut på landet, där officeren återgår till den ursprungliga näringen. Där börjar han driva politik, blir en äkta agrar, som i tullarna ser hjälpen för det lantbruk för hvars skötande hans officersbildning icke räcker till. ...

Debattböcker

Förr likaväl som nu läste givetvis lärarkåren debattböcker och då som nu påverkade böckerna rimligen undervisning och attityder. Den som tvivlar kan fråga sig vad alla pocketböcker om USA och Vietnam betydde för historieundervisningen i 1970-talets skola.

För de mest ideologiskt präglade inläggen om Preussen svarade Oswald Spengler. Nu är han väl helt bortglömd inom yngre lärargenerationer, men under mellankrigstiden var han en central gestalt i debatten, främst med tvåbandsverket *Der Untergang des Abendlandes* (Västerlandets undergång) (1918–1922), som väckte en omfattande diskussion över hela världen. I det här sammanhanget är emellertid två av hans andra böcker, båda översatta till svenska, intressanta: *Preussen och socialismen* (1921) och *Avgörandets år* (1934).

Preussen, som vi känner det och som jag beskrivit det tidigare, uppfattas säkerligen av de flesta som motsatsen till en socialistisk stat. För Spengler var det tvärt om. "Gammalpreussisk anda och socialistisk åskådning, som f.n. hata varandra med brödrahat, äro ett och det-samma."

Bokens titelblad är karakteristiskt för hur man uppfattade och ville framställa Tyskland inom stora delar av den konservativa opinionen i Sverige: Det kejsrerliga vapnet och betoningen av "Ett starkt folk" – inte ett starkt land.

Idealiseringen av folket – folkgemenskapen – bakom sin kejsare eller ledare skulle fortsätta senare under Hitlertiden.

Författaren, Karl Hildebrand, tillhörde en av Sveriges mest framstående historikersläkter. Både hans far och farfar hade varit ledamöter av Svenska akademien. Självt var han historiker, chefredaktör för Stockholms Dagblad och riksdagsledamot för högerpartiet.

*Boken kom ut 1915, under världskrigets andra år. Hildebrand var dock ingen ensidig politiker. Han står också som översättare till och har skrivit förordet till den liberale tyska politikern och senare presidenten Theodor Heuss' bok *Vad vill Hitler?* (1933).*

Den tyska, eller riktigare den preussiska instinkten, var: Makten tillhör helheten. Den enskilde tjänar denna helhet. Det hela är suveränt. Konungen är endast statens förste tjänare. ... Var och en tilldelas sin plats. Det befallas och det lydes. Detta är, sedan 1700-talet, auktoritativ socialism, till sitt väsen illiberal och antidemokratisk, så långt det handlar om engelska liberalism och fransk demokrati.

Men för Eberts socialdemokrati från 1918 års novemberrevolution hyste Spengler djupt förakt. Det var ett pack och litteraturslödder som då gick till aktion, inget storslaget, inget entusiasmerande. ”I stället för att placera sig i spetsen för röda arméer placerade de sig i spetsen för välavlönade arbetarråd. I stället för att vinna bataljer mot kapitalisterna vunno de sådana mot proviantlager, fönsterrutor och statskassor. I stället för att sälja sitt liv, sålde de sina uniformer.”

De preussiska värdeorden i Spenglers framställning är verklighetsinne, disciplin, kåranda, energi, trohet, självtukt, försakande, tjäna.

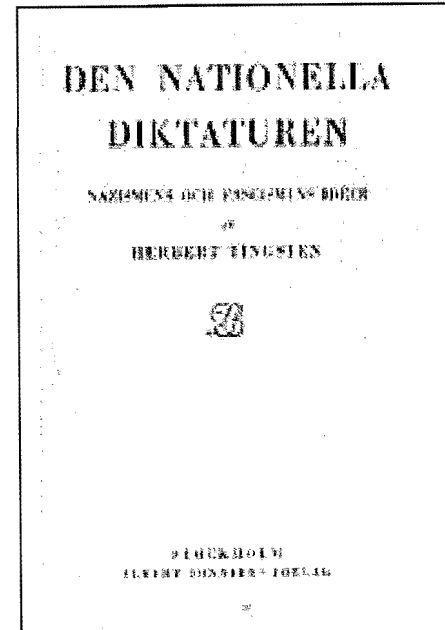
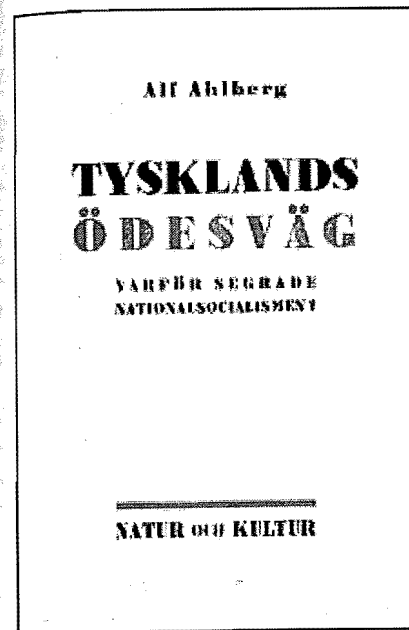
Dess föraktade motsats fanns i England: kosmopolitism, folkförbrödring, liberalism. Parlamentarism och val är främmande för Preussen. Strejker är ett antistatligt, privat stridsvapen, hemmahörande i det engelska handelsfolkets arsenal.

Mot den engelska individuella självständigheten (*individualismen*) stod den preussiska överindividuella gemenskapen (*socialismen*)

En inre frihet i högre mening, en frihet i lydnad, hade enligt Spengler alltid utmärkt de bästa representanterna för preussisk kultur. Den preussiska armén, den preussiska ämbetsmannavärlden, Bebels (tidigare socialdemokratisk ledare) arbetarparti – allt detta var produkter av denna fostrande tanke. Krig blir den högre formen för mänsklig tillvaro, och stater är till för krigets skull.

År 1934, när Hitler redan gripit makten, kom Spenglers andra bok, Avgörandets år, ut på svenska. Sedd med våra ögon är den en fantasi-full dikt om de makter, som påstås styra världshistoriens gång. Enligt Spengler rasar två strider: klasskamp och raskamp. I Bebels arbetar-massor levde samma starka ras som i Fredrik den stores arméer från sjuårskriget. En stark ras är något man har och visar i sin gärning. Det är inget man tillhör. Ras är ethos, ej zoologi. Socialismen är en sedlig livsform, inte en ekonomisk.

Under 1930-talet följdes Spenglers skrifter av ett antal böcker på svenska, som berörde utvecklingen i Tyskland. Det var inga reseskildringar utan inlägg i en kritisk debatt om utvecklingen. De gav lärarkåren ett rikt material för att kunna illustrera spännvidden i bedömningen av Tyskland under Hitlertidens första år: Alf Ahlberg, Tysklands ödesväg (1934), Gustaf Hellström, Det tredje riket: från Hitlerkupp till folkenighet (1933), Bertil Malmberg, Tyska intryck (1936),

Debattlitteratur som stod lärarna till buds innan facit av Hitlers politik var känd.

Alf Ahlberg, fil. dr i filosofi, var rektor vid Brunnsviks folkhögskola. Hans bok Tysklands ödesväg kom ut 1934.

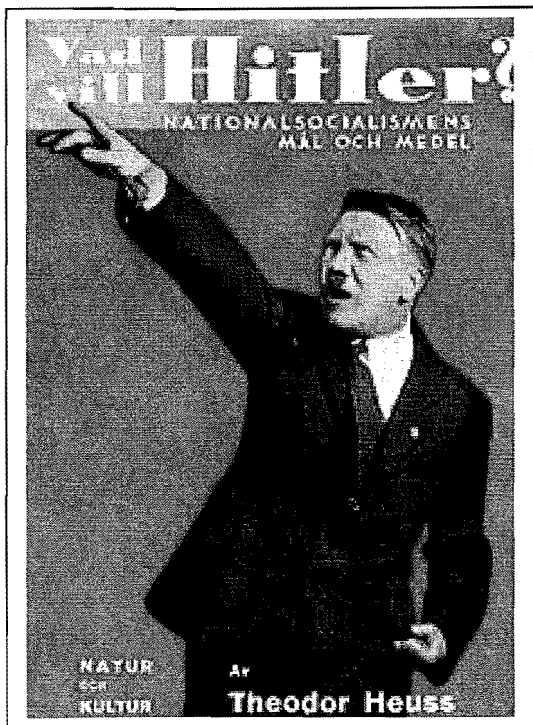
Herbert Tingsten var professor i statskunskap i Stockholm och senare chefredaktör på Dagens Nyheter. Hans bok Den nationella diktaturen kom 1936.

Herbert Tingsten, Den nationella diktaturen (1936), Theodor Heuss, Vad vill Hitler? (1932) för att enbart nämna några. Och i Frontens bibliotek kom 1933 Mackenroths Tysklands ungdom i revolt (1933), översatt av Sven Stolpe.

Med i debatten var också Edgar Mowrers Tyskland vrider klockan tillbaka (1933), som jag citerar i ett senare kapitel.

Särskilt Heuss' bok kan rekommenderas för den som vill få ett grepp om hur en insiktsfull politiker och vetenskapsman bedömde nazismen, innan man kände facit av dess politik. I Alf Ahlbergs bok

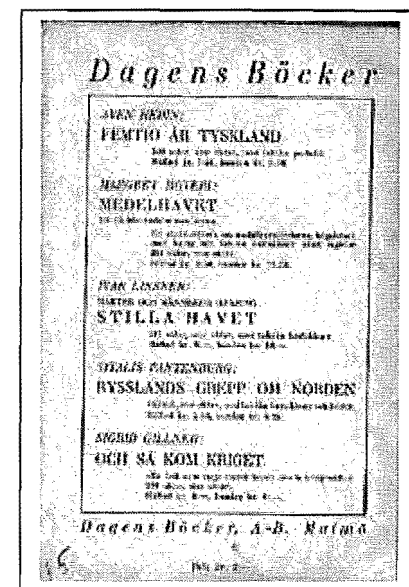
Theodor Heuss var när boken kom ut 1932 docent i nationalekonomi och riksdagsman i Tyskland. Efter kriget grundade han det liberala partiet i Västtyskland och blev 1949–1959 landets förste president.

finns den mest ingående analysen av nazismens förhållande till den preussiska godsägarklassen och militarismen.

Ytterligare en bok och en broschyr bör nämnas: Det kämpande Tyskland (1941), med uppsatser av tidens ledande nazistsympatisörer: Sven Hedin, Per Engdahl, Fredrik Böök, Rütger Essén m.fl. Författare till en uppsats betitlad Adolf Hitler var lektor Gustaf Jacobson, för den tidens historielärare känd som författare till de läroböcker, som i ett par decennier dominerade historieundervisningen i realskola och gymnasium. Jag återkommer till dem i nästa kapitel.

Det fanns en ganska omfattande litteratur med andra förtecken än de demokratiska och liberala. En skrift från 1940 och dess baksidespresentation får illustrera detta. Fredrik Böök var ledamot av Svenska akademien och tidigare professor i litteraturkunskap i Lund.

Hur undervisningen utformades av lärarna i spänningsfältet mellan läroböcker och debattlitteratur och annan information vet vi inte. Men vi kan konstatera att det redan 1936 hade kommit ut lättillgängliga böcker, som från klart demokratiska utgångspunkter gav en ingående analys av den tyska utvecklingen, liksom att det fanns en omfattande litteratur med andra förtecken.

Det var ett mål för västmakternas politik efter segern i andra världskriget att upplösa Preussen som statsbildning. Dess godsägare och officerare ansågs ha varit grogrunden för militarismen och därmed för den anda av lydnad och förakt för parlamentariska demokratier, som stödde nazismens framväxt. Man identifierade Preussen med Spenglers bild av den preussiska idén.

Det är ett perspektiv som saknades i Heuss' bok men som får en framträdande plats i Alf Ahlbergs skrift, vilken belyste den preussiska adelsvärdens etik och betydelse för de tyska maktförhållandena.

När Hitler talade om "en ny herreklass, som icke drives av något medlidandets moral utan har klart för sig, att den har rätt att härska på grund

Sven Hedin, världsberömd upptäcktsresande, hörde till de ivrigaste tysklandsvännerna. Både han och professor Fredrik Böök var ledamöter av Svenska akademien. Hans böcker såldes i stora upplagor.

Jag citerar ur *Tyskland och världsfreden*, tredje upplagan, 1937: "På de unga i Tredje riket ställas andra krav. Hos dem skall kroppens hälsa och kraft, skönhet och harmoni omhuldas i minst lika hög grad som deras karaktärsgåvor och själsstyrka. I denna uppfattning spårar man en återgång till antikens ideal, till Sparta och Olympia. Riksmästern för vetenskap, uppfostran och folkbildning, dr Rust, har därför bestämt, att inom skolundervisningen rasens, karaktärens och andens förmågor i lika hög grad skola vårdas och utvecklas."

av sin bättre ras och som hänsynslöst upprätthåller sitt välde över den stora massan", torde denna gamla herreklass, som säkerligen var medveten om att aldrig ha besvärats av något medlidandets moral, och som hade blått junkerblod i ådrorna, ha vädrat morgonluft. Potsdam, Bismarck och ståndsprivilegierna kontra Weimar, liberalismen och parlamentarismen – det var den formel, som förband de feodala och det nationalsocialistiska Tyskland. Disciplin, auktoritet, hierarki kontra frihet, jämlikhet och broderskap, militarism kontra pacifism! Det fanns här en instruktiv och omisskännelig frändskap. Oswald Spengler hade i en särskild skrift "Preussentum und Sozialismus" påvisat enheten mellan dem båda. (s. 67f)

Skolan och "preusseriet"

År 1932 utkom Sven Lilliedahls bok om skolpreusseriet. Lilliedahl var lektor i latin vid högre allmänna läroverket i Linköping.

I Nordisk Familjeboks klassiska upplaga från 1915 finns ingen förklaring till ordet preusseri. Men i Svensk Uppslagsboks stora 30-bandiga verk från 1952 ges definitionen: "hård, pedantisk militärisk drill, militärt översitteri (som ansågs utmärkande för den forna preussiska armén)." Bonniers lexikon från 1965 har samma definition.

I Nationalencyklopedien från 1994 förklaras inte ordet. Då Lilliedahls bok kom ut var det rimligen välbekant. Preussen fanns ännu kvar. Kanske är det också idag så välbekant att det inte behöver förklaras? Eller är preusseri nu en så bortglömd företeelse att Nationalencyklopedien därför kan slopa en förklaring? Har ordet liksom företeelsen dött bort? Både i skola och på exercisfält?

1928 hade Sven Lilliedahl disputerat på en avhandling om den latinska silveråldern. Han gav 1937 ut boken *Från antikens Rom: Seder och samhällsliv*, som ännu på 1960-talet var den bästa tillgängliga handboken för historielärare. 1932 skildrar han sitt möte med läroverksvärlden i boken *Katedern*. En central plats intar rektor, kallad *Chefen*:

Den, som är i konungens tjänst faren, är han så faren bara på en rektors-expedition, måste vinnlägga sig om ett väsen av stabil, förnöjd outranssaklighet. Hans förebild var Kung Fjalar, efter den tragiska upplösningen: "Vad han tänkte, visste ingen." Hans ord skola utdelas med insikt om gåvans värde: få och korta. Det gåtfulla momentet, som måste noggrant vårdas, kryddas ytterligare genom de i ämbetsmässig modestia inlindade

imperativerna ”det är önskvärt”, ”det torde vara befogat”, ”man kan finna påkallat” o.d.

Hos de nämnda skolcheferna har detta isolerande instrument nått sin fullkomning. Varför just denna grupp av statstjänstemän blivit så mån om att lyfta sin gärning högt över de oinvidas blickar, är en fråga, som ännu är sorgligt fjärran från sin lösning. (s. 37)

Boken är skriven i en utstuderad stil, där läroverkskollegerna skildras med spex, satir och ironi. Något av Hjalmar Bergmans krumelurer. Det är lätt att förstå att författarens bok inte blev recenserad i Tidning för Sveriges Läroverk.

Djupt ingripande i läroverkens liv var § 20, mom 1 av 1928 års läroverksstadga. Där stadgades – utan föregående försök – men efter mångårig debatt (se Jan Lindroth, a.a.), att det vid skolorna skulle genomföras 15 dagar varje läsår ”för främjande av idrottsliv och fri-luftsverksamhet”. Samtliga lärare skulle vara skyldiga att medverka som ledare.

Oron över denna nyhet präglar kollegiet i Lilliedahls bok. Kravet att Kungl. Ämbetsmän skulle tvingas ut i naturen upplevdes som kränkande. Chefen inköper grön jägarkostym och kartfodral och ger adjunkter och lektorer skriftliga order att samla sina skaror vid olika punkter på kartan. ”Fjärde ringens pojkar, ledare lektor Brun, terrängövning väster Svinåsen, en kilometer söder A i Dalhem, cyklar.” Allt efter modell av skolans granne, regementet på orten.

I läroverken fanns fram till 1968 års ”revolution” – då de högre allmänna läroverken upphörde och gymnasieskolan var införd – kvar mycket av vad som kan kallas preusseri. Inte bara den för studier nödvändiga disciplinen, vilket är något helt annat, utan efterhärming av militär ordning: elevernas uppställning utanför klassrummen före en övervakad marsch till morgonbönen, kontroll av att alla hade psalmbok med sig, ordningsmannens väntan vid klassrumsdörren för att kunna stänga den sedan läraren kommit, alla reser sig när läraren kommer in och alla hälsar artigt, ordningsmannen ”lämnar av” antalet frånvarande, den som svarar på en fråga i småklasserna reser sig upp, ordnings- och uppförandebetyg, reglering av hur länge elever fick vistas utomhus på kvällarna, övervakning av detta, anmärkningar i klassboken, varningar, klar markering av rangordning mellan lärarna genom den placering de erhållit vid kollegiebordet liksom i den av SÖ

reglerade uppställningen av skolkatalogen. Ordningen skulle där vara rektor, lektor, adjunkt i högre lönegrad, adjunkt i lägre lönegrad, ämneslärarinna, övningslärare, e.o. adjunkt, e. adjunkt, timlärare etc. till vaktmästare och allra sist städpersonal.

Julius Juhlin var 1893–1906 rektor vid Skara läroverk. Han blev sedan civilminister i högerledaren Lindmans ministär och därefter generalpostdirektör. I sina Minnen (1928), som är fyllda av självbeundran, skriver han:

När dörrarna till läroverket öppnades kl. 7 f.m., var jag en av de förste, som inträdde. Jag ansåg detta synnerligen nyttigt och välgörande. Jag fordrade, att lärjungarna skulle klass efter klass i god ordning raskt marschera till morgonbönen å högtidssalen. Emellanåt stod jag vid ingången till salen för att övervaka ...

... kunde jag ge varenda pojke i den försenade klassen ett vänskapligt, men kraftigt käpprapp...

Enligt § 16 kollegieprotokollet vid Nya elementarskolan (Stockholm) 22 november 1895 beslöt man:

Sedan nästan samtliga skolans lärjungar med undantag af dem, som innevarande termin ämnade aflägga mogenhetsexamen, med anledning af Direktionens uttalande den 3 dennes begagnade mössor med det fastställda skolmärket, beslöt kollegium, att lärjungarna inom skolans område skulle hälsa sina lärare på militäriskt sätt och ej genom mössans aftagande. ...

Till den militära stämningen hörde också de fosterländska fester, som präglade läroverkens liv. Jag tar också detta exempel från Nya Elementarskolan och programmet den 2 november 1892, då man firade 250-årsminnet av fältmarskalken Lennart Torstenssons seger vid Breitenfeld:

- 1 Sorgmarsch af Chopin
- 2 ”Viken, tidens flyktiga minnen”
- 3 Föredrag af lärjungen Gunnar Hazelius. Uppläst af lärjungen John Fredholm
- 4 Kör
- 5 ”Sverige”, poem af G L Silverstolpe
- 6 ”Hell dig, du höga Nord!” af Crusell
- 7 ”Björneborgarnas marsch”.

Chefens sätt att uttrycka sig, med de könlösa, abstrakta formuleringarna, ”det är önskvärt” etc. har sedan länge anammats inom ämbets-

mannavärlden men framför allt i det politiska språket. Vanligt folk säger "jag vet ännu inte riktigt vad jag skall tycka om det där". Men på politikerspråk heter det: "Jag gör den bedömningen att..."

Exkurs:

Det finns inte bara en uppenbar likhet mellan den stramhet, som Lilliedahl skildrar i Chefens hållning och språkbruk och den som jag tidigare citerat från Bertil Malmbergs beskrivning av den preussiske postföreståndaren (i Tyska intryck). Det finns också anledning att ställa en mer övergripande fråga.

Minnesbilder av disciplinen i 1820-talets svenska gymnasier beskriver ingen stram, preussisk värld utan dess motsats. Jag citerar ur Svedelius, Anteckningar om mitt förflutna lif, (från Västerås gymnasium 1828): "Disciplin och skoltukt på gymnasierna var hardt när ingen alls. Vi gjorde hvad vi ville...Men en särskild disciplin fanns, som icke var matt och svag, nemligen den tukt, som ungdomen sjelf höll genom pennalismen..." Det kunde vara annorlunda i lärdomsskolan. I Norrköping ålåg det vaktmästaren "att anskaffa erforderliga ris för de vanartiga och lata lärjungarnas bestraffning..."

Så förändrades då den bild av oordning och elevfylleri som skildringar från 1800-talets första hälft förmedlar. Vi möter i stället den strama värld jag återgett ovan. När en elev vid Hudiksvalls gymnasium med blyerts skrivit på bänken, tillkallades en skriftexpert från Göteborg för att kunna överbevisa eleven. Relegering övervägdes. När tre elever i Kalmar kastat snöboll på skolgården och råkat träffa ett fönster, relegerades alla tre. Sigfrid Åkerblom skildrar sitt möte med Karlstads gymnasium så här: "Här befanns vi plötsligt omhändertagna av en myndighet mer ingripande, bestämmande och närgångnen än nånsin våra föräldrar. Här blev vi på förut okänt sätt ordnade, sorterade, betyg- och värdesatta kunskapsmässigt och moraliskt och avkrävda ansvar och räkenskap. (s. 38)"

På 1940-talet började det ideologiska inflytandet på svensk skola komma från USA. Det var dit studieresorna gick efter andra världskrigets slut. Tyska som första främmande språk byttes ut mot engelska.

Men de hundra åren mellan Svedelius skildring och 1940-talets "fria uppfostran" ?

Var det under de åren som ett inflytande från Preussen började prägla gymnasiernas disciplin? Är det i Preussen vi skall söka förebilden till svensk läroverkskultur under åren 1850–1950? Eller mötte samma disciplinkultur och byråkratiska rangordning i det minst lika militaristiska Frankrike under dreyfusprocessernas år? Eller i den engelska aristokratins internatskolor?

Historieundervisningen och nazismen under mellankrigstiden

En fråga som brukar dyka upp i sammanhang med läroverkens undervisning om Preussen och Tyskland under mellankrigstiden rör lärarkårens inställning till den framväxande diktaturen. Även om läroböckerna var utan tendens kunde, menar man, lärarkåren vinkla sin framställning. Av föregående avsnitt framgick att storsvenskhet och hjältedyrkan kunde prägla lektioner i 1900-talets början. Som jag redovisat ovan fanns under 1930-talet en omfattande litteratur med olika politiska förtecken och debatten var het.

Riksföreningen Sverige–Tyskland, bildad i Lund 1937, hade 5 689 medlemmar. Den var den ledande organisationen för dem inom samhällets övre skikt, som stödde det nationalsocialistiska Tyskland. Det finns bevarad en fullständig medlemsförteckning med bostadsort och yrke. (Tryckt i Hübinette, a.a.).

En genomgång visar att personer med titlarna rektor, lektor, läroverksadjunkt, fil. dr, fil. lic., fil. mag., utgör ca 220, d.v.s. knappt 4 % av alla. Alla dessa behöver givetvis inte vara läroverkslärare. Dominerande titlar är i stället greve, godsägare, läkare, direktör, köpman, kyrkoherde, lantbrukare, general, major, överste, amiral m.fl. Det låga procenttalet måste dock ses i relation till att läroverkslärarkåren var en mycket liten yrkesgrupp under 1930-talet. Gymnasier och realskolor var mycket få. År 1937, när medlemsförteckningen ställdes samman, hade Läroverkslärarnas riksförbund (LR) endast 2 050 medlemmar. Mäter vi relationen mellan de båda medlemsantalen, skulle de klart deklarerade tysklandssympatisörerna bland läroverkens lärare bli drygt 10 %. Såvida alla med de angivna akademiska titlarna var lärare. Om detta skall anses vara många eller få är svårt att veta. Antalet som i riksdagsvalet 1936 röstade på Sveriges Nationella Förbud var över 31 000. Karl Nilsson gör i sin studie om överklassnazismen följande bedömning:

I förhållande till det totala antalet läkare, präster, jurister, läroverkslärare är naturligtvis de som påträffas i det material som redovisats ett litet antal. Något annorlunda förhåller det sig med lärare på universitet och högskolor och med officerare. I det fallet är i varje fall antalet professorer och

högre officerare påtagligt och kan knappast anses som ringa även om det ställs i relation till det totala antalet. Även när det gäller präster är det många som figurerar. ... (a.a., s. 254)

Två av de ledande läroboksförfattarna i historia, lektor Gustaf Jacobson och rektor Simon Erlandson, var engagerade i Riksföreningen. Gustaf Jacobson var vice ordförande i Läroverkskärarnas riksförbund.

I Tidning för Sveriges Läroverk har jag bara funnit en ledarartikel under 30-talet som tog upp frågan (23 mars 1934). Jag citerar:

Det har skrivits och skrivs fortfarande någon gång om att politisk propaganda bedrivs vid våra läroverk. Artiklar i den radikala pressen veta att förmäla, att idéer söderifrån kolporterats ut bland skolungdomen i samband med årets gymnasistmöte och förhäriligats i ett föredrag i skolradion. I friskt minne lever förmodligen allfort en tidigare hänvändelse från högsta ort med anbefallning till rektorerna att undersöka den politiska terrängen bland eleverna vid våra läroverk. ...

Negativa ingripanden äro inte till fyllest även om sådana inte kunna lämnas alldeles ur räkningen. Politiska föreningar kunna icke tolereras och tolereras icke heller inom våra läroverk. ... Att förbjuda de politiska ytterlighetsriktningarnas anhängare på skolbänken att bära synliga tecken på sin samhällsåskådning kan innebära ett psykologiskt misstag. Den förbjudna frukten smakar bäst. ... Undervisningen skall på alla händer uppdyrka lärjungarnas självständiga iakttagelse- och omdömesförmåga. Särskilt historieläraren har härvid en viktig uppgift att fylla. ... Insikten i den nationella historien med dess utvecklingslinjer, rätt meddelad och poängterad, borde kunna lära ungdomen, att svensk man skall vara klädd i svensk dräkt. Tvångströjor, som komma från det ena eller andra väderstrecket, äro omöjliga plagg för oss.

Två markanta skillnader är påtagliga mellan skolans situation under den nazistiska eller kommunistiska påverkan under 1930-talet och situationen efter 1968 års vänsterrörelse i Vietnamkrigets spår. På 1930-talet var politiska föreningar förbjudna i skolan. Ett sådant förbud hade säkerligen lett till elevuppror 1968. Omkring 1970 var ord som elevinflytande och skoldemokrati ledande värderingar. Fram till 1933 års läroverksstadga gällde ännu 1905 års läroverksstadga:

”För sina lärare vise lärjunge aktning och ovillkorlig lydnad samt emottage fogligt och utan gensägelse deras föreskrifter, tilltal och bestraffningar.” I den nya stadgan var formuleringarna en aning justerade: ”För läroverkets lärare vise lärjunge aktning och lydnad samt mot-

tage fogligt deras föreskrifter, tillrättavisningar och bestraffningar.” Orden ”ovillkorlig” och ”utan gensägelse” är som synes strukna. Tydligt fick eleverna efter 1933 argumentera och försvara sig innan de åttlydde. Men lyda skulle de.

Utförligt om skolan och nazismen och vad tidens föreningsliv innebar finns att läsa i professor Gunnar Richardson, Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik (2003) och generellt i Heléne Löw, Nazismen i Sverige 1924–1979 (2004).

13. Östersjöområdet, Preussen, adeln och militarismen

En sammanfattning av bakgrunden till skolans undervisning (kapitel 5–12)

I två hundra år behärskades området på andra sidan Östersjön, från Finska viken till Sönderjylland, av två auktoritära kejsardömen. Den nordtyska slätten öster om Elbe dominerades socialt och ekonomiskt helt av en jordägande adel. Ur den preussiska godsägarklassen rekryterades en betydande och ideologiskt dominerande del av den tyska officerskåren. Dess värderingar satte sin prägel på 1700-talets armé och bevarade sitt inflytande också över det tyska kejsarrikets krigsmakt. Värderingarna levde hos de flesta adelsmän och officerare vidare under Hitlertiden som ett traditionellt preussiskt lydnadsideal.

Den blinda lydnaden var vad adelssönerna främst fått lära sig i de speciella kadettskolor som var till för dem. Det måste gå en *obruten kommandolinje* från kungen (kejsaren) till officerarna och vidare till soldaterna. Ingen inblandning av parlament eller politiker kunde accepteras på det militära området. Detta var själva kärnpunkten i militärstaten och adelns makt.

Sedan kejsardömet fallit 1918, samarbetade den socialdemokratiska regeringen intimt med generalstabens, som förklarar att armén lojalt ställde upp för att upprätthålla "ordning" och slå ner de kommunistiska upproren. Majoren Schleicher – senare general – sjösatte sin framtidsidé: att ersätta värnpliktskåren, masskåren, med en elithär av frivilliga, värvade soldater.

De preussiska godsägarsläkterna stödde i huvudsak Hitler. Vad de inte förstod var att Hitler, när han väl kommit till makten 1933, inte

skulle stödja dem. Deras inflytande minskade drastiskt i förhållande till tiden för Weimarrepubliken.

Inom den preussiska staten utvecklades en fast värdegemenskap. Lydnad, plikt, vilja, gudstro, dådkraft, lojalitet, flit, arbetsamhet, gloriifiering av "krigets friska vind" var ledande värdeord. Adelns uppgift var att tjäna staten, monarken, familjen, gärna för obetydlig lön som oberleutnant i något rangregemente. För borgarklassens ambition, att tjäna pengar, kunde man känna förakt.

Ojämlighet och rangordning var självklar i alla kretsar, även bland tjänstemän och arbetare.

Negativa värderingar var knutna till humanistisk bildning, debatt och diskussion ("ord och dokumenthögar"). Det fanns i godsägarvärlden en fiendtlighet mot bildning och intellektualitet. Om pengar talades inte. Ordet internationell var ett skällsord. En ateist var en fäderneslandslös sälle. Kombinationen socialdemokrat och kärlek till fäderneslandet var otänkbar.

Relationen mellan godsägaradelns idealbildning, det gamla Preussens "dygder" och nazismen är ett mångfacetterat område, ofta präglad av dolt men starkt ömsesidigt förakt liksom av ömsesidigt beroende ur gruppegoistisk synpunkt. De konservativa godsägarna såg omkring 1930 i nazismen den folkrörelse de menade sig behöva för att återta den makt de förlorat 1918.

Lojalitetsidealet ställdes inte i relation till något övergripande värde. Ordet plikt hade inget gemensamt med preussaren Immanuel Kants pliktfilosofi. De preussiska "värdeorden" uttrycker därför inga grundläggande värden, de betecknar endast *medel, instrument*, varigenom värden kan realiseras.

Den preussiska adelns ideal kom att övertas av det högre borgerskapet, som också det präglades av patriotism och militarism. Däremot fanns i borgerliga kretsar inte bara traditionalism utan också hyllning av "the selfmade man".

Att en grupp värderingar präglade den preussiska adeln och officerskåren betydde inte, att de var exklusiva för denna. Enligt den socialdemokratiska ledaren Otto Braun utmärkte de också i stor utsträckning den tyska arbetarklassen. Samma grundton i värderingarna möter på många ställen i världen, inte minst i den konfucianism, som dominerade ämbetsmannavärlden i det gamla Kina. "Ära, skyldighet,

vilja" står inristade på general von Döbelns gravsten på Johannes kyrkogård i Stockholm. De var honnörsord i militära kretsar världen över.

Den engelska adeln hade också sin ekonomiska bas i stora jordagods, men endast den äldste sonen i en familj ärvde adelskapet. De yngre adelssönerna sökte sig inte i lika stor utsträckning till officersyrkena som adelssönerna i Preussen utan till affärsliv i City eller till styrande poster i kolonierna. Debatter var den engelska adelns livsluft i parlamentet, som i realiteten var en klubb för adeln fram till 1800-talets slut. Den engelska adeln var uppdelad på två partier. Ett parti väsen skulle varit något helt otänkbart bland de preussiska adelsmännen.

Under 1800-talet intog kunskaper om Nordtysklands sociala och ekonomiska miljö, om Preussen och Baltikum en helt undanskymd roll i Sverige. Resor gick Nordtyskland förbi till Weimar, Rom eller Paris. Det fanns endast en enda informativ reseskildring om Preussen tillgänglig och den var från 1757. Ingen debatt uppmärksammade under 1800-talet områdets sociala förhållanden. Först 1901 kommer en omfattande populärvetenskaplig bok om Tyskland. Den starka tyska orienteringen i våra litterära kretsar under nyromantikens tidiga 1800-tal hade inget med Preussens junkerclass eller militarism att göra. Atterbom reste Nordtyskland förbi, likaså Nicander.

1871 inordnades hela Tyskland i det nybildade tyska kejsarriket med Preussens konung som kejsare. Efter de tre segerrika krigerna 1864–1871 steg Tysklands prestige kraftigt i maktbeundrande kretsar och därmed också den tyska kulturens inflytande under det oscariska tidevarvet. Per Staafs akademisång är ett uttryck för detta. Under Nobelprisens tio första år från 1904 gick tretton pris till Tyskland, därav tre i litteratur.

Tyska var det första levande främmande språket enligt 1878 års läroverksstadga. Man började med sex timmar redan i första klass. Franska, det gamla kulturspråket, kom först i klass fem och engelska inte förrän i andra ringen av det fyraåriga gymnasiet. I 1905 års realskola var tyska fortfarande första språk – medan franska blev frivilligt – och förblev så till 1944, då Tysklands nederlag i världskriget var uppenbart.

De svenska historikernas studier under 1900-talets första hälft var ännu helt koncentrerade på Bismarck, inte på socio-ekonomiska förhållanden i landet eller den klassmässiga situationen och adelns dominerande roll.

I ledande tidskrifter uppmärksammas den dock, och Hjalmar Branting skriver redan 1911 om det feodalt-kapitalistiska klassväldet. Men framförallt kom militarismen att uppmärksammas genom flera tidskriftsartiklar, liksom i Ernst Wigforss arbeten, samtidigt som första världskriget riktade in intresset på krig och försvar. Militarism är dock ett mångtydigt begrepp, i Carl Lindhagens agitation betydde det försvarsmakt över huvud taget. Antimilitaristiska opinioner skapar sitt hatord i "preusseri". Man kunde hävda att läroverken präglades av preusseri.

Först under mellankrigstiden får vi i Sverige en debatlitteratur, som sätter fokus på de värderingar, som hört hemma i den preussiska godsägar- och officersvärlden och som utvecklats vidare under nazismens genombrottsår. I debatten ställs dessa värderingar i kontrast till demokratiska och liberala värden med ursprung i franska revolutionens krav på frihet, jämlikhet och broderskap.

Bilden av den allmänna intellektuella miljön för skolans undervisning måste emellertid kompletteras med den debatt, som fördes internt inom skolans professionella led. Till denna återkommer jag i de följande avsnitten som vill visa, hur skolan hanterade undervisningen om vårt grannskap på andra sidan Östersjön.

14. Östersjöområdet, Preussen, adeln och militarismen i skolans läroplaner och läroböcker

I de föregående avsnitten har jag sökt belysa värderingar, attityder och sociala förhållanden i områden, som under 200 år utgjorde vårt grannskap på andra sidan Östersjön. Och det var en social miljö, där de maktpolitiska spänningar, de värderingar och den militarism utvecklades, som var en grogrund till två förödande världskrig. Ett föregående kapitlet visar den intellektuella miljö, den debatt och information om Tyskland och Baltikum som stod lärarna till buds.

Har godsägaradel och militarism i vår omedelbara närhet funnit någon plats i skolans läroböcker och undervisning?

Eller har frågorna, trots den dramatik de innehåller, sorterats undan till specialister vid universitetens historiska institutioner? Till något undanskymt "projekt"? Har kursplanernas traditionella gruppering av det historiska stoffet på *Almän historia* och *Nordisk historia* skytt blicken för **hela** vårt grannskap vid Östersjön?

Möter eleverna i skönlitteraturen bilder från de undertryckta lantarbetarnas liv, i Europa eller i resten av världen? Jordbrukets proletärer har ju varit den helt dominerande delen av världens befolkning sedan urminnes tider. Utnyttjas i diskussionerna om värdegrunder den exemplifiering, som spänningen mellan den traditionella preussiska etiken och den moral utgjorde, som fick oppositionella att vända sig mot nazismen? Går det över huvud taget för skolan att finna bättre illustration till konflikten mellan lojalitet mot statsmakten eller mot det egna samvetet än den vi kan finna i andra världskrigets Europa?

Eller spänningen mellan godsägaradelns värderingar och den franska revolutionens paroller?

För skolans vidkommande hör frågorna hemma på fyra nivåer:

- den politiska nivån med läroplaner (kursplaner)
- den professionella nivån som innefattar debatten bland historielärare, fortbildningen, den historiska forskningen och den idéhistoriska och pedagogikhistoriska forskningen om värderingar och värdegrunder
- läromedelsförfattarnas val av stoff till läroböckerna
- de enskilda lärarnas val av undervisningsstoff och arbetssätt (i samspel med eleverna).

Idag har den politiska nivån släppt greppet om undervisningens stoffmässiga innehåll och "styr" det endast genom allmänt hållna mål i läroplaner och kursplaner och genom att en ämnesbeteckning som historia lever kvar. Det är numera på den fjärde nivån som det avgörs, vilket stoff skolan skall ta upp, när man arbetar för att belysa de perspektiv, som kursplanerna formulerat. Eller söker nå de metodiskt inriktade målen i läroplanerna.

Den tredje nivån, läromedlen, spelar som alltid en avgörande roll för att bestämma, vilka valmöjligheter som lättast står till buds för lärare och elever. Och därför i praktiken blir de som utnyttjas. Där emot har den centrala politiska nivån engagerat sig starkare än förr i vad som rubriceras som "värdegrundsfrågor". Till detta skall jag återkomma i följande kapitel (15).

Läroplanerna/kursplanerna

Inga läroplaner eller kursplaner har givetvis någonsin konkret tagit upp ett sådant begränsat område som just de sociala förhållandena i Nordtyskland och Baltikum. Däremot kan de ha markerat, och det skedde redan i statliga riktlinjer för gymnasieundervisningen 1909, att historieundervisningen skall behandla också sociala förhållanden. Och på denna höga abstraktionsnivå återkommer termen "sociala" frågor i gymnasiets läroplan 1965, i fackskolans från samma år, i grundskolans från 1962 och 1969. I 1980 års läroplan förekommer inte själva termen, men den beskrivande texten lägger stor vikt vid sociala frågor. I gymnasieskolans läroplan från 1970 saknas däremot en riktning-

angivelse. I Lpo 94 ingår formuleringen: "Skolämnet historia omfattar inslag av såväl politisk som ekonomisk och social historia samt kulturhistoria."

En anvisning på denna nivå hade och har genom sin brist på precision sannolikt ytterst liten styrande effekt på de enskilda momenten, såvida den inte åtföljs av omfattande fortbildning och debatt och exemplifieringar eller utvärderingar (inspektioner). Men den speglar en allmän opinion i samhället om vad som bör prägla skolans undervisning. Den var en reaktion mot den ensidiga politiska inriktning av historieundervisningen ("kungar och krig"), som de beslutande politikerna och tjänstemännen mött i sin egen ungdoms historieläroböcker, präglade av Rankes och Hegels filosofi kring begreppet "stat". För Ranke var historia staternas historia.

Gymnasienivån

Lgy 65 (Läroplan för gymnasiet 1965) är den sista läroplan för gymnasiet som innehåller mer omfattande konkreta normeringar av innehållet i historieundervisningen. Det kunde innebära en "omvänd" styrande effekt, när denna läroplan för det medeltida samhället tog upp feodalsystemets uppkomst och dess politiska och sociala grunddrag och den medeltida hushållningen, för renässansepokens ekonomiska och sociala förändringar, kungamakt, adelsmakt och folkmakt, för tiden efter 1870 Europa industrialiseras, jordbruk och kommunikationer, befolkningsökning, befolkningsrörelser och sociala omvälvningar.

Det blir nämligen då underförstått, däri ligger den "omvända styrningen", att det feodala systemet och dess sociala grunddrag hörde medeltiden till, att adelsmakt var viktigt att ta upp under renässansen men inte därefter.

Att adelsmakt och feodala förhållanden kunde vara fullt levande i Sveriges omedelbara närhet i 1900-talets början, vilket den tidigare genomgången av situationen i Preussen visar, har inte legat i de dåtida kursplanekonstruktörernas historiebild, i varje fall har det inte varit något som lyfts fram.

Ett annat nyckelbegrepp i kursplanen i Lgy 65 är ordet Norden. Kursplanemomenten är genomgående grupperade på *Allmän historia*

och *Nordisk historia*. Därmed utesluts det samlade Östersjöperspektivet. I varje fall befrämjas det inte.

Också läroplanen för fackskolan, Lfa 65, hör till generationen av konkreta plandokument. I måluppräknigen finns givetvis ordet social med ("politiska, sociala, ekonomiska och religiösa faktorer"). Men läroplanens signalord är kulturmiljöer. I läroplanen är också intagen ett förslag till vad som kallas studieplan, innovativ, stimulerande och med stoffet disponerat på 18 teman. Östersjöområdets sociala värld är inget av dem, värderingsfrågor inte heller. Begreppet *Norden* finns med liksom i den samtida läroplanen för gymnasiet.

De båda läroplanerna från 1965 kom emellertid bara att tillämpas under sex år, 1966–1972. Redan 1970 kom den nya läroplanen, Lgy 70, för den sammanslagna gymnasieskola, som omfattade såväl det gamla gymnasiet som fackskolan och yrkesskolan. Med den kursplan som ingick i Lgy 70 minskade konkret statlig styrning av historieundervisningens innehåll.

Den stora reduktionen av kursplanestyrning för gymnasieskolan kom att dröja. Men läget var osäkert. I början av 1970-talet arbetade det s.k. MUT-projektet inom SÖ, påverkat av utbildningsteknologiskt tänkande och styrningsfilosofi. Syftet var att åstadkomma mycket långt gående målpreciseringar, som dessutom skulle vara mätbara. Stora, rigida besparingskrav ställdes samtidigt på skolväsendet från finansdepartementets sida, besparingskrav, som riksdagen revolterade emot. Slutprodukten blev timplaneexercis för att realisera besparingskrav och en ny läroplan från läsåret 1982/83, med fortsatt relativt detaljerad reglering av stoffet.

Grundskolenivån

Utbildningen i folkskolan berörde i stort sett inte annat än svensk historia.

Läroplan för grundskolan (Lgr 62) var den mest detaljerade av sextiotalets tre stora läroplaner (Lgr 62, Lgy 65, Lfa 65). Historieämnet ägnas elva sidor (av vilka dock bara en knapp sida med mål och huvudmoment är direkt styrande, resten kallas förslag till disposition av studieplan eller är allmänt metodiskt resonerande och tyckande

partier). I följande läroplaner för grundskolan krymper volymen: i Lgr 69 till två sidor, i Lgr 80 till en sida.

I Lgr 62 förekommer "social" i den traditionella uppräkningsen av vad som skall belysas: den kulturella, sociala, ekonomiska, rättsliga och politiska utvecklingen. En viss variation förekommer som synes i dessa uppräkningsar, "kulturella och rättsliga" dyker upp i grundskolan men inte i gymnasieskolans mål tre år senare, där saknas det "rättsliga". I Lgr 69 omfattar uppräkningsen den kulturella, sociala, ekonomiska, vetenskapliga, tekniska, rättsliga och politiska utvecklingen.

Dessa noteringar om variationen är besvärande. Det borde rimligtvis från Skolöverstyrelsens sida bevakats att formuleringarna varit enhetliga. Några rationella skäl till skillnaderna fanns ju inte.

Termen *nordisk* till skillnad från *allmän* historia finns också i de tre grundskoleplanerna.

För grundskolan innebar Lgr 80 en viss statlig markering och en annan läroplansdisposition genom att målen presenterades gemensamt för alla samhällsinriktade ämnen och formulerades i sammanhållen text, inte i traditionell telegramstil.

I Lgr 62 ägnas 11 sidor åt ämnet historia, och det inledande avsnittet om historia upptas utom av mål och huvudmoment för de olika stadierna av förslag till disposition av studieplan. Jag exemplifierar från regleringen av årskurs 8:

Årskurs 8

Allmän och nordisk historia från omkring 1815 till innevarande tid med huvudsaklig utgångspunkt i aktuella händelser och förhållanden, varvid vissa väsentliga motiv och regioner behandlas, valda så att naturlig anknytning till motsvarande eller närliggande moment inom geografi och samhällskunskap erhålles. Exempel på motiv och områden, som kan behandlas: Nationella frihetsrörelser och liberala reformsträvanden på 1800-talet. Drag ur den imperialistiska politikens historia med utgångspunkt i aktuella förhållanden. Drag ur det brittiska samväldets utveckling De båda världskrigen och deras förhistoria. Den ryska revolutionen och dess bakgrund. USA:s väg från nybyggerland till stormakt. Kinas och Japans omdaning till moderna stormakter. Främre Orienten under 1900-talet. Internationellt samarbete under de senaste 150 åren. Drag ur den kulturella och tekniska utvecklingen under de senaste 150 åren. Det moderna Sveriges framväxt. Våra nordiska grannländer. Längdsnitt om hembygdens historia. Studiebesök. Arbete med olika slag av studie- och arbetsmaterial.

Här fanns alltså en noggrann reglering – även om den doldes bakom formuleringen "Förslag till" – av innehållet i skolans historiestoff, dessutom preciserat att vara förlagt till årskurs 8.

Förflyttar vi oss 30 år fram i tiden, till Lpo 94, alltså efter tre decenniers debatt om den decentralisering, som tog sin början med direktiven till SIA-utredningen 1970, är utformningen helt annorlunda. Staten styr nu inte längre innehållet i historieundervisningen på något sätt, som kan uppfattas som bindande för de olika skolornas planering till skilda årskurser eller till ett preciserat stoffurval. Inga formulering av typen "den ryska revolutionen, de båda världskrigen" etc förekommer med referens till någon bestämd årskurs.

Kursplanerna ger i stället en rik fond av infallsvinklar på historieämnet och en stimulans till den enskilde läraren eller till lärargruppen på en skola att själva välja och åskådliggöra skeenden, som kan leda eleverna mot de eftersträvarvärdade målen.

Erfarenhetsmässigt kommer läromedlens utformning och tillgänglighet i ett sådant system att spela den avgörande rollen som en reell styrfaktor.

Debatt och idéer inom professionen

Vilken uppfattning om behandlingen av Östersjöregionen och den preussiska godsägarvärlden, dess värderingar och militarismen, har professionen haft i sina tidskrifter: Historisk tidskrift, Scandia, Historieläraryrnas förenings årsskrift eller Folkets historia?

För den svenska forskarprofessionen, sådan den kommer till uttryck i Historisk Tidskrift och Scandia, var den preussiska adeln, militarismen och lantarbetarnas situation inget tema. Östersjöforskningen slutar med medeltid och det svenska stormaktsväldets expansion. Tre artiklar av Stavenow, Svanström och Höjer om bismarckforskningen (resp. 1919, 1928 och 1931) och recension av Lars Dahlgrens avhandling om Svenska Pommern och en uppsats om Ernst Moritz Arndt är allt mellan 1890 och 1940.

Endast fem artiklar i Historieläraryrnas förenings årsböcker (1942–2004), lärarprofessionens tidskrift, är av intresse för den här studien:

I årsboken 1960/61 skrev läroverksadjunkt Vilhelm Scharp en rapport från Den tysk-nordiska historikerkongressen i Braunschweig 1960. Jag har tidigare i avsnitt 9 redovisat Scharps inlägg.

Två andra artiklar är skrivna av Lennart Bohman, rektor vid gymnasiet i Visby, och ingår i årsböckerna 1969/70 och 1974. Den första redovisar det Baltiska historikersymposiet på Gotland, där ett av de tre ämnena just gränsar till de frågor, som tagits upp i den här framställningen:

Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600 (Bondesamhället i Östersjöområdet och i Norden). Där fokuseras både på jordbruksförhållandena och på Östersjöregionen, vilket jag i fortsättningen kommer att argumentera för är viktiga prioriteringar. Något genomslag i läroboksproduktionen efter Lennart Bohmans artikel går inte att spåra. Och artiklarna är, som titeln anger, begränsade till tiden omkring 1600.

Den andra artikeln rubriceras Tvärvetenskapligt och internationellt och redovisar det fjärde Visbyseminariet om Kultur und Politik im Ostseeraum und im Norden 1330–1450.

I årsskriften från 1973 och 1974 tar Hans Lennart Lundh upp Föreningen Nordens historielärarseminarium på Bohusgården. I seminariets uttalanden sägs att en förstärkning av undervisningen i Nordens historia var av betydelse. Man menade att det nordiska stoffet kommit i kläm mellan det lokalhistoriska och det globalhistoriska perspektivet.

I årsboken 1995/96 slutligen finns notiser av Göran Behre om Ostsee-Akademie i Lübeck och Institut Nordostdeutsches Kulturwerk i Lüneburg.

I tidskriftsserien Folkets historia finns däremot artiklar, som behandlar centrala sociala och ideologiska förhållanden. Flera artiklar av lektor Carl Magnus Wendt berör frågor, som jag tagit upp i den här uppsatsen: Reformen och lantvärn (1984:3), Ett tragiskt 60-årsminne (1992:2), Tyska antifascister i Cevennerna (1996:1) och Hur Hitler kom till makten (2001). Och flera artiklar i tidskriftsserien analyserar landsbygdsproletariatets situation i olika områden.

En omfattande doktorsavhandling av Andreas Önnarfors, Svenska Pommern: kulturmöten och identifikation 1720–1815 (2003) ger en för historieundervisningen utomordentligt inträngande bild av en bety-

delsefull del av det landområde, som efter 1815 blev en del av Preussen.

Till skillnad från Östersjöregionens politiska och socialhistoriska frågor har de generella värderingsproblemen ägnats stor uppmärksamhet inom skolforskning och skolpolitik men endast under det senaste decenniet. Sammanlagt 80 skrifter/ uppsatser har publicerats om värdegrundsfrågor, flera från pedagogiska institutionen i Umeå, även i form av avhandlingar. Jag kommenterar några av dem i följande kapitel.

Det finns ett källmaterial, som jag nu enbart delvis har haft möjlighet att utnyttja men som eventuellt skulle kunna ha något att ge, nämligen de avhandlingar eller reseberättelser som enligt författningen vart tredje år skulle fogas till läroverkens årsredogörelser och vara skrivna av olika lärare vid skolan. Tre bibliografier finns upprättade över dem, från 1858 till 1939. De förtecknar tillsammans ca 1400 skrifter. Under perioden 1858–1909 finns däribland 64 reseskildringar. Mellan 1910 och 1939 gick 11 resor till utländskt skolväsen. Vid Kalmar h.a.l. kom exempelvis enbart mellan 1864 och 1881 tre reseberättelser om skolförhållandena i Tyskland (av Pehr Sjöbring, Robert Darin och Hjalmar Beronius). Men även England var rikligt företrätt som resmål för skolstudier. Några exempel, både på reseberättelser och andra uppsatser, får illustrera bredden:

- Om Skottlands läroverk (Jönköping) 1864
- Om de högre elementarläroverken i några tyska stater samt Schweiz (Kalmar) 1864
- Studier i den nyaste Wallensteinlitteraturen (Malmö) 1887
- Om Englands elementarundervisning (Skövde) 1912
- Den stora engelska skolreformen av 1918 (Stockholm) 1919
- Provet med en synkronistisk behandling av historiekursen i realskolan (Stockholm) 1919
- Arbetskola och språkundervisning i Tyskland (Karlskrona) 1930
- Grupparbetet i modersmålet och historia på gymnasiet (Skara) 1933
- Den aktuella dragkampen om historien (Stockholm) 1937

I senare sammanhang kommer jag att närmare redovisa detta källmaterial till skolans historia i stort.

Till professionens värld hör också de debattböcker eller informativa böcker, som just rör skolan. (Böcker om rent skolorganisatoriska frågor saknar givetvis intresse i detta sammanhang.) I de mer

idémässigt upplagda böckerna finns inte någon speciell inriktning på tyska förhållanden. Tvärtom. Den mest omfattande, skriven av socialdemokraten Oscar Olsson (kallad Olsson med skägget) hade titeln "Demokratins skolväsen. Iakttagelser i amerikanska skolor" (1926). Under 1920-talet gick många pedagogers resor oftast Tyskland förbi ner till Wien, som var tiden pedagogiska inspirationsort. I Nils Hänningers sammanfattande bok, Ny skola – och gammal (1939) framträder en mångnationell påverkan på svensk skola: Hamburgs folkskolor, Cambridge, Maria Montessoris verksamhet, Dewey i Amerika, Decroly i Brüssel, folkskolan i Wien.

Läromedlen/läroböckerna

Med minimal eller tveksam styrning från statens sida i läroplanerna, med ringa eller obefintligt intresse från professionen för de sociala förhållandena i vårt grannskap – med undantag för vad författarna i tidskriften Folkets historia visat och för Önerfors avhandling – blir det efter 1994 läroboksförfattarna, deras perspektiv och deras bedömning av vad skolornas lärare kan komma att välja, som vid sidan av den enskilde lärarens preferenser och elevernas – med kursplanens hoppfulla ord "upptäckarglädje" – avgör historieundervisningens innehåll i Sverige.

Läroböcker under 1900-talets första hälft

Historieundervisningen vid våra gymnasier, realskolor och flickskolor dominerades under 1900-talets första hälft av sex författare: Rudolf Pallin, Gustaf Jacobson, Erik Falk, Simon Erlandson, Ivar Seth och Ernst Söderlund.

Vilken bild gav de av den sociala situationen i vårt grannskap på andra sidan Östersjön?

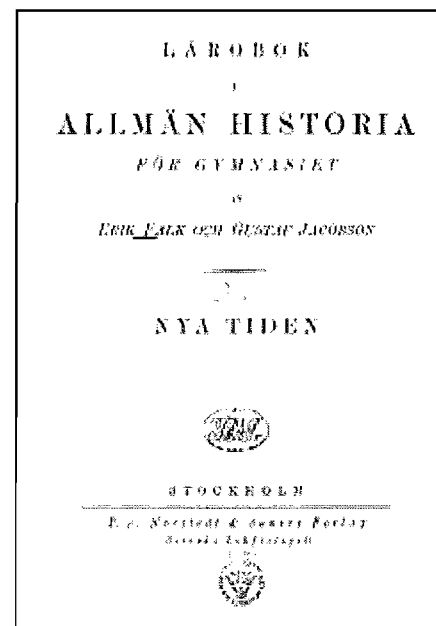
Ett kort svar kan göras mycket enkelt: Ingen bild alls.

Detta förhållande kan mycket väl försvaras genom att hävda att det fanns andra, mycket viktigare förhållanden att beskriva. Var det så?

Pallin antyder i sin lärobok från 1911 inte med ett ord de sociala och klassmässiga förhållandena i vårt grannskap. I stället använder han de 379 sidorna om Nya tiden till att bl.a. ta upp 165 kungar och 45 krig. Men redan enligt 1909 års riktlinjer för gymnasieundervisningen

Det typiska utseendet på en gymnasiebok i historia på 1930-talet. Det var denna bok av Falk-Jacobson, som varit läxbok för den elev, som skrev den studentuppsats jag citerar i kapitel 16.

I lektorerna Falks och Jacobsons böcker, som helt dominerade 1930- och 1940-talens gymnasier, ges ingen antydning om vad godsägarklassens värderingar och intressen hade för betydelse för militarism, klassförtryck eller stöd till nazismen. Jacobson var starkt engagerad i den national-socialistiskt inriktade Riksföreningen Sverige-Tyskland.

skulle denna ha politisk, ekonomisk och kulturell inriktning. Detta behövde givetvis inte betyda att det skulle vara just de sociala förhållandena i Östersjöområdet som skulle behandlas. Första världskriget hade inte heller brutit ut, när Pallin skrev den lärobok jag refererade till, konsekvensen av militarismen var inte uppenbar.

Men frånvaron av sociala perspektiv gäller hela läroboken. Avvägningen i Pallins läroböcker, som dominerade läroverkens historieundervisning från 1860-talet till en god bit in på 1920-talet kan inte anses rimlig sedd i relation till de statliga riktlinjerna.

Lika frånvarande är de sociala, klassmässiga perspektiven i Gustaf Jacobsons alla böcker, som kan sägas ha efterträtt Pallins och under 1930- och 1940-talen dominerade läroverkselevernas läsläsning. I Jacobson-Erlandson, Allmän historia för realskolan (1948) får eleverna endast veta att "Bismarck var av gammal nordtysk godsägarsläkt och själv godsägare; han var friluftsmänniska och ivrig jägare, hurtig och oförfärad till sitt väsen". Resten av texten om Bismarck rör enbart hans krig och utrikespolitik. Detta kan vara förvånansvärt, eftersom

lektor Jacobson 1942 gett ut en hel bok om Bismarck, starkt beundrande för övrigt. Jacobson var utpräglat "tyskvänlig" under andra världskriget. Jag har behandlat hans produktion mer i detalj i tidigare sammanhang. (Johansson a.a., s. 77ff)

Följden blev att alla de som avlade real- eller studentexamen under 1900-talets första hälft inte genom skolans läroböcker i varje fall fått någon insikt i den sociala miljön i det land, som var en drivande kraft i två världskrig. Detta betydde dock inte – som jag kommer att visa i kapitel 16 – att alla gymnasielärare i sin undervisning förbigått denna helt avgörande fråga för att eleverna skulle förstå sammanhanget.

Exkurs

I Historisk Tidskrift 1935 recenserade professor Georg Wittrock den av Wilhelm Mommsen skrivna Politische Geschichte von Bismarck bis zur Gegenwart 1850–1933 (1935). Det är en genom sitt perspektiv och sina värderingar intressant recension som visar vilka opinioner som rörde sig i svensk historikerkår vid den tiden, innan man kände facit av den hitlerska politiken. Jag citerar några rader:

Den väg, som skall tecknas, är således, som författaren själv uttalar, vägen från Bismarck till Hitler. Skildringen utgår från den preussiske junkern, vars storhet på sitt område fullt vidgås, men som grundade det nya riket "uppifrån", som i det inre statslivet är bunden av sin tids och sitt stånds förutsättningar ...

I Adolf Hitler ser Mommsen däremot "gränstysken", utgången ur samhällslager, som i det borgerliga samhället räknades till de lägre, men genom sina levnadsöden knuten vid alla stånd och fördensskull ägnad att bringa till fullbordan en avgörande samhällsomdaning ("einen entscheidenden Wandel deutscher geschichtlicher Entwicklung"). I slutkapitlet lämnas i överensstämmelse härmed en av aktning och sympati buren redogörelse för den tyska nationalsocialismens strävanden och dess hittills genomförda verk ... I korta drag tecknas ... kampen mot arbetslösheten, arbetstjänstprogrammet, den nya lagstiftningen för bondeståndet och befolkningspolitiken. Men det döljes ej, att detta endast skall vara en inledning. Man räknar ej med år, utan med årtionden, och de viktigaste åtgärderna skola först i nästa släktled utöva sin fulla verkan ...

De som tog studenten 1950 gick i pension först omkring 1995. Under 1980- och 1990-talen var de som mest aktiva i ledande befattningar i vårt land. Genom egna studier och resor eller genom en kunnig och engagerad lärare kunde de visserligen ha lärt sig åtskilligt om våra östra grannområden. Men om inte?

Läroböcker 1950 – 1994

Jacobson– Erlandsons historiebok för realskolan ersattes av en version av Erlandson–Wichman, Allmän historia för realskolan, helt nyskriven i de modernare partierna. Den innehåller en utförlig beskrivning och karakteristik av Fredrik den stores tid på 1700-talet, hans anfalls- krig, hans löftesbrott. Jag citerar två avsnitt:

Men i Preussen rådde ingen fri samverkan mellan fria män. Ämbetsmännen fruktade enväldshärskaren och måste blint lyda hans befallningar. I armén var disciplinen mycket hård. Fredrik brukade säga, att soldaterna borde vara mera rädda för sina egna officerare än för fienden ...

Han gjorde Preussen till den starka tyska stat, som kunde ta upp tävlan med det tyska kejsardömet. De medel och metoder, han använde, kom att prägla preussarna och preussisk politik för generationer framåt. Det moderna Tysklands historia börjar med denne härskare, som blivit kallad Fredrik den store. (s. 184)

Men detta lilla parti på tillsammans cirka en tredjedels sida knyter inte an till någon analys eller karakteristik av Tysklands framtida styrelse, värderingar och politik. Det finns inget som för några reflexioner framåt mot godsägarklassens dominans eller attityder till militarism, disciplin och de adliga officerarnas framtida inflytande i Tyskland.

Med Dannert–Lendin, Världshistorien för realskolan (1958) skedde det stora genombrottet till en konkret, utförlig och välillustrerad ny lärobokstradition för realskolan, och författarna har ett helt kapitel på 4,5 sidor om Den preussiska militärstaten. Innehållet är givetvis avpassat för åldersgruppen och har en anekdotisk uppläggning.

Boken är tryckt 1956. Det året nåddes realskolan av de svenska födelsekullarnas topp, 135 000 barn hade fötts 1935. Skolväsendet var i full omdaning. Parallellt med folkskolan byggdes försöksskolan (enhetsskolan) upp, och från 1962 började båda formerna samordnas till grundskolan, och realskolan avvecklades.

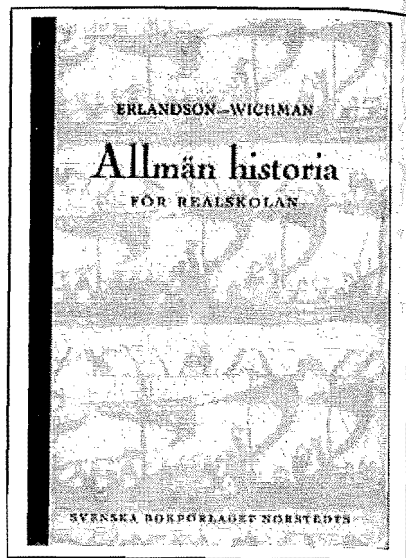
Men dessförinnan hade realskolan svällt kraftigt inför elevtrycket, och 1960 omfattade den 148 000 elever. De erbjöds den kunskap om Preussen som Erlandson–Wickmans lärobok innehöll. De cirka 830 000 elever som gick i folkskola och enhetsskola fick däremot enligt läroböckerna ingen. Enskilda lärare kunde naturligtvis som alltid i alla skolformer ha gjort ett annat urval av stoff i sin undervisning.

Av sina ämbetsmän krävde Fredrik Vilhelm ett plikttroget, hängivet arbete och en obrottslig lydnad. "Lyd och resonera inte!" var konungens stående utrop. Minst en gång om året begav sig Fredrik Vilhelm ut på resa för att uppsåra försumliga tjänare. Då gällde det att ha kassor och räkenskaper i ordning, ty annars vankades det rapp av konungens käpp. Ja, ville det sig riktigt illa, fick den försumlige dingla i galgen.

Mest intresserade sig Fredrik Vilhelm för hären. Att exercera gardes-soldaterna var hans högsta glädje. Det var en sak som han aldrig försummade någon dag. En gång då han låg svårt sjuk, lät han två hundra av dem tåga genom sitt sovrum för att han därigenom skulle glömma sina plågor. ...

Under hugg och slag tvingades de att lära sig marschera i snörröta led, att alltid hålla jämna steg och att ordentligt hantera sitt gevär. Tack vare den järnhårda drillen blev den preussiska armén med tiden den bästa i världen. (s. 223 f)

De klassmässiga perspektiven saknas helt liksom varje anknytning till den militaristiska traditionen vid skildringen av förspelen till de båda världskrigen och nazismens framgångar.

Vid seklets mitt och under dess senare del kom en stor mängd nya läroböcker också för gymnasier och fackskolor och för grundskolan, som etablerades på 1960-talet. I en nyligen utgiven bok i serien årsböcker i svensk undervisningshistoria, "Den ryska revolutionen och det sovjetiska samhället i debatten och skolans läroböcker" (2004) har jag behandlat hela denna utgivning liksom den stora mängd av bredvidläsningsböcker, som utkom efter 1950. Jag skall därför inte upprepa den här utan hänvisar till den tidigare boken.

Sociala perspektiv och klassmässiga motsättningar börjar skymta i dessa nya läroboksserier, som kommer fram på 1950-talet och får en viss plats i samband med 1966 års gymnasiereform, den nya fackskolan och grundskolans införande. Men trots att den tyska, adliga godsägarklassen dominerade hela vårt grannskap på andra sidan Östersjön, och trots att dess koppling till militarism varit så påfallande, är de tyska och baltiska förhållandena fortfarande starkt tillbakaträngda eller helt obefintliga i läromedlen. Den första lärobok för gymnasiet, som ägnar uppmärksamhet åt frågan, är Bäcklin m.fl., Allmän Historia för gymnasiet (1954). Jag citerar:

... att han (Fredrik Vilhelm I) gjorde Preussen till Europas mest utpräglade militärstat ... 5/7 av statsinkomsten åtgick till härens underhåll. Preussen gjorde intryck av ett väldigt militärläger med soldatstaden Potsdam som högkvarter.

Officerare, rekryterade ur den privilegierade adeln, framförallt lantjunkarna, kom att utgöra en sluten kast, med speciella hedersbegrepp. Knutna till kungen, den överste krigsherren, och vida höjda över de civila, kom de att utgöra den hohenzollerska monarkins ryggrad. Soldaterna, som till övervägande del var tvångsrekryterade ur den till största delen livegna allmogens led eller ur andra proletära skikt eller värvade i eller utanför Preussen, underkastades en enastående, järnhård disciplin och gjordes så och genom en förut okänd drill till blint lydiga verktyg i officerarnas händer. Den så danade hären skulle snart visa sig som Europas slagkraftigaste armé. (s. 208 f.)

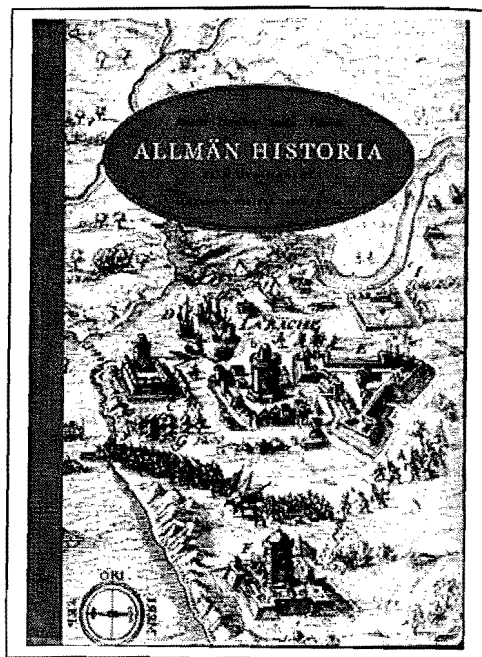
Men det lilla avsnittet på åtta rader i en bok på 412 sidor sattes med petitstil för att markera dess mindre vikt.

Och i de kommande avsnitten om tyska kejsarriket, Weimartiden och nazitiden finns inga anknytningar till betydelsen av denna preussiska tradition.

Den första lärobok som tar upp de sociala, klassmässiga perspektiven på Preussens historia, var skriven av Bäcklin, Holmberg, Lendin, Valentin. Boken kom ut 1954, det citerade exemplaret är från 1955.

Den var betydligt mer omfattande än andra gymnasieböcker och närmast avsedd för allmänna linjen med dess stora tital i ämnet historia.

Den allmänna linjen hade tillkommit 1953 vid sidan av de gamla latin- och real-linjerna men avskaffades redan genom 1966 års gymnasiereform.

Den lärobok för gymnasiet, som torde fått den största spridningen decenniet efter halvsekelskiftet, var Allmän Historia för gymnasiet av Ernst Söderlund och Ivar Seth (1956). Den ägnar ett tresidigt avsnitt åt "Kurfurstendömet Brandenburg blir militärmonarkin Preussen". Jag citerar ett par avsnitt:

Konung Fredrik Vilhelm I fortsatte och fullföljde den store kurfurstens verk. Stödd på den kungatrogna aristokratien, särskilt godsägarna öster om Elbe ("junkrarna"), upprättade han en effektiv officers- och ämbetsmannakår samt en här, som var både stor och väl organiserad . . .

Potsdam-andan

När det gällde politiken stod dock Preussen och vad han (Fredrik II) betraktade som dess intressen i främsta rummet. . . . Själv kallade han sig statens förste tjänare, och det var inga tomma ord. Liksom sin far betraktade han det som en självklar plikt för varje undersåte att uppoffra sig för staten – denna skulle för en god preussare vara förmer än allt annat på jorden och krävde obönhörlig lydnad. En svaghet i hans regeringssystem var, att det inte lämnade ämbetsmännen mer än mycket begränsade möj-

ligheter till egna initiativ; systemet stod och föll med den enväldige monarkens person. De traditioner, som grundlades och utvecklades av Fredrik II och hans far, brukar ofta sammanfattas under benämningen Potsdamandan. På olika sätt kom denna under mer än ett århundrade framåt att påverka både Tysklands och det övriga Europas historia. (s. 254 f.)

Ovanstående läroboksparti utgör en koncis och utmärkt sammanfattning av det värdesystem, som jag tidigare redovisat. Men det finns lika litet som i den tidigare citerade läroboken någon anknytning till den preussiska godsägaradeln, dess militarism och värderingar, när vi kommer till det wilhelminska kejsarriket, Weimartiden eller nazitiden. Ingen antydning finns heller om de ända in på 1900-talet kvarlevande feodala traditionerna och lantarbetarnas förtryckta läge.

För det nya gymnasium, som blev resultatet av 1960 års gymnasieutredning och som trädde i kraft 1966, kom en helt ny uppsättning av läroböcker. De första åren dominerades av bl.a. Borg-Nordell, Historia, komponerad i flera delar. I andra delen ägnas tolv sidor åt Preussen, men enbart åt tiden mellan 1862 och 1871, alltså tiden för de avgörande krigen mot Danmark, Österrike-Ungern och Frankrike. Den klassmässiga, sociala frågan och militarismen berörs inte och inte heller traditionen bland junkergruppens officerare under de båda världskrigen.

Till läroböckerna anknöt tio studiehandledningar av Gustafson-Johansson på tillsammans 496 sidor. I en av dessa, häfte I (s. 152 f.), finns ett parti om militarism och nationalism i 1914 års Europa, och bl.a. citeras den tyska scoutkårens medlemsblad: "Kriget är det högsta och heligaste uttrycket för mänskligt handlande. . . . Även för oss Jungdeutschen, ska en gång den glada, stora stridstimmen slå. . ."

Och i anslutande arbetsuppgifter ombeds eleverna svara på: "Vilken betydelse lägger du in i ord som fosterlandskärlek, traditionsbundenhet, patriotism, nationalism, nationalkänsla, chauvinism? Studera olika ordböcker och diskutera i klassen."

Av läromedelspaketets närmare 1500 sidor är de citerade raderna en närmast försumbar notis. Någon som helst anknytning mellan godsägarclass, makten i kejsardömet, traditionen under Weimartiden och förhållandet till nazismen finns inte. Idealbildningens betydelse, det preussiska lydnds- och pliktbudets roll tas inte upp. Någon jämför-

else med franska revolutionsidealens nyckelord frihet, jämlikhet och broderskap antyds inte.

I Graninger-Tägils läroboksserie, Historia i centrum och periferi, del 2 och 3 (1977) ägnas inget utrymme alls åt det perspektiv jag tagit upp här. Men serien har ett värdefullt inslag av kulturhistoriska essäer, som interfolierar den historiska texten. Bland dessa 68 essäer tangerar en, skriven av lektor Helle Stiegung, de preussiska värderingsfrågorna, nämligen essän om Wagners opera Niebelungens ring.

Av grundskoleböcker från decennierna närmast efter reformen är det endast en, Gösta Aldener och Karl Meurlings läsebokserie Ur Världshistorien III (1963) som tar upp situationen i Preussen. Den gör det i ett längre kapitel, Riddargods och Ruhrkapitalism. Jag citerar:

Hela den tyska statsapparaten arbetade i fortsättningen för att tjäna dessa båda samhällsklasser: riddargodsens ägare och masugnarnas. Det betydde samtidigt att den stod i arméns tjänst. ...

De krafter, som verkade för fred, utsattes för allt större tryck. Bland dessa var framför allt en del banker, rederier och exportföretag, som inte var beroende av beställningar från den tyska staten. Vidare var det den tyska arbetarrörelsen. Olyckan ville, att judar på båda hållen spelade en ledande roll. Resultatet blev, att den tyska maktpolitiken förbands med en växande antisemitism. (s. 256 ff.)

Läroböcker efter 1994

En genomgång av läroböcker från det senaste decenniet visar en mycket splittrad bild.

Bland böcker för grundskolan innehåller Läs historia Teman av Göran Wadner, Kaj och Lars Hildingson (2002) ett 25-sidigt tema om Östersjön, stimulerande och mångsidigt, dock utan att på en rad nämna de klass- och maktförhållanden, som jag tagit upp i den här studien. I Elevbok åk 9 i samma läroboksserie talas bara om konservatism och storkapital utan att nämna vilken grupp som bar upp konservatismen. I Körner-Laghems Grundbok Historia (2002) får eleverna ingen kunskap alls om de nordtyska förhållandena.

För gymnasieskolan visar en genomgång endast på tre läroböcker, som ger ett perspektiv på frågan. Där är å andra sidan framställningen till skillnad från de ovan citerade böckerna pregnant och väsentlig. Jag citerar ur Hans Nyström, Perspektiv på historien A, s. 311 f.:

Också från höger angreps Weimarrepubliken och detta hot skulle visa sig allvarligare. Många höga ämbetsmän och andra representanter för den gamla eliten tog avstånd från den moderna tidens idéer om individens frihet och jämlikhet mellan människorna. Istället ansåg de att samhället borde präglas av de idéer som stått i centrum under kejsardömets dagar: plikt, ordning och lydnad inför överheten. Demokratin var ett "otyskt" styrelsesätt, som segrarmakterna tvingat på nationen, tyckte de. De hade rätt såtillvida att det inte fanns någon stark inhemsk demokratisk tradition i Tyskland, där den preussiska militära disciplinen alltsedan landets enande under Bismarck satt sin prägel på samhället. ...

Hitlers idéer överensstämde till stora delar med vad andra grupper på högerkanten i Weimarrepubliken tyckte, även om han i sina ställningstaganden gick längre än de flesta.

Samma pregnans möter i Robert Sandberg m.fl., Epos För gymnasieskolan kurs A och B. Jag citerar ur s. 347 f.:

Plikt, ordning och rättfärdighet

Kampen om Tysklands enande var samtidigt en kamp mellan det gamla hierarkiska samhället och det nya, liberala. På ytan gavs eftergifter åt det nya. Bismarck hade visserligen ställt lantdagen åt sidan i härreformen, men några år senare begärde han den preussiska lantdagens godkännande. Man kan säga att han respekterade den preussiska författningen i efterhand.

Alla män fick rösträtt i det nya kejsardömet. Det var en liberal reform. Men samtidigt hade den tyska riksdagen liten makt.

I grunden bibehålls den gamla maktstrukturen. Kejsare och adel styrde. Idealerna i Tyskland var de gamla junkeridealerna. Plikt, ordning och rättfärdighet hette slagorden i det nya kejsardömet. Det var långt från den franska revolutionens måtto: frihet, jämlikhet och broderskap. Herravälde hos de styrande och respekt för överheten från de underlydande skulle ligga till grund för landets stabilitet.

En svag medelklass

Den nya medelklassen blev svag. Den fick aldrig samma självförtroende och blev inte statsbärande på samma sätt som i Storbritannien och Frankrike. I de länderna var medelklassen väl representerad bland dem som styrde. Men i Tyskland hade fortfarande den gamla preussiska adeln stort inflytande. Från den rekryterades också nästan alla officerare i den tyska krigsmakten.

De militära idealerna gällde framför de borgerliga. Uniformen hade hög status. Alla som hade rätt till en uniform bar den. ... Det var ett manligt soldatideal med tradition från 1700-talet. Kvinnor och kvinnliga ideal hade varit helt utestängda i det gamla Preussen.

Och i skildringen av Weimartidens Tyskland sker den klara hänvisningen till hur idealbildningen från det gamla Preussen lever vidare:

I Storbritannien och Frankrike hade en självmedveten medelklass under 1800-talet blivit bärare av liberala och demokratiska ideal. Men många i den tyska medelklassen, professorer och studenter vid universiteten, ämbetsmännen i administrationen och officerare i krigsmakten omfattade de gamla idealen från kejsartiden om plikt, ordning och rättfärdighet. De stärkte i sin tur den lydnad, underordning och auktoritetstro, som var dygder med gamla anor i Tyskland. (s. 457)

Framställningen i dessa läroböcker är föredömlig, koncentrationen på idealbildningen viktig. Epos framhäver kopplingen mellan kejsartidens och Weimartidens ämbetsmän och officerare. Det enda man kan sätta ett frågetecken för – även i dessa böcker – är det lilla textutrymme som dock ägnas förhållandena även i dessa två läromedelsserier, i Epos ca 1 sida av totalt 596.

I Skrutkowska m.fl, Historia för gymnasiet. A-kursen Människan genom tiderna finns en karakteristik av Fredrik den stores Preussen men också en uppföljning av den klassmässiga utvecklingen från 1700-talet:

De olika klasserna – adeln, bönderna och den fåtaliga borgerligheten – skildes åt av olika skatter och olika skyldigheter till staten. Syftet var att bevara en livegen bondeklass, som kunde förse armén med soldater, och en adelsklass, ur vilken officerarna kunde hämtas.

Armén och dess behov gick före allt annat och satte sin prägel på hela samhällets struktur och ekonomi. Produktionen var inriktad på arméns behov: vapen, uniformer och livsmedel. Ungefär 2/3 av statsinkomsterna gick till underhåll av armén. För att driva in och ta hand om skatterna hade man skapat en byråkrati av ämbetsmän som utbildades efter militärt mönster och arbetade efter mycket stränga regler. De övervakades genom ett spion- och angivarsystem. Ämbetsmännen togs ut bland godsägarna.

Det markeras att genom Bismarcks arméreform var armén inte folkets utan kungamaktens. Och när kejsardömet skapades, förblev det klart att ”de gamla preussiska traditionerna kom att sätta sin prägel på Tyskland: adelns band med regenten förblev starka, likaså dess ställning inom armén och förvaltningen”. Och de gamla dygderna, plikttrohet, rättrådighet, flit och ordning betonas. Linjen fullföljs till Weimarrepubliken: ”De ledande samhällsgrupperna: storföretagarna, godsäg-

arna, de högre militärerna och ämbetsmännen behöll sin ställning. Många av dem accepterade aldrig demokratin utan hade det kejsarliga självhärskardömet som ideal”.

I Westin m.fl, Människans historia: lärobok i historia för gymnasieskolan I–III, som med sina 546 sidor hör till de mest omfattande – dessutom satt med liten stil – får den preussiska linjen inte samma utrymme som i de tidigare nämnda tre läroböckerna. Å andra sidan är det den läroboksserie, som på ett inträngande och tydligt sätt redovisar klassmässiga förhållanden, och den enda som ger en detaljerad genomgång av ägarförhållandena inom den agrara sektorn, vilket är av grundläggande betydelse för att eleverna skall kunna förstå något av situationen på den nordtyska slätten.

Men i övriga läroboksserier behandlas över huvud taget inte på något tydligt sätt den sociala och militaristiska miljö, som i över 200 år formade vårt grannskap. Östersjöperspektivet saknas oftast helt, och stoff som behandlar området kring Sverige samlas i vissa fall, som i Westin m.fl., under rubriken Norden, stereotyp från medeltiden till 1990-talet.

15. Undervisningen om vårt grannskap och skolans värdegrund

Jag har lagt huvudvikten i den föregående framställningen vid att söka klarlägga de värderingar, som präglade den preussiska adeln och de oppositionella grupperna inom hitlertyskland och gjort jämförelser med värderingarna inom tysk borgerlighet och engelsk aristokrati.

Jag tar i detta kapitel upp en jämförelse mellan de preussiska värderingarna och den svenska skolans "värdegrund".

Värdegrunden i skolans styrande dokument

Ordet "värdegrund" lanserades såvitt känt i utredningen Skola för bildning (SOU 1992:94).

Men värderingar, en "värdegrund", har legat bakom skolans verksamhet och bakom historieundervisningens utformning och innehåll sedan begynnelsen. Att analysera detta – alltifrån obligatorisk katekesläsning i folkskolan och obligatoriska morgonböner i läroverken till den "preussiska" hyllningen av lydnad, som låg inbäddad i gamla läroverksstadgor, vore förvisso ett spännande projekt, som dock inte ryms inom denna lilla studie. En lättillgänglig översikt ges i Lennart Tegborgs uppsats, Från kyrkolag till enhetsskola – undervisning och fostran genom tre århundraden (1980), publicerad i boken Normer och normlöshet (1980).

En *diskussion* om vilka värderingar skolan skall verka för har pågått länge, den är på inget sätt ett resultat av det s.k. värdegrundsprojektet. En omfattande genomgång av officiella beslutsdokument, propositioner, utredningar och direktiv till utredningar finns att tillgå i

Tomas Englund, Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet Del 1–2, (1978).

Jag kompletterar i det följande endast med en jämförelse mellan dels två dokument från 1950-talet, dels texterna i "Skola för bildning" (SOU 1992:94) och efterföljande Läroplan för grundskolan, Lpo 94, och för gymnasieskolan, Lpf 94, och de kursplanedokument för ämnet historia, som utfärdades därefter.

Dokument från 1950-talet

Skolöverstyrelsen publicerade 1957 den 196-sidiga utredningen Propagandakritik och samhällssolidaritet i skolundervisningen. 1959 kom Allmänna Anvisningar för undervisning och fostran på skolans högre stadier (Skolöverstyrelsens skriftserie 41).

I boken om propagandakritik framhävs, att skolan inte skall förkunna demokratiska doktriner utan forma en miljö för barnens fria växt. Målet skall vara att främja både självständighet och samarbete. Metoden för det senare blev grupparbetet, som framträdde som tidens nyckelmetod. Man erkände, att det fanns en spänning mellan "progressivisten" och "intellektualisten", och framhöll, att demokratins livsluft är den intellektuella kritiken. Utan den stannar samhället i ett slött accepterande av det bestående, vi får ett samhälle i stagnation.

... den fostran och undervisning, som meddelas i ett samhälle, vars politiska och sociala liv bärs upp av de grundläggande demokratiska värderingarna, måste vara en syntes av individualitetsdaning och social fostran. Det måste alltid komma till en avvägning mellan dessa bägge huvudelement. Om hur starkt det ena och det andra av dem skall betonas, kan givetvis olika meningar råda.

Man menar att det varit ganska litet diskuterat i Sverige vad uppfostran och undervisning skall syfta till. Inspiration tar SÖ i en amerikansk studie från 1938. Fyra huvudsakliga mål för den demokratiska fostran lyfts fram:

- individens självförverkligande
- yrkesförberedelser och ekonomisk fostran
- social fostran och förmåga att handskas med medmänniskor
- medborgarfostran

Följande egenskaper ansågs värdefullt att främja hos eleverna: att behärska centrala färdigheter, att ha tillägnat sig olika intressen och

estetisk känslighet, att ha utvecklat en förmåga till självständigt arbete (i skolpraktiken senare kallat förmåga till studieteknik), att ha insett samtalets betydelse och skaffat sig ett ekonomiskt sinne, att ha tillägnat sig respekt för andras människovärde, att värdera hänsyn, tolerans, social rättvisa, politisk frihet, laglydnad, global solidaritet och nationell samhörighetskänsla. ("Den särskilda känslan för Sverige bör för en svensk inte utesluta solidaritet med världen i övrigt.")

I ett avsnitt räknar man upp vad man menar vara demokratins grundläggande värderingar: frihet och trygghet, ordning, rättvisa, hänsynsfullhet, hjälpsamhet, personlig frihet, rättssäkerhet, medansvar för landet.

I 1959 års anvisningar framhävs samma generella kodord som i propagandautredningen men dessutom vikten att fostra till arbetsamhet, punktlighet, ordningssinne, redlighet och ansvars- och plikt-känsla. Den ekonomiska fostran skulle framhäva sparsamhet och aktsamhet om andras tillhörigheter.

1950-talets skolpraktik innebar också genom tillämpning av stadgornas paragrafer en inskolning i arbetsamhet (annars kunde man få varning eller inte bli flyttad eller inte komma in i läroverket), punktlighet och ordningsamhet (annars kunde ordningsbetyget bli sänkt), artighet mot äldre (uppförandebetyget), den begåvade/flitige är bäst (får premium).

Tre intryck blir bestående av den långa propagandautredningen och de allmänna anvisningarna:

1. Termernas, värderingarnas, komplexitet och inbördes spänningar tas inte upp, då lika litet som i senare officiella eller officiösa dokument. Presentationen problematiseras inte. Många värdeord är helt diffusa. Värderingstermerna presenteras inte heller i någon logisk ordning. Det blir oklart vad som är det grundläggande *värdet* och vad som är en norm (en konsekvens av värderingen) eller ett *instrument* för att främja ett värde.

Här möter alltså samma tankeoreda som i de ideal/värderingar, som framhölls i de preussiska officerarnas och godsägarnas memoarer. Arbetsamhet kan inte rimligen vara etiskt värdefullt oberoende vad arbetet producerar. De egyptier som hela sitt liv som slavar slet med att bygga pyramiderna åt sin härskare producerade inget värdefullt med sitt arbete annat än för dagens turister. Att arbetsamhet däremot

var värdefullt i skolan följer av att det var ett instrument som ledde till kunskaper, vilket kan anses etiskt värdefullt att ha skaffat sig eller i varje fall vara ett instrument för att producera något värdefullt. Samma enbart instrumentella funktion har aktiviteter som punktlighet och ordningssinne. Ordningssinne är inte obetingat värdefullt för ett skapande, konstnärligt geni, däremot för en skolelev eller lärare.

Laglydnadens eller pliktuppfyllelsens värde beror på om de realiserar något värdefullt. Ett värdeord som rättvisa är extremt diffust, ger ingen ledning för handlandet i någon situation etc. Detsamma gäller ordet frihet.

2. Den grundläggande metoden för att i undervisningen hantera alla dessa olika värden är samtalet, inte föreläsningen eller predikan. Därigenom markeras en klar front mot en skolundervisning, som med rätt eller orätt uppfattades som auktoritär. Och i rekommendationen av grupparbete låg en polemik mot en skolpraktik med föreläsning, genomgång och förhör. Det var arbetssättet som värderingarna (normerna) skulle styra.

3. Tre värdeord som idag går igen i många texter saknas: omsorg om miljön, jämställdhet och omsorg om våra gemensamma tillhörigheter.

Dokument från 1990-talet

I läroplanskommitténs betänkande Skola för bildning (SOU 1992:94) formulerades den text, som med obetydliga justeringar blivit styrande för dagens skola. Jag citerar på en följande sida det inledande partiet i värdegrundsavsnittet.

Det knyter, som framgår av texten, tillbaka till formuleringar i skollagen – dess dåvarande formulering – och är i vissa partier identiskt med texter i den tidigare läroplanen för grundskolan, Lgr 80.

Fyra inslag illustrerar förändringar sedan 1950-talets texter:

- En skyddad miljö lyfts fram som ett värde.
- Sverige har blivit ett mångkulturellt samhälle, vilket på ett annat sätt än förr lyfter fram nödvändigheten att föra samtal om tolerans och förståelse.
- Skolan skall verka för jämställdhet mellan kvinnor och män.

- Arbetsamhet, punktlighet, ordningsamhet är, till skillnad från de äldre dokumenten, inga aktiviteter som framhävs, betonas inte som några instrument, nödvändiga för att uppnå något värdefullt.

Men likheterna är också stora.

Lika litet som på 1950-talet ägnas nu någon uppmärksamhet och analys åt de kollisioner, som i livet och i historiens gång uppstår och uppstått mellan olika värden eller normer, när de skall praktiseras.

En andra betydelsefull likhet mellan 1950-talets pedagogiska skrifter och dagens läroplaner ligger i betoningen av samtalet och diskussionen som den viktiga metoden i skolan, när det gäller att hantera värdefrågor.

Mer intressant och enligt min mening problematisk är en tredje likhet. Man använder både 1957 och 1992 begreppet "demokratiska värderingar". Men den avgörande distinktionen mellan demokrati som en beslutsstruktur och demokrati som benämning på ett konkret samhälle med ett antal värderingar blir inte klar. Därigenom avviker man från den klassiska definitionen av demokrati i Alf Ross' *Varför demokrati* (1948), enligt vilken demokrati var en form för att fatta beslut men inte en uppräknings av olika beslut, som kunde ha fattats i denna demokrati. Leif Lewins alternativa definitioner i *Folket och eliterna* (1970) lägger liksom Ross inte in något beslutsinnehåll i begreppet.

I 1992 års utredning är innebörden i terminologin visserligen något svävande. Det konstateras, helt riktigt, att en demokrati inte är värdenetral utan speglar de värderingar som vuxit fram, vilket är självklart riktigt om ett konkret samhälle med demokratisk beslutsstruktur. Och senare räknas dessa för svensk skolas verksamhet styrande värderingarna upp. Vad som inte blir kristallklart är, om andra samhällen, som också har en demokratisk beslutsstruktur, måste ha kommit fram till samma värderingar för att kunna betecknas som demokratiska.

Formuleringarna i kursplanen för samhällsorienterande ämnen i grundskolan (Lpo 94) är däremot helt klara och enligt min mening logiskt riktiga:

De samhällsorienterande ämnena lyfter fram makt- och konfliktperspektiv såväl i förlutna tid som nutid och betonar värdet av samtal och argumentation mellan företrädare för skilda åsikter. Den demokratiska värdegrunden utgör utgångspunkt för det svenska samhällets besluts- och rättssystem.

De demokratiska värdena är inte en gång för alla givna. Samhällets medborgare måste tillsammans tolka, förankra, försvara och ständigt utveckla demokratin.

I den av Utbildningsdepartementet utgivna skriften *Värdegrundsboken* (2000) inkluderas däremot också innehållsliga frågor i demokratibegreppet, och vid sidan av demokrati som beslutsstruktur tar man parallellt upp ytterligare två frågeområden:

- Demokrati kan också kopplas till fördelningen av ekonomiska resurser. Då handlar demokrati om att utjämna ekonomiska privilegier och olikheter mellan olika grupper i samhället. Gemenskap i värderingar och människors vilja till samförstånd skulle hota att gå sönder om de ekonomiska, sociala och kulturella villkoren vore för olika. Att alla människor ges samma värde och demokratiska fri- och rättigheter är även en förutsättning för jämlika villkor mellan människor.
- Man talar vidare om demokrati i en mer omfattande betydelse som handlar om förhållandet mellan människor och om de demokratiska värdena. Respekten för människan och människovärdet och varje människas frihet, är två grundprinciper inom demokratin. En annan grundförutsättning för denna mer innehållsfokuserade demokrati, är samtalet mellan människor.

Men vidgar man begreppets betydelseinnehåll får det en etnocentrisk och tidsbunden definition. En helt annan sak är att beskrivningen ovan kan ses som en bra beskrivning av de värderingar vi just idag vill se realiserade i Sverige.

Värdegrunden och historieundervisningens stoff

Vilken roll kan/bör historieundervisningen spela mot bakgrund av de värderingar, som inleder avsnittet *Skolans värdegrund och uppgifter* (1994 års läroplan för det obligatoriska skolväsendet Lpo 94)?

Genomgående för de styrande texterna är, som jag framhållit, att de markerar värderingar men inte lyfter fram komplexiteten och knappast heller kan göra det. Mänsklighetens historia är däremot fylld av värderingarnas komplexitet och inre motsägelser. För yngre elever är

samtal om att inte mobba, att inte trakassera andra, att inte förstöra och slå sönder i skolan och vem detta drabbar kanske ett fullt tillräckligt stoff för samtal och fostran.

Grundläggande värden

Det offentliga skolväsendet vilar på demokratins grund. Skollagen (1985:1100) slår fast att verksamheten i skolan skall utformas i överensstämmelse med grundläggande demokratiska värderingar och att var och en som verkar inom skolan skall främja aktningen för varje människas egenvärde och respekten för vår gemensamma miljö (1 kap. 2 §).

Skolan har en viktig uppgift när det gäller att förmedla och hos eleverna förankra de värden som vårt samhällsliv vilar på.

Människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män samt solidaritet med svaga och utsatta är de värden som skolan skall gestalta och förmedla. I överensstämmelse med den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism sker detta genom individens fostran till rättskänsla, generositet, tolerans och ansvarstagande.

Undervisningen i skolan skall vara icke-konfessionell.

Skolans uppgift är att låta varje enskild elev finna sin unika egenart och därigenom kunna delta i samhällslivet genom att ge sitt bästa i ansvarig frihet.

Men för äldre elever bör det vara svårt att finna situationer, som mer åskådligt illustrerar värderingarnas skiftningar och konsekvenser än vad skolans historieundervisning kan tillhandahålla.

Och inom historiens fält svårt att finna en period och ett område, som ger bättre underlag än vad som erbjuds av de två senaste århundradenas dramatik runt Östersjön. Av kontrasten mellan godsägarklassens värderingar och den franska revolutionens, av konflikten mellan laglydnad och personlig etik under nazitiden, av frågan om vad ansvar är och inför vad/vem man är ansvarig, om internationalism eller nationalism som något värdefullt.

Den preussiska adeln, främst i dess skepnad av officerare under nazitiden, stod inför svåra, etiska frågor. Jag citerar ett avsnitt ur He-

din-Lahdenperä, Värdegrund och samhällsutveckling (2000), en skrift, som till skillnad från de flesta andra dokument, just tar upp komplexiteten:

Rättskänsla kan beskrivas som respekt för lag och rätt, för fattade beslut och en demokratisk beslutsordning... Vi betraktar ordning som viktigare än allas möjlighet att få sina önskemål tillfredsställda ...

Tron på demokratiskt fattade beslut har fått sig en knäck i vårt land under det gångna århundradet. När almarna i Kungsträdgården skulle fällas var det många politiker som försvarade beslutet eftersom det var fattat i laga ordning. Men demonstranterna segrade och efteråt tyckte alla att det var bra. Man hade inte tänkt på alla möjligheter innan man fattade beslutet. Därför var det till en fördel för alla inblandade att beslutet revs upp, även om det smärtade vänner av demokratiska beslut.

Under 1900-talet har man också diskuterat var gränsen går för lydnad som ursäkt. Många av de vakter som tjänstgjorde i Hitlers gaskammare har efteråt hänvisat till att de bara lydde order. Men får man lyda vilka order som helst? Kan rättskänsla också bli omoraliskt? ... Styrka, civilkurage och mod sammanfaller inte alltid med konventioner och samhällets lag och ordning. (s. 28).

Exemplifieringen pekar på värdegrundsfrågornas centrala punkt: de situationer, när värden, som vi ansluter oss till, kommer i konflikt med varandra. Eller i varje fall där ett värde kolliderar med en etablerad norm. Det klassiska exemplet har ju alltid varit: måste man tolerera intoleransen?

Det mesta av den litteratur, som skrivits om värdegrundsfrågorna i skolan, handlar om helt andra förhållanden än värdekonflikter, om de etiska problemen. Den handlar i stället om hur skolans alla anställda söker eller lyckas implementera de värderingar som – oproblematiserade – räknas upp i läroplanernas inledningsavsnitt. Man väljer då för eleverna enkla situationer, t.ex. att ta ställning för en kamrat som mobbas. Värdediskussionen koncentreras på relationerna inom förskola och skola som mötesplats. Och det ligger en stor pedagogisk fördel i att kunna anknyta till de situationer eleverna möter i det dagliga livet.

Men därmed undviker man svårigheter, som den historiska verkligheten har ställt människor inför. För äldre elever bör därför det stoff de möter i historieundervisningen kunna vara utgångspunkt för mer ingående samtal.

Att utnyttja historieundervisningen för värdepedagogik är ingen ny idé. Den började utvecklas redan på 1970-talet inom det program, Facing History and ourselves, som jag nämnde redan i inledningen. Och som finns presenterat i Gunnel Colnerud, Värdepedagogik i internationell belysning (2003). Programmet är koncentrerat till tiden för Hitlers maktövertagande och syftar till att få elever att förstå, hur det gick till, då ett helt samhälle på några år kapitulerade inför en förbrytargrupp. Och få eleverna att dra generaliserbara lärdomar av studerna.

Den svenska skolans värdegrund, de preussiska idealen och nazisternas praktik

I det följande tar jag upp några korta kommentarer till det underlag för värderingssamtal, som den nordtyska historien erbjuder under de 200 år, som jag beskrivit i det föregående. Att man i skolan för samtal om vilka värderingar, som funnits i det historiska skeendet och om vilka värderingar eleverna lägger på skeendena, innebär givetvis inte att historikers framställningar av händelserna skulle släppa kraven på objektivitet.

Människolivets okränkbarhet

Människolivets okränkbarhet är det värde, som står först i uppräkningsordningen av skolans värdegrunder. Det är svårt att finna ett mer drastiskt brott mot denna värdering än den kortfattade mening jag återgett från Jonas Apelblads skildring 1757 av det preussiska exercisfältet vid Spandau:

På några lif mer eller mindre räknas inte så noga.

Människoliv är inte okränkbara i krig. Men att de inte heller ses som okränkbara i fredstid upprör oss djupt. Och kränkningen sker här inte av brottslingar utan av statens, den preussiska "rättstatens" egen armé. Och under Fredrik den stores tid som enväldig konung, sittande i filosofiska samtal med Voltaire på sitt slott Sanssouci några få mil därifrån.

Att mord kunde begås av statens egna trupper, av statsledningen själv, var upprörande även för den preussiska arméns ledning. Det inträffade i juni 1934, då Hitler, rikskansler och statschef efter Hindenburgs död, ledde attacken mot de nazistiska, paramilitära stödförbanden, SA, när dessa hotade hans egen maktställning. Mordorgierna, genomförda av Himmlers SS, drabbade också generalerna Schleicher och Bredow. De förmodade motståndarna till Hitler sköts på fläcken, utan rättegång. Därigenom var det uppenbart, att statsmakten själv, inte bara ett parti, var i bandithänder. Kristallnatten, 1938, då judiska affärer plundrades och nya mordorgier svepte fram, bekräftade ytterligare styrelsens karaktär.

Arméchefen von Fritsch vände sig till Hitler efter mordet 1934 och begärde en förklaring. Men fick ingen och nöjde sig med det med hänsyn till arméns intresse av den upprustning nazisterna satt igång. Man ville fortsätta att visa sin lojalitet.

Generalstabschefen Beck samarbetade intimt med Hitler fram till den tjeckoslovakiska krisen, och hans efterträdare Halder skrev till Beck om "das reine und von idealistischem Schwunge getragene Wollen des Kanzlers" (den rena och av idealistisk kraft burna viljan hos kanslern). Och den senare fältmarskalken Reichenau, som satt på en central post i Reichswehrs ledning, instruerade dess officerare med orden att

Erkenntnis notwendig, dass wir in einer Revolution stehen. Morsches im Staat muss fallen, das kann nur mit Terror geschehen. Die Partei will gegen Marxismus rücksichtslos vorgehen: Aufgabe der Wehrmacht: Gewehr bei Fuss.

(Vi måste erkänna att vi befinner oss i en revolution. Det murkna i staten måste falla, det kan bara ske genom terror. Partiet vill gå hänsynslöst fram mot marxismen. Försvarsmaktens uppgift: För fot gevär.)

(Bracher m.fl. a.a.)

Vad von Fritsch inte förstod 1934 var, att Hitler var mycket slugare än han själv och generalerna. Hitler fäste inget avseende vid von Fritschs eventuella lojalitet. Han insåg i stället generalitetets svaghet, och fyra år senare anklagades von Fritsch – falskeligen – för homosexualitet och tvingades avgå.

Ville generalerna slå vakt om människolivets okränkbarhet? Var de emot krig?

Under 1938 förbereddes under generalstabschefen Halders ledning in i minsta detalj en statskupp för att gripa makten från nazisterna och hindra Hitler att starta ett krig för att ockupera Tjeckoslovakien. Med några timmars varsel fick aktionen inställas, när i stället på engelskt initiativ (formellt Mussolinis) en konferens inkallades till München, där Hitler vann viktiga mål utan krig.

Men motståndet mot krig 1938 bottnade i insikten, att Tyskland ännu var för svagt för en konflikt med västmakterna, inte i opposition mot angreppskrig och våld som sådant. När ett år senare fälttåget startade mot Polen och tre år senare mot Sovjetunionen förbereddes ingen aktion från officersgruppens ledning. Expansion österut var en gammal dröm i många preussiska junkerkretsar.

Däremot fanns det under hela nazitiden dels enstaka officerare, som var emot Hitler av etiska skäl, av avsky för de nazistiska morderna, t.ex. generalen Olbricht, dels andra, som svängde från hängiven hitlerdyrkan till aktivt motstånd, som generalen Tresckow. Den förre arkebuserades omedelbart efter 20-juli attacken, den senare tog omgående sitt liv.

Men vid sidan av krig finns det s.k. gränsfall mellan fred och krig. Dit hör behandlingen av krigsfångar och partisaner i den anfallande arméns rygg. Är de senare soldater eller förbrytare? Jag upprepar ett citat ur Wibke Bruhns, *Meines Vaters Land*, där hon återger ett brev från sin far, då ung soldat vid östfronten under första världskriget:

Vi väntar på den nyrevolutionära armén för att ta emot den på lämpligt sätt om den företar sig något dumt. Nog med rep håller vi också i beredskap ty av dessa fredsbrytare, dessa judelymlar i röda gardet, blir varenda en upphängd i ett träd om han har lyckan att falla i våra händer. För några dagar sedan dinglade också i vår by tre rödgardister i galgen, svåra förbrytare som på det grymmaste kvävt en godsägare och sedan mördat honom. Synd att det inte fanns någon sol så att vi kunde fotografera. Karlarna gjorde sig så bra bredvid varandra på grenen till en stor tall. (s. 97)

Texten, med sina för oss avskyvärda formuleringar, uttrycker värderingar hos en yngling 1918. Detta förakt för människoliv var givetvis inte något speciellt preussiskt. Samma inställning, riktad mot de från underklassen rekryterade soldaterna, uttryckte befälhavaren för den engelske expeditionsstyrkan på västfronten under första världskriget,

generalen Haig, när han kritiserade de egna förbanden för att det var för få stupade. Vilket han tydde som bristande kraft i deras anfall.

Att människoliv kränks i fredstid är inte enstaka händelser. Historien är till stor del just en historia om människolivets ringa värde. Det må gälla mordorgierna under Bartolomeinatten i Paris 1572, kommunistpartiernas mord på miljoner människor i Sovjet, Kambodja och Kina, de nazistiska morderna på judar, romer och sjuka (euthanasie), morderna i Oradour i Frankrike, Lidice i Tjeckoslovakien, Song My i Vietnam eller Srebrenica i Bosnien. Numera möter vi det dödande våldet i det diffusa landskap som uppstår, när en stat är i konflikt, inte med en annan stat, utan med spridda grupper av människor. Det finns då inga traditionella fronter, inget formellt krig, utan striderna får formen av terrorattacker och motattacker (s.k. rensningsaktioner), och skillnaden mellan soldater och civilbefolkning finns inte längre. Det är den bild vi idag möter i Mellanöstern. Om det skall kallas fred eller krig blir oväsentligt. I boken *Våldets mening Makt, minne, myt* (2004) under redaktion av professor Eva Österberg och Marie Lindstedt Cronberg belyses våldets roll i tretton olika studier.

Man har sökt dra upp gränser för våldet i krig. Enligt Genève-konventionen skall krigsfångar skyddas. Liksom civilbefolkningen. Mord, misshandel, deportation, slavarbete och tagande av gisslan är förbjudet. Men under världskrigens strider sköts ofta krigsfångar hänsynslöst, exempelvis vid de av Stalin beordrade Katynmorden på ca 4000 polska, tillfångatagna officerare eller vid partisanförbandens räder in på fiendens områden. De allierades bombattor över tyska städer och atombomberna mot Japan utplånade gränsen mellan soldater och civila.

Människolivets okränkbarhet är därför ett ständigt sviket värde. Det finns dock en viktig distinktion mellan krigsförbrytelser enligt Genevekonventionen och de massmord som begåtts i övrigt. Krigsförbrytelser – alltså förbrytelser under krig – har alla krigförande nationer begått, i en eller annan omfattning.

Men det är förbrytelser mot människovärdet därutöver, i andra situationer än krig, som har stått för de stora mordorgierna i historien.

Nazisterna undantog judar, romer och slaver och psykiskt sjuka eller sinnessvaga från människolivets okränkbarhet. Enbart av de sjuka dödades genom gas cirka 190 000. Kommunisterna undantog

”klassfiender” och enligt politbyråmedlemmen Yakovlev omkom ca 60 miljoner i Gulagarkipelagens läger eller genom framkallade svältkatastrofer. Kristna undantog s.k. kättare. De bolag som exploaterade Kongo undantog den inhemska befolkningen. Europeiska och arabiska slavjägare undantog också Afrikas befolkning.

Om den nordtyska adeln, den tyska officersgruppen inom Wehrmacht, varit engagerad i de speciella nazimorden är en fråga, som det råder delade meningar om och som hett debatterats i Tyskland. Där emot är det omvittnat av flera, att officerare på östfronten inte varit okunniga om SS-gruppernas mord på stora grupper polacker, judar och ryssar. Och inom Waffen-SS, som inte var en del av Wehrmacht, har också preussisk adel varit engagerad. (Om sambandet mellan Waffen-SS och krigsförbrytelser se Ulf Zanders recension av Bosse Schöns bok, Scandia 2000, s. 162)

Protester har förekommit men varit lama, t.ex. från fältmarskalk von Bock. Generalöverste Hoepner, med ursprung från Frankfurt an der Oder, alltså i det preussiska hjärtlandet, uttryckte sin förståelse för ”att Polenfrågan måste en gång för alla lösas” (en klassisk form för beslöjande mordbefallningar) och beordrade sin pansarmé i nazistisk stil att kämpa mot den judiska bolsjevismen. (Senare, efter det han avskedats för ordervägran, gick han över till motståndarna och arkebuserades efter 20 juli-kuppen.)

Men människolivets okränkbarhet är ytterst sällan ett omtvistat värde i dagens Europa (med undantag för försvarskrig, abort och dödsstraff). De empiriska studier som gjorts (First European Values Survey, 1970) visar att av de tio s.k. kristna budorden har budet att icke döda (och icke stjäla och icke ljuga) en närmast total acceptans i hela Europa.

Under andra världskriget stod på många banderoller i svenska demonstrationståg orden fred och frihet. Det är två grundläggande värden. Om de båda kan realiseras samtidigt är landets situation lycklig. Men om inte? Vid en värdekonflikt måste man prioritera, postulera något värde som det yttersta, det högsta. Kan våldet, för att möta annat våld, då bli acceptabelt? Blir motståndarens människoliv då kränkbart?

I sin Diktsamling Sång och strid (1940), året efter det Hitler startat sina anfällskrig, formulerade Pär Lagerkvist följande strof:

Blott dåren tror det goda
Ej fötts att resa svärd,
Om ondskan än må bloda
Och söla ner en värld.
Var viss! Om du ej värna
Nu vill din tro i strid
Skall ingen morgonstjärna
Inviga en ny tid

Människors lika värde

Ingen tanke på att människor skulle ha lika värde återspeglas i den preussiska memoarlitteraturen. Tvärtom är just uppfattningen om det självklara i människors olika värde ett genomgående drag hos alla de befolkningsgrupper som omnämns. Man trodde på rang och ordning, som vilade på Guds auktoritet. En adelsman skulle veta sin plats i samhällets skiktning, vad som tillkommer honom som son till en storgodsägare, i rättigheter men också i plikter.

Man hade visserligen ”enligt kristendomens lära anledning att tro på alla människors likhet inför Guds tron. Men till dess att man stod inför tronen, hade en ordning upprättats, i vilken det gällde att infoga sig.”

Högadeln omgav sig med uniformerade betjänter, varje officer i armén hade en personlig passupp (s.k. kalfaktor), titlar var långa och viktiga, för godsägarfamiljen fanns särskild bänk i kyrkan, officerarnas kläder (uniformer) var då liksom senare försedda med epåletter och stjärnor och utsirningar och guldränder av olika slag, man uppträdde i stövlar och med sabel eller ridspö vid inspektioner framför trupperna, som skulle stå i snörräta led. Då generalfältmarskalk Keitel finner sig för att underteckna den tyska krigsmaktens kapitulation i maj 1945, bär han inte bara marskalkstaven utan är också klädd i handskar. Bara den ena lägger han ifrån sig på bordet, då han undertecknar kapitulationsdokumentet.

Duellen som ett ärofullt medel att möta en förolämpning levde kvar länge. Ännu när arméchefen von Fritsch anklagades för homosexualitet 1938, ville han fria sig med duell. Mellan officer och underofficer var ett svalg befäst, något som Wieslander framhåller också i sin av-

Till vänster general von Blomberg, senare fältmarskalk och försvarsminister under Hitler. Till höger general von Seeckt, Rikvärnets chef till 1926. Båda adelsmän och med en hållning hos von Seeckt som klargör, att här står en betydelsefull person, inte en vanlig medborgare.

handling om den svenska krigsmakten på 1920-talet. Den adliga modern som följde sin son till internatskolan i Ostpreussen såg med bekymmer, att han skulle få dela rum med en yngling med borgerlig proveniens.

Men samma stränga uppfattning om olika värde präglade s.k. vanligt folk. Tjänarna åt i olika rum på godset beroende på hur fina de ansåg sig vara. Och herrskapets kusk var finare än de kuskar, som körde de vagnar, som användes i jordbruket.

Individens frihet och integritet

Frihet framhävs i alla texter som ett viktigt värde i en demokrati. Men innebörden är oklar och mångtydig. I Demokratiutredningens skrift Etik och demokratisk statskonst (SOU 1999:13) återges följande schema:

Tablå 1. Livsområdenas värden och friheter

Livsområde	Värde	Typ av frihet
<i>Statskonst</i>	Ordning	Medborgerlig frihet
<i>Näringsliv</i>	Rikedom	Näringsfrihet
<i>Vetenskap</i>	Kunskap	Akademisk frihet
<i>Religion</i>	Helighet	Trosfrihet
<i>Etik</i>	Dygd	Samvetsfrihet
<i>Konst</i>	Skönhet	Konstnärlig frihet

I det preussiska samhället vid 1900-talets början omfattades nästan alla medborgare av nästan alla de ovan uppräknade friheterna. Situationen var alltså helt annorlunda än i det samtida ryska kejsardömet eller de senare nazistiska och kommunistiska diktaturerna, där inga av dessa friheter existerade utan tvärtom det tsaristiska eller partidominerade godtycket.

Det råde allmän rösträtt i Preussen, det fanns ingen livegenskap, som begränsade den enskildes frihet att flytta, såvida han inte tillhörde det militära förband, som godset skulle ställa upp, friheten att ge ut tidningar och att skriva vad man ville begränsades inte, och kejsaren angreps ofta ettrigt i pressen (medborgerliga friheter). Det råde full frihet att starta företag och driva handel (näringsfrihet), det fanns ingen begränsning i forskningens frihet (akademisk frihet), sedan Fredrik den stores tid på 1700-talet var Preussen vida berömt för sin trosfrihet. Ingen censur begränsade konstens utveckling (konstnärlig frihet).

Var Preussen och det tyska kejsarriket därför ett "fritt" samhälle? Den utslitne lantarbetaren var inte genom någon statlig lag eller förordning fråntagen någon frihet – att starta företag, att studera, att forska. Men hans ekonomiska situation hindrade honom från att

utnyttja friheterna, att starta tidningar, att studera. Och även om han hade en rösträtt vid valen till lantdagen – den allmänna rösträtten – så var denna inte lika den som godsägaren hade. Medborgarna var indelade i tre klasser efter sin förmögenhet, och därigenom låg makten helt hos överklassen (Så i Preussen, i Tyska riket var däremot rösträtten både allmän och lika efter 1871).

Blir friheten som något värdefullt därför kopplad till ett annat värde, ofta kallat rättvisa, som inbegriper ekonomisk jämlikhet? Här finns en olika betoning inom politiska partier i alla demokratiska stater.

Men begreppet frihet har också en annan dimension, ofta kallad personlig frihet. Den innebär att det skulle finnas – bör finnas – en zon omkring individens liv, som det stora samhällets institutioner, dess riksdag och regering, inte får blanda sig i genom några beslut om regler. Val av yrke, val av partner, val av klädedräkt, val av bostadsort etc. Här var sannolikt livet för den preussiska överklassen mer begränsat än det är i Sverige idag, inte genom statliga beslut utan genom järnhårda konventioner. En ung officer kunde inte gifta sig med vem han ville, hans partner skulle godkännas av regementskamraterna. Grevinnan kunde inte gå ut i sitt eget kök på slottet, det ansågs ovärdigt och deklasserande. Det senare var dock sannolikt en ofrihet, som inte var så svår att bära.

Var gränsen går för den personliga frihetens zon är en ständig politisk tvistefråga. 1842 bestämde den svenska riksdagen att det var den, som kunde ålägga föräldrarna att skicka sina barn till skola i stället för att ha dem hemma för att arbeta på gården. Det kallades skolplikt. I dag förs en debatt, om staten genom ekonomiska styrmedel skall påverka, hur de riktigt små barnen skall passas. Hör frågan till den personliga frihetens zon eller till statsmaktens område? Har föräldrarna eller staten rätten att bestämma? Här pendlar opinionen i dagens svenska samhälle.

Plikt och laglydnad

Plikt och laglydnad är två urgamla värdeord, som spelade stor roll i den preussiska uppfostran. Den mest närliggande termen i Lpo 94 är skyldigheter. Bortsett från den terminologiska olikheten kvarstår frågeställningarna.

Är det värdefullt att jag utför mina plikter, är laglydig, oberoende av vem som ålagt mig plikten eller stiftat lagen? Det är en klassisk värdekonflikt i historiens dramatik. Uppror och revolutioner har ju varit uppror mot en regering. Om denna regering i sin tur är laglig, demokratiskt legitimerad, eller legitimerad på annat sätt, är ofta en del i själva tvisten.

Och även om den tillkommit enligt formellt lagliga regler, vilket kunde hävdas för Hitlers ministär 1933, var man då etiskt skyldig att följa dess påbud? De nödförordningar von Hindenburg utfärdade hade formellt stöd i 48§ i Weimarförfattningen. Weimarförfattningen i sin tur var tillkommen genom ett demokratiskt beslut 1919.

Var det riktigt av majoriteten av de tyska officerarna, att de lydde order och kämpade för sitt fädernesland i rena angreppskrig? Ordern var utfärdad av regeringen, och 1934 hade man svurit trohetsed till Hitler personligen. Starka känslotoner, propagerade av det konservativa etablissemanget, var förbundna med begreppet fädernesland. Extremt har anknytningen till fäderneslandet uttryckts i en engelsk maxim: Right or wrong: my country.

Vad säger dagens svenska värdegrund om den etiska hållningen i en konflikt mellan samvete och laglydnad? För många preussiska officerare underlättades valet genom att de ansåg, att deras land alltid hade rätt. Det gör förmodligen inte alla svenska elever. Men under historiens gång förändras synen på det etiskt acceptabla eller eftersträvansvärda. Med fördröjning ändras då lagstiftningen. Förhoppningsvis.

Är det oetiskt att bryta mot en lag, tillkommen genom demokratiskt beslut? Hedin-Lahdenperä svarade nej på frågan. I den frågan ligger inbäddad en annan. Har det demokratiska samhället "rätt" att lagstifta inom alla livsområden? Eller finns det – eller bör det finnas – privata frizoner, som inte får begränsas av majoritetsbeslut? Gäller det också för konstens områden? För vetenskapens?

Eller har man också rätt att se på lagens materiella innehåll, vilka värden den realiserar? Och ta ställning till de värdena, inte till den juridiska lagligheten i själva bestämmelsen?

Var det riktigt av finska soldater att 1941–1944 delta i ockupationen av Fjärrkarelen, som aldrig varit finskt territorium? Var det riktigt att svenska frivilliga gjorde det? Kunde det motiveras med att Sovjet

angripit Finland och att försvarslinjen måste ligga just vid Svirfloden, långt inne på ryskt område?

Eller var det riktigt, som några tillfångatagna tyska soldater gjorde, att ingå som förband bland de ryska trupperna och bekämpa Hitlers Tyskland? Eller delta bland franska frihetskämpar i Cevennerna? Eller var det landsförräderi? Eller var motsatsen ett förräderi mot de etiska värden man hyllade och som stod över lojaliteten mot det land, där man var medborgare?

En antagen lag uttrycker definitionsmässigt makten. Uttrycker den också vad som är rätt? En uppsats om Grenzen der Macht (Historisk Tidskrift 1955, s. 307) av Leonard von Murall recenserar av professor Sten Carlsson, som avslutar sin recension med orden: "Frågeställningen är vansklig; förf. rör sig utanför den historiska vetenskapens vanliga rāmärken."

Och så är det givetvis. Om vad som är rätt kan ingen vetenskap ge något svar, såvida frågan gäller de yttersta postulaten. Som framgår av ett följande parti, ansåg emellertid Ingemar Hedenius, professor i filosofi, att det ytterst sällan handlar om att vi skulle vara oeniga om dessa postulat. Oenigheten gäller nästan alltid oenighet om hur de faktiska förhållandena ser ut.

Solidaritet

Finns det graderingar i solidariteten? I 1957 års utredning återfinns följande formulering: "Den särskilda känslan för Sverige bör för en svensk inte utesluta solidaritet med världen i övrigt." Solidariteten med Sverige kom alltså klart främst. Gör den det idag? Bör den göra det? Vad säger dagens värdegrund?

Är det bara handlingar som kan vara etiskt riktiga eller oriktiga? Är passiviteten, att hålla sig undan, alltid försvarbar? Den som hyllar solidaritet kan naturligtvis inte samtidigt bejaka passivitet. Som framgick av kapitel 9 var just undanhållandet, ibland utvecklat till ren kollaboration, det dominerande förhållningssättet i de av Tyskland ockuperade länderna.

Innebär det etiska värdet av solidaritet att det är oetiskt att inte engagera sig för att främja något man anser värdefullt? Skulle en neutral utrikespolitik idag komma i strid med skolans värdegrund, som

talar om solidaritet? Stod den svenska neutralitetspolitiken under andra världskriget i strid med dagens krav på solidaritet? I sin avhandling *Makt eller moral* (1973) om den svenska utrikespolitiken 1938–1939 finner Klas Åmark, att en huvudlinje i den svenska pressens argumentation var att rekommendera "den solidariska styrkepolitikens linje". Medan en annan handlingslinje, att söka samförstånd och kompromiss med Hitler, att ge efter för att undvika strid och vinna fred visade sig vara den katastrofala linje, som förde in Europa i ett världskrig.

Eller skall andra "värdegrunder" gälla för staternas beteenden än för individer? Gäller för stater även i framtiden alltid den exklusiva egoismen? Statsnyttan?

"Den enda sunda grundvalen för en stor stats politik är stats-egoismen. Det är en stor stat ovärdigt att strida för en sak, som inte betingas av dess egna intressen."

(Bismarck i ett tal i preussiska lantdagen den 3 dec. 1850)

Vilka undantag följer av FN-stadgan? Av Barnkonventionen? Hur förhåller sig värdegrunden för vårt internationella beteende till vad Sverige vill lära eleverna genom skolans läroplaner?

Kamp och strid

Den preussiske generalen von Tresckow skrev i sin dagbok:

Ett överjordiskt land, ett paradiset som man i hednisk tid önskade, kan vid mänsklighetens nuvarande tillstånd bara föresväva oss som ett ouppnåbart mål, ty ett sådant folk skulle inte ha någon tanke på kamp, någon ärelystnad att kämpa för en stor idé och därför snabbt bli slav under andra oförbrukade och kampglada folk.

Under 1800-talet uppkom i Nietzsches efterföljd en dyrkan av kamp och strid som ett egenvärde. Men det var en inställning, som hade lång tradition särskilt inom det preussiska kulturområdet och med anknytning till makt- och statsfilosofin hos Hegel, tidens ledande tyske filosof, professor i Berlin. Strax före första världskriget prisade von Bernhards kampen som det kommande provet för livsdugliga stater. Och filosoferandet anknöt snart till Darwin, och man såg kriget som

den bästa urvalsprocessen för att få fram livsdugliga folk. Och Hitler kallade sin bok *Mein Kampf*. Ett citat ur boken:

Im ewigen Kampfe ist der Menschheit gross geworden – im ewigen Frieden geht sie zugrunde.

Förståelse, tolerans, kompromiss var negativa ord. De är däremot positiva värdeord i dagens skola med vår kännedom om vart kampfilosofin fört världen. Men är detta helt oproblematiskt? Vad säger historiens vittnesbörd? Har inte många ideal och värden fordrat just en kamp för att kunna realiseras? Måste inte ibland mobiliseringen av anhängarskarornas kamplust ses som ett värde i sig? En inte helt okänd sång innehåller orden: Upp till kamp emot kvalen.

Ett kort citat från Lennart Lind och Janken Myrdal:

De misslyckade upproren och striderna, vilka tycks återkomma med trött-sam enformighet historien igenom, får inte förleda oss till att tro att all kamp varit meningslös. Även om upproret slagits ned, strejken hävts, etc. så har överklassen ofta tvingats till avgörande eftergifter (Folkets historia 1981:2)

”Han kunde icke vika, blott falla kunde han”. Så formulerade Esaias Tegnérs sin idealbild av Karl XII, i romantikens anda dyrkande de starka personligheterna. Att inte ge efter, att strida för det man anser värdefullt, kallas ibland för värdefasthet, ibland för idealism. Den som i stället tycker att man måste resonera, kompromissa, kallar det för dogmatism eller fundamentalism, som är det senaste modeordet. I svenska skolans dokument prisas samtalet, för att nå en gemensam ståndpunkt. I värdegrunden ingår ”respekt för vår gemensamma miljö”. Men om samtalen om miljön inte leder till samförstånd? Är det då ett tecken på idealitet eller dogmatik att inte ändra sig?

Ett studium av historien på denna punkt kan säkerligen lämna stoff till många analyser och debatter under elevernas utbildningsgång.

Är det alltid värdefullt att kompromissa?

Jag citerar ur Edgar Mowrers bok *Tyskland vrider klockan tillbaka*:

Vad skall man säga om en republik, som låter sina lagar tolkas av monarkistiska domare, sin förvaltning omhänderhavas av kejsardömetts funktionärer, uppfostrade i trohet mot den gamla regimen, en republik, som passivt ser på medan reaktionära skollärare och professorer lära dess barn att förakta den nuvarande friheten och i stället förhållna det förflutnas sla-

veri ... vad kan man anföra till ursäkt för demokrater som betala underhåll till exfurstar, som äro uppenbara och verksamma fiender till den demokratiska regimen, som av hänsyn till en föregiven egendomsrätt göra sin landsflyktige kejsare till sin rikaste man, som avskaffa adelstitlar endast för att införliva dem i de lagliga namnen? ... Denna besynnerliga republik utbetalade frikostiga pensioner till tusentals f.d. officerare och statstjänstemän, som inte gjorde någon hemlighet av sin önskan att störta den ... Den lät de f.d. adelsmännen i stor utsträckning kvarstå i den allt annat än republikanska arméns och flottans högre grader, den lät dem bibehålla de viktigaste utländska diplomatposterna.

Kontrasten mellan den bolsjevikiska revolutionen i november 1917 och den s.k. tyska revolutionen i november 1918 är drastisk. Spartakisterna, som med Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht i ledningen sökte genomföra en kommunistisk revolution i Berlin 1919 slogs ner i en ohelig allians mellan den socialdemokratiskt ledda regeringen och den preussiska arméledningen. Endast tretton år därefter kunde nazisterna och de traditionellt dominerande sociala grupperna i Tyskland ta makten. Det fordrades ett andra världskrig och några tiotal miljoner döda innan ett stabilt demokratiskt Tyskland kunde skapas.

Men skulle spartakisternas seger 1919 ha skapat en demokrati? Eller en kommunistisk diktatur i stället för den senare nazistiska? Som mördat klassfiender i stället för rasfiender? Det är en spekulativ fråga, men den fokuserar på ett problem: är kompromisser alltid av godo? Eller innebär de att problemen skjuts framåt i tiden och blir värre? På sådana generella frågor finns naturligtvis inga svar i förväg. Men frågorna finns. Och de blir obesvarade även av händelseutvecklingen.

Alf Ahlberg har följande reflexion i anslutning till frågan:

Kommunismen blev reaktionens verksammaste medhjälpare i Tyskland lika väl som i Italien. Den manade fram den röda skräcken och tvang demokratien att redan från början alliera sig med utpräglad reaktionära element. Utan Spartakusupproret och de under de följande åren uppträdande kommunistiska revolterna skulle heller icke de reaktionära sjukdomshärdarna ha kunnat bestå och utvecklas i den tyska statskroppen (s. 101).

Att ta ansvar

Att ta ansvar framhålls som en värdefull egenskap, som skolan skall bibringa eleverna. Men det är inte oproblematiskt. Inför vem, inför

vad, kan man göras ansvarig, känna ett ansvar? Att någon av regeringen, sin arbetsgivare, en föreningsstyrelse, klasskamrater kan få ansvar för att utföra eller ta hand om något reser rimligen inga problem.

Men vad innebar den preussiske adelsmannens ansvar, som von Lehndorff menade fanns hos hans morfar och som jag tog upp i kapitel 8? Morfadern "levde i en sfär, som redan gav oss barn ett begrepp om vilket stort ansvar för sina medmänniskor och för staten som ärvd egendom, en preussisk uppfostran och ett ljusst förstånd kunde lägga på en människas axlar."

Kan ett personligt upplevt ansvar för en tradition, en egendoms bevarande, ett ideals förverkligande, komma i konflikt med samhällets värderingar? Ansvaret för att värna den gård ens förfäder byggt? För samhället som helhet vore det kanske en vinst om marken exploaterades för ett nytt villaområde eller dränktes i en sjö vid ett kraftverksbygge i Norrland. Ansvaret för att den förening, den kyrka, det parti ens föräldrar kämpat för skall stödjas och utvecklas vidare? Trots att så kallad rationalitet talar för att statsbidragen borde gå till något annat?

Marion Dönhoff beskrev hur för hennes förfäder samhörigheten i första rummet rörde det under många umbärandet tillkämpade landområdet. Man höll framför allt fast vid hus och mark och tänkte inte alltför mycket efter vem som utövade just det översta herradömet, om det var tyskar, polacker eller svenskar. Det var inte mot den formella statsmakten man kände lojalitet och ansvar.

Låg någon av godsets arbetare sjuk var det givet, att godsherrens döttrar skulle hjälpa till och vaka och att grevinnan skulle komma besök. Det hörde till det ansvar som kändes naturligt i en patriarkalisk miljö. Och det illustrerar en viktig skillnad mot dagens samhälle, där omsorg och välfärdens tjänster i stor utsträckning flyttats bort från de primära grupperna till att bli en del i det stora samhällets administration. Man avhänder sig det personliga ansvaret genom att betala skatt. Och därigenom får hjälpsamheten inte längre karaktär av välgörenhet.

Här möter konflikter, som har gestaltats i många skönlitterära verk. Vad säger värdegrunden om hur man skall handla?

Tjänandet och lydnaden

Tjänande och lydnad uttrycker två gamla genuint preussiska värderingar, som ingen torde återfinna i någon värdegrund i en nutida svensk läroplan. Jag citerade tidigare några rader av Marion Dönhoff:

.... Och vad ordenslöftet om fattigdom beträffar: rikedomar kunde de privilegierade inte heller samla. De var visserligen högre aktade än vanliga dödliga men det anseende som de och deras samhällsklass åtnjöt, måste vara dem betalning nog – den finansiella gottgörelsen var högst torftig. Därav också det bevingade ordet: Travailler pour le Roi de Prusse – vilket betydde så mycket som: ringa lön, men mycket ära.

Att uppfylla sin plikt, att med obrottslig lydnad tjäna kungen, utan varje tanke på att tjäna pengar gav adelsmännen och officerarna deras stolthet och självkänsla.

Och som en replik följde den preussiska aktningen för tjänstemannen, ämbetsmannen, en aktning som inte kom den grosshandlare till del som tjänade pengar i stället för staten. Klaus von Bismarck uttryckte sig så här:

Av min mor lärde jag mig den nödvändiga respekten för de preussiska tjänstemännen i deras tjänsterum; respekt för stationsföreståndaren på den lilla stationen liksom för ortspolisen. Denna preussiska provins och dess historia har lagt grunden för min livssyn. Också min mors härstamning från Berlin sörjde för att alltifrån barndomen till idag de dygder kommit främst, som de preussiska kungarna fordrade av sina undersåtar. Det är soldatens dygder och medborgarens lydnad mot staten, dess lag och ordning, förnöjsamhetens, flitens, pålitlighetens dygd och värderingen av arbetet. Det var detta som låg bakom ämbetsbyggnadens nygotiska fasader i den preussiska provinsen. Först senare stod det klart för mig att just denna värld av tukt och ordning också producerat den preussiska andan av undersåtlighet. ...

Att finna sin livsuppgift i att osjälviskt tjäna staten, att ha som planerat yrke att tjäna staten med låg lön är nog främmande i våra dagar. Det var kanske också en inställning som förutsatte att i bakgrunden, bakom den ringa lönen, fanns det ärvda godset och den trygghet och förmögenhet det innebar. Det hindrar inte att ett osjälviskt tjänande utan lön kan fylla en viktig uppgift idag och värderas högt och beundras. Det sker då ofta i form av starka engagemang i olika organisationer, föreningar och kyrkor, för socialt eller internationellt arbete.

Att utanför kommersialismens värld med låg lön fylla en tjänst, som gagnar ett uppskattat mål – där lever kanske den preussiska värderingen av tjänandet kvar? Eller den kristna värderingen?

Etiken och dess konsekvenser

Om någon var passiv, inte omedelbart ställde upp i främsta ledet i en diktaturregims anhängarskara, kunde det grusa inte bara varje möjlighet för honom att behålla sitt arbete utan vara livsfarligt också för maka och barn. Om ditt samvete sade dig, att du borde medverka till att Hitler bragtes om livet för att därigenom rädda miljoner andra människors liv, så sade dig kanske ditt förnuft, att det skulle leda till nya dolkstötslegender eller riskera inbördeskrig.

Den tyske historikern Andreas Hillgruber skiljer, som jag tidigare nämnt, på vad han kallar karaktärsetik och konsekvensetik.

Vad säger den svenska värdegrunden om hur man bör handla i en sådan situation?

Vad sade en filosofiprofessor om etik och värderingar?

Ett citat från en tidningsartikel av Ingemar Hedenius, professor i praktisk filosofi (värderingarnas filosofi). Artikelns rubrik var: Lojaliteter och förräderier. Något om etisk argumentation.

... Men som bekant finns det en intressant egendomlighet hos värderingarna ... Det är att enbart påståenden om verklighetens faktiska beskaffenhet inte kan ha någon värdering till logisk konsekvens. Därför kan de värderingar vi behöver som yttersta premisser för vår argumentation i etiska frågor inte väljas enbart med hjälp av vetenskapliga objektivitetskriterier. Vi måste anta dem som ett slags postulat. Men att för den skull inga objektivitetskriterier skulle gälla för dessa etiska premisser vore ett alldeles förhastat antagande. Liksom i fråga om vetenskapliga hypoteser gäller också här kraven på enkelhet, räckvidd och prövbarhet – eller låt oss säga: ett slags spegelbilder av dessa krav.

Moraliska ställningstaganden skiljer sig från subjektiva och godtyckliga reaktioner. Den i detta sammanhang intressantaste skillnaden är att det moraliska ställningstagandet framträder med anspråket att vara en tillämpning av en allmän regel, som man liksom åtar sig att i framtiden tillämpa på andra liknande fall.

För att avgöra om en etisk värdering är acceptabel måste man pröva den, och det kan ske genom att hålla upp den till betraktande inför sig själv och andra personer som hör till samma värdegemenskap.

De etiska premissernas sanning kan inte bevisas med de metoder som gäller inom vetenskapen. Vår allmänna värdegemenskap är emellertid så stor och så fast att denna olägenhet ... i praktiken sällan spelar någon större roll. Våra allmännaste normer, de som har karaktären av "postulat", förutsätter vi mestadels stillatigande, och vad man tvistar om i etiska meningsskiljaktligheter är ofta faktiska förhållanden ... (DN 1961-04-18)

16. Vad tyckte de som var elever 1850–1950 om historieundervisningen?

Ett besvärande glapp finns i alla studier av skolans liv i äldre tider. Vi kan försöka teckna tidens idémiljö, debattböckernas tendenser, kursplanernas och läroböckernas innehåll, skolornas organisation, skolbyggnadernas arkitektur, lärarnas antal och utbildning och lönesättning. Men vi har svårt att komma åt hur den faktiska undervisningen i klassrummen gick till, dess innehåll eller de praktiserade metoderna. Lika svårt kan det vara att få ett grepp om hur eleverna påverkades, deras attityder till undervisningens innehåll och uppläggning. För denna studie speciellt: deras uppfattning av de tyska och ryska Östersjöväldena.

Vi har endast fyra slags källmaterial från tiden före skolinspektörernas och gymnasieinspektörernas rapporter och ämbetsverkens utvärderingsstudier: elevernas eller lärarnas minnen, samtida tidnings-/tidskriftsreportage, elevernas val av enskilt arbete eller frivilliga feriearbeten och deras real- eller studentuppsatser. Elev- och lärarminnen är naturligtvis inga samtida källor, de är just minnen, kanske 40 år efter skoltiden. Det övriga källmaterialet är samtida.

Elevminnen, lärarminnen

Enklast tillgängliga är elevers och lärares minnen, ofta publicerade i olika skolmonografier, för äldre tider till en del i en skriftserie utgiven av Föreningen för svensk undervisningshistoria. I folkskolans kurser ingick före 1919 bara svensk historia, och även därefter var under-

visningen i allmän historia så obetydlig, att inga erinringar av den speglas i några folkskoleminnen. Framställningen nedan rör därför endast minnen från läroverk. Bakom minnena står alltså högst ca 10 procent av eleverna.

Men det är inget omfattande material och endast i ett fall insamlat med klara, relevanta frågeställningar, nämligen i Lennart Bohman, *Ett landsortsläroverk. Studier kring Visby Gymnasium 1821–1971*. En representativ samling var också boken "När jag gick i skolan", som på 378 sidor innehöll minnen från 34 läroverk eller flickskolor på 1890-talet (utkom 1934).

I övrigt är de återberättade minnena i de senaste årens minnesböcker, exempelvis i alla dem som gavs ut i samband med studentexamens avskaffande, mestadels anekdotiska berättelser om olika lärare, original, fruktade eller älskade. Stereotypin är påfallande; det har hört till genren under senare år att påstå att man sysslade med småbus och inte var någon flitig läxläsare; studieframgångar skall framstå som följder av begåvning.

En helt annan balans och utmärkt psykologisk människoteckning möter i de samlingar av Läroverksminnen I–IV, som utgivits av Rudolf Hall i skriftserien från Föreningen för svensk undervisningshistoria. Det finns givetvis också många belysande inslag i vissa allmänna memoarverk, där skribenten mer utförligt dokumenterat sin skoltid.

Nedan återger jag några av de sällsynta minnesbilder, som snuddar vid innehållsfrågorna och undervisningsmetoderna i historia. Först och främst finner vi dem i rektor Lennart Bohmans förnämligt strukturerade, *Ett landsortsläroverk. Studier kring Visby gymnasium 1821–1971*.

Visby, student 1920:

... relativt litet av sådant stoff, som kunde skapa förståelse för internationellt samarbete. Den som var min historielärare fyra år i gymnasiet var inte bara nationalist utan också stockkonservativ. Vi kom i skildringen av världshistorien fram till 1840-talet ungefär. Någon nutidsorientering gavs inte. Och hans sympatier för Centralmakterna i då pågående kraftmätning med Ententen uppenbarades ofta.

Visby, student 1920:

Skolungdomens intresse för samhällsfrågor var nog på det hela taget ganska svalt, och detsamma torde kunna sägas om skolans. Skillnaden mellan då och nu torde kunna betecknas som himmelsvid. ... Under första världskrigets år kom skillnaden i politiska tänkesätt mest till synes i ställningstagande till de krigförande länderna. Skolans lärare var, om inte alla så dock de flesta, goda högermän och tyskvänner – undantagandes främst rektor Steffen, som var liberal och stundom utmålades som "röd socialist". På skolgården tvistade ofta anhängarna av resp. trippelententen och centralmakterna med varandra. Tysklandsvännerna var i klar majoritet bland oss elever. ...

Visby, student 1929:

Vår historielärare då var själv mycket frispråkig. Branting och Sandler fördömdes, socialdemokratin i regeringsställning och opposition kritiserades skarpt under lektionerna. Lärarna var över huvud taget solitt borgerliga. Själv reagerade jag trots en borgerlig åskådning över ensidigheten i förkunnelsen. Det gällde även undervisningen med tyngdpunkten på krigshistoria. Slaget vid Breitenfeld gick noggrant igenom med utritande på tavlan av alla frontförändringar. ... Skolan var en värld för sig utan djupare kontakter med omvärlden. Studiebesök förekom inte på min tid. ...

Visby, student 1933:

Undervisningen i historia och litteraturhistoria hann aldrig fram till modern tid, inte en gång så långt som kursplanerna räckte. Den korta undervisningen i statskunskap inpassad i historieämnet, vilket i och för sig inte var fel, rörde sig mest om enklare författningskunskap med inläring av hur det svenska samhället styrdes på demokratiska grunder, men utan några som helst tillämpningsexempel eller bredare diskussioner så vitt jag nu minns. ... Skolan levde i hög grad sitt eget liv och det tror jag också gällde lärarna. ...

Visby, student 1947:

Om min gamla skola har gjort mig främmande för mycket i det moderna samhället ... räknar jag det som en av denna skolas yppersta förtjänster. Varför skall en människa inte ha rätt att, åtminstone under några snabbt förrinnande ungdomsår, bli förskonad från att leva ett genompolitiserat liv? ... Vad jag värdesatte i den gamla skolan var bl.a. just detta, att den inte var snävt inriktad på så förgängliga ting som dagsaktualiteter. ...

Gävle 1914:

Dramatiken började omedelbart och överraskande med tyskarnas inmarsch i Belgien och deras häpnadsväckande snabba framryckning genom Nordfrankrike. Men minst lika mycket greps vi av vad som hände på den östra krigs-

skådeplatsen. De ryska miljonarméerna marscherade till synes oemotståndligt in i Ostpreussen. Dag efter dag löpte segerrapporterna in från S:t Petersburg. Den tyska allmänheten bävade, och inte bara den. Vi var många i Sverige, kanske främst bland den studerande ungdomen, som tagit intryck av Sven Hedins Varningsord, av F-båtskampagnen och av bondetåget i februari 1914. Vi såg i en rysk seger ett hot även mot Norden. Men så kom omslaget, plötsligt och dramatiskt. Slaget vid Tannenberg, utkämpat just vid tiden för terminsuppropet i läroverket, vände det hotade tyska nederlaget på östfronten till en lysande seger. Den avgudadyrkan, som det tyska folket ägnade Tannenbergs slagets hjälte, den redan grånade fältmarskalken Paul von Hindenburg, kände inga gränser. Den smittade av sig också på många av oss Gävlegymnasister.

Gävle 1939:

Jag minns vid ett tillfälle när en av våra kamrater skulle gå ut som frivillig i finska vinterkriget. Vi var några som tyckte att man skulle göra en ordentlig manifestation: Fänrik Stål, Vårt land etc. Men Gudmar (lektor Hasselberg) avböjde försynt, det blev ingen patentpatriotism den gången.

Senare har jag fått veta, att han i kollegiet inte var så hovsam. Där slogs han hårt och effektivt mot en majoritet mer eller mindre starka nazistsympatisörer.

Strängnäs 1888:

Vad Fehr som historielärare gav, utöver händelsernas gång, och ett rent minimum av årtal, var resonemang rörande händelsernas betydelse för utvecklingen och deras motsvarigheter i senare tid, inte minst vår egen, ett välvalt stoff av berömda repliker och slagord från de olika tidsskedenas upprörda politiska meningsskiften (han hade inte för ro skull utgivit ett akademiskt specimen rörande den politiska visan) samt en och annan verkligt talande, blixlikt belysande anekdot ... medtog han exempelvis en gång till en lektion rörande den stora franska revolutionen ur sitt bokförråd en liten lärobok i moral för den franska elementära undervisningen, varur han föreläste dels en för de blivande franska medborgarna lämpad framställning av l'ancien régime, dels den exakta lydelsen av "deklarationen rörande de mänskliga rättigheterna", alltsammans översatt till verkligt idiomatisk svenska. Det kulturhistoriska momentet, särskilt i konsthistoriens form, drog han på de stadier, där tiden sådant medgav, med förkärlek in i sin undervisning.

...såg han gärna, att intresserade elever anmälde sig till något slags fristående tentamen på ett extra läst, sammanhängande historiskt arbete...

Halmstad 1940-tal:

Hans lektioner var inte sällan upplagda som briljant utformade föreläsningar med intressanta utvecklingar från och tillägg till läroböckerna. Genom att vi fick lärostoffet serverat på ett aptitretande sätt, stimulerades vi till att på fritid

ägna oss åt t.ex. Grimberg, Rydberg eller Klara Johansson ... inte komma ifrån, att det gamla gymnasiets lärostoff bestod av en ganska livlös kunskap.

Karlstad 1900-talets början, om lektorn, högerpolitikern och forskaren Teofron Säve:

Han var dessutom den lysande läraren, historikern, som fungerade och hänförde oss ... hyllade obetvingat satsen om det personliga som det högsta i historien.

Och hans undervisning präglades av hjältedyran i Carlyles anda, patriotism och storsvenskhet.

Karlskrona 1920-talet:

Hans (rektor Birger Lövgrens) historiektioner kunde emellertid bli nog så omväxlande. Åtskilliga timmar anslags åt diskussioner ... poesiläsning och utläggningar om allt mellan himmel och jord. Vad vi lärde för skolan och en hägrande studentexamen var koncentrerat till Karl XII och Fredrik den store av Preussen. Det tog lång tid innan vi sedermera förstod, att världshistorien inte tog slut någonstans i trakten av Perevolotjna.

Uppsala Enskilda läroverk, 1910-talet:

Sveriges historiska ansvar som främste försvarare för den västerländska kulturen gentemot det ryska och därmed asiatiska trycket med starkt turkiskt-orientalistiskt motsättningsförhållande, var hans (Kolmodins) stora patos. Carl XII ansågs av Kolmodin som synnerligen sund i sina åsikter beträffande svensk utrikespolitik. Olyckliga omständigheter gav icke det resultat, som varit för Sverige och Europa lyckligast.

Växjö ca 1900:

Ludvig Larsson (adjunkt i modersmålet) brydde sig inte om litteraturhistoria utan satt på katedern och läste Böttigers levnadsteckning av Tegnér eller gävlelektorn N.P. Ödmans En dag i ett engelskt hem.

På stående fot berättade han (historielektorn) om allt, vad han visste om de personer och händelser, varom läxan för dagen handlade. ... Blott en eller annan gång gav han en fråga på dagens läxa.

Falun ca 1880:

Kamraterna förberedde mig på att han (lektor Billgren) talade själv hela timmen. Första gången jag hade honom hade vi en dubbeltimme i historia o endast avbruten av rasten pratade han i en o en halv timme i sträck om hungersnöden vid slutet av Karl XI:s regering. O sen blev då ett väldigt härmande:

"O alla vägar som buro till Stockholm voro fyllda av lik som hade släpat sig fram till huvudstaden."

I 7:2 där jag hade honom i historia o latin kunde kamraterna härma honom rent av på förhand, då de sa: Nästa timma kommer Billon att säga: Aldrig har bilden av ett svenskt östersjövälde stått så klar för någon svensk konung som för Karl X Gustaf" – o då visade sej sedan att förutsägelsen slog in till punkt o pricka. (För den lite avvikande stavningen svarar minnesförfattaren, lektor Petri).

Stockholm, Högre Realläroverket, ca 1885

Emil Hildebrand, min lärare i historia och statskunskap, var skicklig och väckte intresse för sitt ämne; ja han var en utmärkt lärare. Efter läxförhöret kunde han sitta och hålla små intressanta föredrag i allmänneuropeisk historia i anslutning till den tidsperiod och det lands historia, vi haft i läxa. ...

Stockholm, Norra Latin, ca 1900

För övrigt var han vid läxans genomgång ganska strängt fordrande i fråga om årtalen och höll särskilt styvt på regentlängdernas betydelse som ett slags spikar att hänga upp det övriga historiska materialet på. Sålunda var det en fruktad vana hos honom att utgå från ett godtyckligt valt årtal och snabbt förhöra sig om de furstar, som just det året regerade i Europas olika länder: "Vem regerade 1753? Vi börja i: (en kort paus) Portugal?" Och så följde i rask fart rundturen kring hela Europa.

Luleå omkring 1860

Undervisningen i historia och geografi sköttes under mina första skolår av magister Figge Björkman, en lärartyp i gamla stilen. Han trumfede in i våra hjärnor regentlängder och årtal med största energi och överhoppade samvetsgrant allt av kulturhistoriskt intresse. ... Liknande metoder användes vid geografiundervisningen. Största vikt lades vid inlärandet av bergsträckor, flodernas källor och lopp genom länderna, städernas läge vid kusten eller inne i landet m.m. Intet eller så gott som intet om handel, industri, näringar. ... Naturligtvis hade denna undervisningsmetod sina fränsidor, men vi erhöilo dock en fast grund att bygga på, och det inlärdas utplånades ej så fort ur minnet.

Boken "När jag gick i skolan" är intressant just därför, att den trots sina 376 sidor endast på ett par rader berör historieämnet. Historieundervisningen var inget som fäst sig i minnena hos dessa 34 elever från 1890-talet, vad de kommenterar är klassiska och moderna språk. Härnösands eleverna sänder 1897 ett telegram till Grekland och hyllar hellenernas uppror mot turkarna, och man firar givetvis allmänt Gustav II Adolf, hjältekonungen, på Lützendagen. Den enda politik som intresserade var det svenska 1880-talets tullstrid, som nämns av ett par f.d. elever.

Hur lugna voro inte sekelskiftets år också i politiskt avseende! I varje fall trängde knappast något återljud av politiska strider in i skolans värld. Som ett mörkt moln skymtade någon gång oron för att Ryssland skulle "vilja ta oss" ... I skolan och annorstädes resonerade vi om faran, men lugnade oss med föräldrars och andra trovärdiga personers ord, att ett krig vore otänkbart i våra "upplysta tider". (s. 278 f.)

Går vi fram ett drygt decennium i tiden, till 1910-talet, har den politiska stämningen inom den svenska överklassen förändrats. Storstrejken 1909 kunde inte undgå att observeras av eleverna, den konservativa ministären under amiral Lindman föll, en advokat blev statsminister, en folkskollärare ecklesiastikminister, vilket allt vände upp och ner på traditionella föreställningar om hur ett land skulle styras.

Gunnar Aspelin, född 1898, senare professor i teoretisk filosofi i Lund och en av våra främsta idéhistoriker, beskriver en tänkande gymnasists reaktioner inför historieämnet under 1910-talet i sin fina lilla memoarskrift, *Lek och allvar* (1968):

Jag måste bekänna, att min gamla kärlek till historien svalnat mer och mer. Antiken och medeltiden var alltjämt lika fängslande, men det var svårt att mobilisera något varmare intresse för den nyare tidens ändlösa följd av krigsföretag, kabinettpolitiska intriger, diplomatiska förbindelser, som slöts den ena dagen för att upplösas den andra. I läroboken kom kulturutvecklingen i skymundan och behandlades bara i några torra notiser; den hade mycket att förtälja om schmalkaldiska kriget, spanska tronföljdskriget, och österrikiska tronföljdskriget men ganska litet om renässansens konst, den moderna naturvetenskapens genombrott och 1800-talets heta idédebatter. Man fick inte veta så värst mycket om folkens livsförhållanden, om de sociala krafter, som verkar i det fördolda bakom generalernas fälttåg och dynastiernas rövarepolitik. ...

Då måste jag föredraga vår lärobok i kyrkohistoria. Den kunde nog innehålla en del värderingar, som måste irritera oppositionslystna gymnasister. Renässansen med dess moraliska förfall blev en mörk bakgrund till skönmålningen av reformationen. Luther var Guds utkorade, som kallades fram ur klostercellen för att rädda kristenheten ur dess nöd och betryck. Upplysningsmännen och de moderna materialisterna avfärdades med några kärvt ogillande rader. Men kyrkohistorien handlade om väsentliga ting, om strider mellan idéer, som krävde det yttersta av sina beännare, om den ständiga motsättningen mellan religiöst nyskapande och förstelning i fastställda former. (s. 113 f.)

Och om Carl Grimberg, vår helt dominerande populärhistoriske skribent under mellankrigstiden, student 1893, skriver Jarl Torbacke i sin biografi över honom, att hans lärare i historia lade tyngdpunkten på historiska anekdoter och politisk historia (a.a., s. 19). Och Wilhelm Odelberg har i sin digra, namntäta minnesbok från 1920-talets besökska skola i Stockholm bara en notis om sin historielärare: "Han var en bra pedagog. Han hade att ytterligare stimulera dem som förut hade intresse för ämnet. Han kryddade sina genomgångar med historiska anekdoter, gärna ekivoka eller småsnaskiga." (s. 72). Ernst Wigforss, socialdemokratins finansminister i sjuåttio år, ger följande glimt från historieundervisning vid Halmstads läroverk på 1890-talet:

... och vi hade till vikarie en på annat sätt originell historiker, en fil. dr av överliggartyp. Han kallade oss för herrarna och talade mest själv, världspolitiska utblickar av ett för oss alldeles nytt slag. Jag vågar inte säga om det var annat än kannstöperier, men de var inte tråkiga. (Wigforss, a.a., s. 94)

Det finns en påtaglig skillnad mellan dem som i sina memoarböcker skildrar skollivet under 1900-talets första decennier och dem som blev gymnasister på 1940-talet. Ivar Andersson, senare högerpolitiker, skildrar sin läsning utanför skolschemat på 1910-talet. Men det var aldrig böcker som rörde politik eller samhällsfrågor. Helt annorlunda är den intellektuella uppväxtmiljö, som Stig Ramel beskriver från sina år vid Lunds Privata Elementarskola, "Spyken", på 1940-talet.

Vi talade mycket politik hos Mentor. Det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet stod i centrum och vi lyssnade en kväll på hur Herbert Tingsten i en radiodebatt intellektuellt förintade Karin Kock. ... Ännu mer engagerades vi av baltutlämningen. ... Våldsamma tal hölls mot Sovjet och applåderna dånade. Plötsligt gick en student upp i talarstolen och ropade att samtidigt som vi protesterade mot att några fascistiska legoknektar utlämnades till den makt som räddat oss från Hitler, höll de franska kolonisationsmännen på att förgöra Vietnams folk. ... En storm av visslingar och protester mötte talet. Det var första gången jag hörde ordet Vietnam. Två decennier senare skulle FNL:s fackeltåg fylla gatorna och balterna vara bortglömda. Ytterligare tjugo år och balterna var tillbaka i strålkastarljuset. ... Talleyrand blev anklagad för att vara opportunist och förrädare. Han svarade cyniskt att "förräderi är en fråga om datum". Dessvärre gäller det också moraliska fördömanden. (Ramel, a.a., s. 59)

Några generella slutsatser borde material av detta slag givetvis inte tillåta. Det ger endast slumpvisa glimtar från decennierna före inspektörsrapporternas och utvärderingarnas tid. Efter att ha läst igenom ett femtiotal minnessamlingar, självbiografier och läroverksmonografier skall jag trots detta försöka dra två sådana slutsatser:

Undervisningsstoffet

Att kommentarer av undervisningsstoffet är så sällsynta tyder på att de allra flesta – Aspelin undantagen – uppfattat detta stoff och dessa ämnen som självklara. Det ifrågasätts inte. Det kommenteras inte. Varken ur elevens perspektiv eller ur den grånade minnesskribentens. Undantagen är mycket få, och de har jag redovisat ovan. Läroverkskulturen var mellan 1860 och 1950 en stabil, och med undantag för några mindre krusningar på ytan (realexamens införande, kyrkans reträtt, några timplaneändringar, ökad valfrihet), en både kvantitativt och kvalitativt orörd värld. Att flickorna fick tillträde till läroverken på 1920-talet ändrade stämningen men inte strukturen, som var anpassad till elevernas tilltänkta framtida yrkesbana och därmed efterfrågan – motiverad eller omotiverad – på olika kunskapsområden. Fram till införandet av den s.k. allmänna linjen på 1950-talet och 1960-talets gymnasiereform var gymnasierna tänkta enbart som förberedelse för kommande högskolestudier, bemannade och elevrekryterade med den målsättningen.

Läraryrkesutövningen med lektorer, adjunkter, någon enstaka ämneslärarinna och lärare i övningsämnen var stabil. För lektoraten krävdes doktorsgrad, självklart också för rektoraten vid de högre allmänna läroverken. Traditionen kring studentexamen och censorer präglade atmosfären. Under hela perioden låg teknisk, ekonomisk och yrkes-teknisk utbildning helt utanför läroverkens och de allmänna gymnasiernas område. Den genomgripande förändringen av skolans undervisningsinnehåll och elevrekrytering hör till reformperioden under 1960-talet.

Om kommentarerna av undervisningsstoffet i historia är sällsynta, så är kommentarerna till vad man lärde eller inte lärde sig om Östersjöområdet obefintliga. Här har lektionerna inte avsatt några minnes-spår.

Metoderna

Den andra generella iakttagelse, som jag menar att materialet håller för, är att undervisningsmetoderna inte var så ensidiga, som man ibland har föreställt sig, även om det också finns skrämmande exempel på oförnuft. Någon gång, som i Halmstad på 1890-talet, var det kanske mer självsvåld än "metod". Men möjligheterna till självsvåld från originella lektorers sida var också en intressant företeelse, som hörde tiden till.

Metoderna kunde växla mellan föreläsningar, fråga-och-svar-metoden och lärarens fria berättande. Eftersom litteraturhistoria omkring 1900 inte togs upp i de muntliga studentförhören, kände sig läraren helt fri, struntade i den nyinköpta läroboken av Warburg och läste i stället högt för eleverna ur böcker han själv valt. Ungefär vid samma tid lät lektorn vid Majornas läroverk i Göteborg eleverna spela teater på historiektionerna. Skådespelet var Västerås riksdag 1527. Läraren spelade Gustav Vasa.

Metodiken var alltså inte helt ensidig. Det var inte heller den klassiska fråga-svar-metoden. Nedan följer två kontraster vid Uppsala h. a. läroverk, återgivna efter Sixten Samuelssons monografi om skolan, där han i sin tur återger senare rektor Schagerströms minnesanteckningar:

I kristendom hade S (Schagerström) de fyra sista åren Annerstedt. Undervisningen omfattade Norbecks teologi, Anjous kyrkohistoria jämte bibelläsning, bland annat romarbrevet på grekiska. Läroböckerna lästes ordagrant utantill. Man fick knappast ändra ett samt till ett och. 'Tag bokens ord' hette det, 'de äro de bästa'.

Svaret på Annerstedts fråga vad synd var skulle givetvis ges på latin. I historia hade Schagerström däremot en annan lärare:

Livligt framstår för minnet, hur han, med käppen bakom ryggen majestätiskt kom inskridande i klassrummet, slängande dörren i lås efter sig, hur han därefter sjönk ned i stolen, alltid vänd åt sidan med benen i kors samt hur han sedan i bred gemytlig berättelseform, gärna kryddad med humoristiska poänger, lät sitt rika historiska vetande flöda. Frågorna voro få, och ifall de ej kunde klaras, gav detta sällan anledning till annat än en godmodig ironisk anmärkning. Om det exempelvis på fråga: 'När dog Ludvig XIV?' svarades: '1695', föranledde detta från den gode Jumbos sida blott repliken: 'Ja, ettan var rätt'.

Men skräckexemplen fäster sig i minnet. I den stora 700-sidiga boken om Norra Latin 1900–1955 ägnas ett par sidor åt historielektorns frågemetodik: "Räkna upp Rysslands regenter från Peter I med årtal". Någon undervisning behövde enligt honom inte bedrivas. "Pojkarna sätta (genom tal och svar vid förhöret) själva sina betyg. Läraren bara har att registrera."

Man brydde sig inte om att nå fram till samtidens historia. Aktualitet var inte eftersträvad. Men detta kunde uppskattas, som framgick av en visbystudents minnen från 1947.. (Studenten i fråga blev senare professor i litteraturhistoria.) Men att nästan hela det senaste seklet föll bort ur undervisningen, att man omkring 1920 inte "hann" längre fram än till 1840-talet, visar på en fundamental skillnad mot dagens skola. Det fanns ingen planering, inga planeringskonferenser, inga arbetsplaner. Ingen myndighet, ingen rektor skulle komma på en sådan för den tiden absurd idé som att kräva, att högutbildade lektorer och adjunkter skulle tvingas slå sig ner och tillsammans planera sin undervisning. Denna lärargrupp fungerade i allt väsentligt som helt självständiga företagare, när det gällde den egna undervisningen. Den hörde hemma i den fria, akademiska världen.

Att aktualitet var sällsynt betydde inte att den alltid saknades. Abraham Ahlin berättar i Mina ungdomsminnen från Skara (1919) om sin historielektor på 1860-talet, Per Gustaf Alander:

Lika välbekant var han också för den tidens svenska ungdom genom sina läroböcker, som, innan Odhners svenska historia utkom, utgjorde jämte Ekelund hufvudkällan för alla svenska pojkars historiska vetande. Vid undervisningen hade han en ovanlig förmåga att lämna praktiska upplysningar i en mängd olika ämnen, ja, äfven underrättelser om dagens politiska händelser. Ännu ihågkommer jag med hvilket lefvande intresse vi följde det italienska frihetskriget ...

Det fanns under mellankrigstiden ingen politisk ambition att genom någon "fortbildning" försöka påverka metodutvecklingen inom läroverken. I den stora utredningen om det svenska skolväsendets organisation (SOU 1926:5) uttryckte man det med följande ord:

Det är ej till skolans fördel att tvinga en lärare, som vant sig vid en äldre metod, att arbeta efter en ny, vilken han har svårt att sätta sig in i och vars förtjänster han inte uppskattar. (s. 435)

Till utredningens ställningstagande kan man kanske knyta iakttagelsen, dels att utredningen bestod av professionens eget folk, dels att Sveriges industriella utveckling rimligen skulle uteblivit, om man inte ställt förändringskrav på dem som arbetade inom näringslivet, även om de råkat ha vant sig vid en gammal metod.

I sitt digra tvåbandsverk om Skara läroverk, Vår skolas historia (1926–1931) berättar Natanael Beckman, hur man vid ett kollegium 1874 kommit överens om att i årskurserna 1, 2 och 3 skall klassen läsa igenom den kommande läxan i förväg, sedan skall eleverna själva med de upplästa meningarna "framställa innehållet." I högre klasser läser man däremot själv på till en lektion, och under denna skall innehållet genom frågor och svar fullständigt beredas; "till derpå följande skola alla kunna fullständigt redogöra" för detsamma.

Arbetskolemetoder och grupparbeten

Även om metoderna kunde växla, så var det en variant, som ingen elev har berättat om, nämligen den som hade anknytning till arbetskolans metodik eller ett friare självständigt arbete. Den enda gång jag påträffar ett omnämnande av försöksverksamhet – vid läroverket i Luleå omkring 1860 –, är det försett med klara, negativa omdömen:

Vid detta läroverk existerade intet kamratliv ... detta ledsamma förhållande berodde huvudsakligen därpå, att högsta vederbörande hade gjort detta läroverk till experimentalfält för den s.k. fria flyttningen. Det var den kände, icke så väl kände författaren-skolmannen C.J. Love Almqvists idéer, som här skulle omsättas i praktiken, och som länge (åtminstone delvis) tillämpades vid Nya Elementarskolan i Stockholm. ...

Bedrövliga blevo resultaten av detta välmentade försök att intressera de unga för självverksamhet, att låta de individuella anlagen så snabbt som möjligt komma till sin rätt. Det blev något jäktigt och obalanserat över det hela, och till sist visste man knappast, vilken klass man egentligen tillhörde. Man förstår väl, att under sådana omständigheter någon sammanlutning mellan ungdomarna till tankeutbyte eller gemensam fröjd och gamman svårigen kunde komma till stånd.

Det fanns en typ av fria arbetsformer, som inte var planerad utan kunde bli en följd av klasstorleken. Om de matematiklektioner han fick på Halmstads gymnasium på 1890-talet skriver Ernst Wigforss:

Han (lektor Andersson) hade i stort sett ingen klassundervisning, däremot individuell handledning. Man fick arbeta för sig själv och hinna så långt man kunde.

Det var i och för sig inte alls orimligt, då man erinrar sej, hur små klasserna var. Vår var visserligen ovanligt liten. I sjunde nedre (näst högsta ring) var vi tio, och i studentexamen bara nio. Men också de något större klasser, som gick före oss, hade lämnat gott utrymme för den fria studiemetod, där läraren hjälper var elev för sej med hans särskilda svårigheter vid klättringen. (Wigforss, a.a., s. 89)

När s.k. grupptimmar infördes på gymnasiet, genom att klasserna enligt 1966 års gymnasiereform skulle delas i två grupper under en lektion i veckan i första årskursen – för att underlätta grupp- och individuellt arbete – så kom dessa grupper att bestå av högst 15 elever. De var trots klassdelningen nästan dubbelt så stora som hela klassen i 1890-talets halmstadsläroverk. Även om vi går 30 år fram i tiden var klasserna fortfarande mycket små. År 1922 låg klassmedeltalet på 18 elever eller lägre, såvida någon skola hade parallellavdelningar. Det kunde alltså reallt finnas utomordentligt goda förutsättningar för individuell handledning i äldre tiders gymnasier. Förekom den inte, så berodde det inte på resursbrist utan på attityder och vanor.

Att det inte går att finna elevminnen av arbetsskolemetoder i läroverken före 1950 kan ha en naturlig förklaring: det förekom ytterst lite av friare arbetsformer. Ett belägg för detta står att finna i den av Bjarne Beckman skrivna alldeles ypperliga bilagan till Skara läroverks årsredogörelse 1932–1933, "Grupparbete i modersmålet och historia på gymnasiet". Jag citerar:

Från försök med grupparbete i historia avråda de läroverkssakkunniga, och säkert är, att svårigheterna här äro större än inom litteraturhistorien. Källmaterialet är svåråtkomligare och ohanterligare.

Men, fortsätter Beckman, detta måste ändras "då historien annars hotar att bli det ämne, där en i det väsentliga föråldrad, dogmatisk undervisning längst hänger kvar." Och han fortsätter längre fram (s. 25): "att eleverna vid våra läroverk i allmänhet utmärka sig för en rent av häpnadsväckande oförmåga till självständigt arbete."

Den fria läsningen

Herbert Tingsten, professor i statskunskap och DN:s senare chefredaktör, tog studenten 1914 vid Nya Elementarskolan i Stockholm. I sitt fyrbandiga memoarverk har han bara en enda notis från gymnasiets historiestudier: att hans lärare, adjunkten – och den senare socialdemokratiske ecklesiastikministern Olof Olsson – var en utmärkt lärare men med den otrevliga vanan att med linjalen smälla till eleverna på fingrarna. Om undervisningens innehåll får vi inget veta.

Men elever minns också sin fria läsning vid sidan av skolans läroböcker. Ett bestämt intryck man får av att läsa memoarer skrivna av dem, som mellan 1850 och 1950 var skolelever, är att denna läsning gav dem betydligt mer historisk orientering än vad de fick genom skolans undervisning. Och dessutom en orientering som kunde präglas av påtaglig partiskhet, krigsförhållande och nationalism.

Herbert Tingsten var som skolelev en flitig läsare av denna historiska populärlitteratur. Bergman–Svenséns *Världshistoria*, Sloanes bok om Napoleon, Nordensvans om fransk-tyska kriget, Radschas om rysk-japanska kriget och naturligtvis böcker av Kipling, Dumas, Scott och Heidenstam. Han gör följande reflexion i sina memoarer:

Det kan vara roligt att spekulera över vad denna läsning betydde för utvecklingen av föreställningar och fördomar, även om det är svårt att påstå något bestämt. I huvudsak präglades de böcker jag läste av konformitet, religiös, nationell, politisk. En kristen tro av primitiv art präglade nästan allt. ... I de historiska böckerna lärde man att alla goda och stora människor varit djupt religiösa. ... Sverige hade alltid rätt och Sveriges historia var deras kungars. ... Framför allt genom Kipling blev jag beundrare av England. ... Inställningen kan förefalla underlig med hänsyn till det självfallna rysshätet och beundran för boernas strid mot engelsmännen. ... I fråga om raserna upprättades lika okunnigt och oreflekterat en rangordning.

Tingstens kommentar säger något mycket väsentligt: det kommer aldrig att bli möjligt att skilja på vilka kunskaper, attityder och värderingar bland eleverna, som har varit resultatet av skolans historieundervisning eller av elevernas egna fria historiestudier. Ett rysshätet eller antikatholicism kunde ha sitt ursprung i fritidsläsningen av Topelius Fältskärens berättelser, rasismen kunde komma från läsningen av Kiplings *Djungelboken*. Beundran för Preussen hade kanske sitt ur-

sprung i Nordensvans bok om fransk-tyska kriget eller i Sven Hedins Kriget mot Ryssland, beundran för kejsarmakten kunde härstamma från lektor Teofron Säves bok om Napoleon III.

I dag kommer kanske kunskaperna om medeltidens riddare eller andra världskrigets förlopp främst från dataspelet, inte från skolans undervisning. Och det blir en kunskap långt mer detaljerad och åskådlig än skolan någonsin har kunnat ge. Men värdegrundsfrågorna torde bli sparsamt belysta.

Det är i detta sammanhang liksom i all debatt om skolan viktigt att minnas, att elever numera varje år bara tillbringar tolv procent av sin vakna tid i skolan. För hundra år sedan kan det ha varit någon procentenhet längre tid, eftersom timmarna i timplanerna fram till 1933 års stadga enbart var 45-minuterstimmar, läsåret omfattade 38 veckor, man hade lektioner också på lördagarna, var under 1800-talet skyldig att besöka söndagens gudstjänst, ännu på 1880-talet i vissa skolor med krav på att därefter i skolans bönesal undergå förhör på predikans innehåll etc.

Men skolans formella tid för påverkan var trots detta även då mycket ringa.

Med ordet formell syftar jag på ett förhållande, dels i lärarnas undervisning, dels i deras relation till eleverna, som på 1800-talet nog ganska mycket skilde sig från vad dagens situation, välbevakad av massmedier, visar upp. Som exempel på båda citerar jag professor John Landquist i några minnesbilder, som han 1934 skrev ner om sina år som elev på Södra Latin i Stockholm:

Han (lektor Berglund) fäste sig inte vid utanläxor och höll föreläsningar över allehanda som upptog honom och som jag fruktar ofta låg väl mycket utanför vår intressevärld. Han hade vissa sympatier för katolska kyrkan gentemot lutherska fördomar och polemiserade i småklasserna livligt mot Dagens Nyheter, en tidning som föreföll vara inbegreppet av all förärvlighet. ...

Av okänd anledning var jag hos honom (lektor Zethreus) en särskild gunstling, och när jag vunnit ett pris i gymnasieföreningen för ett opus, som innehöll någon tendens mot vad nu skulle kallas "livstro", bjöd han mig en eftermiddag hem till sig, filosoferade med mig, varnade mig slutligen diskret och allvarsamt för den riktning mina tankar föreföllo honom taga och bjöd mig taga väl vara på min framtid. ... Episoden må berättas

som ett av exemplen på det patriarkaliska intresse, som då för tiden kunde visas av lärarna i Södra Latin mot eleverna. (Landquist, a.a., s. 317f)

Ytterligare en aspekt är viktig att ha i minnet, om man vill bedöma skolans påverkansmöjligheter. Det saknades under Landquists och Wiforss' ungdomstid, bortsett från kyrkan, någon väsentlig konkurrent om elevernas tid. Det fanns ingen radio, ingen TV, inga biografier, ingen idrottsrörelse, inga organiserade ungdomsresor, inga stora köpcentra, där man kunde ströva omkring och inhandla musikskivor för att lyssna till under kvällarna. Att få besöka offentliga nöjeslokaler var otänkbart för läroverkens ungdom.

Slutsats

Min slutsats av de tre senaste avsnitten, om metoder, grupparbeten och fri läsning blir att den fria läsningen på ett helt annat sätt än skolan kom att vidga intresserade elevers perspektiv. Det är endast notiser om den som över huvud taget kan ge oss någon bild av hur elevers historiebild utvecklades.

Frivilliga feriearbeten

Förvänavsvärt nog har ingen minnesskribent på något ställe kommenterat vad kapitel 2:16 i 1905 års läroverkstadga betydde:

Före slutet af hvarje läsår skall rektor, på förslag af vederbörande lärare, gifva lärjungarna i realskolans fjärde och femte klasser samt gymnasiets tre första ringar anvisning på ett antal för frivilliga självstudier under sommarferierna lämpliga uppgifter; börande dessa uppgifter i läroverkets årsredogörelse införas.

De frivilliga feriearbetena är så vitt känt aldrig utvärderade av Skolöverstyrelsen. De är inte heller omnämnda i några elevminnen. Bestämmelsen är trots detta intressant, eftersom den levde kvar i både 1928 och 1933 års stadgor, och dess vikt underströks i de nya undervisningsplanerna (SOU:1932:31, s. 33).

Sannolikt har dessa frivilliga ferieuppgifter varit helt betydelselösa, om de nu över huvud taget praktiserats. Endast i årsredogörelserna från två skolor har jag funnit förteckningar från början 1930-talet. Men det är å andra sidan två förteckningar som i blixtbelysning visar, hur två olika läroverkskollegier kan söka påverka eleverna ideologiskt:

Östra Real, Stockholm, 1929/30:

Hallendorf, Från Karl XV:s dagar, Hallendorf, Illusioner och verklighet, Edler, Utvecklingen i det moderna stats- och samhällslivets historia, Cassel, Socialpolitik, Essén, Europa och värden, Essén, Europas tillfrisknande.

1931/32 hade i stället två andra böcker av Essén tillkommit: Bakom Asiens portar, och Från Asiens oroshärdar.

Uppsala h. a. läroverk 1929/30:

Slobert, Hellas härlighet, Nordén-Samuelsson, Forntiden och medeltiden, Clason, Gustav IV Adolf och den europeiska krisen under Napoleon, Fridericia, Översikt av den politiska historien från 1848 till nutiden, Löfgren, Irland, Lytton Strachey, Drottning Viktoria, Bonniers världshistoria I; II

Och under sommaren 1935 rekommenderas eleverna i Uppsala att läsa bl.a. Churchill, Världskrisen och Tingsten, Vår egen tids historia.

Professor Rütger Essén var en av skribenterna i den nazistinriktade boken Tyskland och världsfreden. Medan Professor Tingsten tillhörde rakt motsatta lägre, liksom givetvis Churchill.

Enskilt arbete

De frivilliga feriearbetena kompletterades i 1928 års stadga med obligatoriskt s.k. enskilt arbete i båda de avslutande årskurserna. Detta skulle enligt senare bestämmelser av rektor redovisas i läroverkens årsredogörelser. Efter ett avbrott från 1952 möter vi det i 1966 års gymnasium i form av specialarbeten i årskurs 3 och i programgymnasiet efter 1994 som uppgifter till olika elevgrupper. Det är följaktligen ett betydelsefullt nytt inslag i skolans värld.

Enligt 1928 års läroverksstadga skall varje elev i de två högsta ringarna genomföra ett enskilt arbete (2:9). Och han skall även fortsättningsvis erbjudas frivilliga feriearbeten (2:17). Vilka skolämnen eleverna valde och vilka uppgifter lärarna i historia föreslog är ett samtida källmaterial för att bedöma intresseområden och initiativ på skolorna.

Uppgifterna skulle enligt stadgan "väljas så, att de utveckla lärjungens förmåga att på egen hand planlägga och bedriva ett arbete under utnyttjande av de kunskapskällor, som kunna stå honom till

buds. Då uppgifterna föreläggas lärjungen till val, skall läraren lämna anvisningar om litteratur och andra hjälpmedel" (2:47). I förslaget till Undervisningsplan (SOU 1932: 31) beräknas att eleverna bör få lägga ner 50 timmars arbete i näst högsta ringen, 25 timmar i högsta ringen.

Till SOU 1932:31 var också knuten ingående anvisningar för de olika ämnena. Jag återger nedan, hur de enskilda arbetena i historia var tänkta.

V. Enskilt arbete.

1, *Uppgifterna* för det enskilda arbetet kunna vara av huvudsakligen följande olika slag:

a) Läsning av något enskilda historiskt arbete

Om det lästa arbetets art medger det, är det lämpligt, att lärjungen inriktas på att ur detsamma sovra ut ett visst stoff eller att läsa det ur viss synpunkt (ur Herlitz' Grunddragen av det svenska statsskickets historia: svensk rättsskipning genom tiderna; ur W. Churchills Världskrisen 1914–1918: flottans insats under världskriget; ur Pepys dagbok: London under 1600-talet).

b) Läsning av flera historiska arbeten rörande samma ämne.

Gärna bör de valda arbetena vara sådana, att de i någon mån belysa ämnet på olika sätt. I fråga om dylika ämnen bör noga tillses, att de icke genom sin vidlyftighet föranleda ytlighet och schematisering i lärjungarnas arbete. I allmänhet torde ämnen av mindre räckvidd vara att föredraga, då härigenom en verklig fördjupning och specialisering kan äga rum. Här kunna även väljas ämnen, som ligga utanför eller i periferien av den vanliga skolkursen. Uppgifter av denna art kunna röra personhistoria (Familjen Medici, Maria Stuart, Kristina efter tronavsägelsen, M. G. de la Gardie som mecenat, Peter Wieselgren), konsthistoria (Grekisk byggnadskonst, Det svenska måleriet under 1800-talet), speciell kulturhistoria (Det nordiska boningshuset, Häxeriväsendet, Svenskt allmogeliv i gamla tider), den egna släktens historia, lokalhistoria (fornlämningar i en viss ort, ett landskaps, en sockens, en gårds, en kyrkas, en stads historia, seder och bruk, sägner och traditioner i en viss bygd), samhällslära (Kungamakt och riksdag enligt grundlagen och i verkligheten, Kooperationen, De höga lönernas ekonomi; jfr för övrigt ovan Samhällslära punkt 3).

c) *Studium av något omstritt historiskt problem.*

Uppgiften blir härvid att återgiva olika meningar och precisera problemet. Sådana ämnen äro: Stockholms blodbad, Erik XIV, Orsakerna till Gustav II Adolfs ingripande i tyska kriget, Karl X Gustav inför polska kriget, Karl XII:s ryska fälttåg, Karl XII:s död, Olika omdömen om Gustav III (om Napoleon, om Bismarck), Gustav IV Adolfs utrikespolitik, Hans Järtas andel i 1809 års regeringsform, Orsakerna till franska revolutionen, Världskrigets orsaker. Av liknande art är en sammanställning av huru en person bedömes från inhemska och från utländska håll, t. ex. Gustav II Adolf bedömd av protestanter och av katoliker, Kristian II bedömd ur svensk och ur dansk synpunkt.

d) *Ämnen, som föranleda direkta källstudier.*

Dylika uppgifter torde i regel sällan mera kunna ifrågakomma oelt måste givetvis starkt begränsas till sin omfattning. En mogen lärjunge skulle t. ex. ur Gustav Vasas brev kunna få fram en bild av dennes förhållande till sina söner eller på grundval av Tegnér's brev, riksdagsuttalanden och dikter teckna Tegnér's politiska åskådning. Någon fullständighet eller över huvud taget några större anspråk kunna naturligtvis ej här komma i fråga. För modern historia och aktuella företeelser kunna tidningarna ge material (Svensk opinion vid världskrigets utbrott, Sockernoteringarna på världsmarknaden under viss tid, Den svenska valutans växlingar under viss tid, Nationernas förbunds verksamhet under ett visst år).

Min inventering omfattar ett slumpvis urval på 20 procent av läroverken och för varje läroverk en femårsperiod, för halva antalet skolor under 1930-talet och för den andra hälften under 1940-talet. Genomgångna skolor är de högre allmänna läroverken i Gävle, Karlskrona, Uppsala, Östersund, Landskrona, Kalmar, Jönköping, Umeå, Västerås, Karlstad, Falun, Hudiksvall, Kristianstad, Bromma, Linnköping och Luleå, Östra Real i Stockholm, Katedralskolan i Lund, Majornas läroverk i Göteborg och flickläroverket i Hälsingborg. Kartläggningen kom att omfatta 11 213 elevarbeten.

Av dem uppgick de historiska ämnena till 650 eller ca 5,8 %. Helt dominerande var val av ämnen inom moderna språk (49,3 %) och naturvetenskap (biologi, fysik, kemi) (22,7 %). Matematik valdes av 8 %.

Några slutsatser kan dras. Historieämnet med sina 5,8 % hävdade sig väl i jämförelse med kristendoms-kunskap (1,1 %), modersmål

(4 %), geografi (1,9 %) eller övningsämnen (teckning, musik, gymnastik) (5,2 %). Endast 17 elever av de 11 213 hade valt filosofi, 207 elever (1,8 %) klassiska språk.

Det fanns markanta skillnader mellan skolor. Vid ett läroverk hade 28 % valt historia, vid ett annat 0 % under ett av åren. Lärarfaktorn slog alltså starkt igenom.

De flesta uppgifterna i historia är konventionella, krävde knappast annan självständighet än att skriva av och referera ett par historieverk. De ligger också på behörigt långt avstånd från tidens dramatiska samtids-historia. (Med Gustav II Adolf från Breitenfeldt till Lützen, Spanska tronföljds-kriget, Drottning Kristinas tronavsägelse, Sturemorden). Karl XII ur olika aspekter är en ständigt återkommande uppgift. Men det finns också skolor (lärare), som gett sitt ämne en annan vinkling, än vad som följde av kursplaner och läroböcker. Jag tar som exempel de ämnen, som behandlades i Karlskrona 1934/35:

Faraon Echnatons inflytande på Egyptens kultur, Det romerska bopingshuset, Romerska monumentalbyggnader, Den medeltida dräkten, Polens förhållande till Sverige och dess övriga grannar under nyare tiden, Idrott, lek och dans i i forna tiders Norden, Nils Dacke, Gustav Vasa i egna brev och samtida skrifter, Gustav Adolfs tyska fälttåg, Karlskrona stads befästningar, Några blekingska herrgårdar och deras ägare.

På Östra Real i Stockholm återfinns under 1930-talet bl.a. följande uppgifter:

Gamla hus och palats i Stockholm, Historiska gatunamn i Stockholm, Österåkers kyrka, Funktionalismen i svenskt byggande, Wagners Nibelungens Ring, Sökandet efter Nordvästpassagen, Operakompositioner under 1800-talet, C.J. Adlercreutz i dikten och som historisk personlighet, Jaktens utveckling i Sverige, Teglet och tegelarkitekturens utveckling i Sverige.

Typen ämnen med lokal anknytning var inte så ovanliga, och de var också väl anpassade till målsättningen att inte bara leda till avskrifter ur stora samlingsverk.

Fler exempel från andra skolor än de ovan nämnda på okonventionella ämnen:

Vallonerna vid Gimo bruk (34/35), Kvartersnamn i Gävle (35/36), Svensk historia i svensk medaljkonst (36/37), IOGT och SGU – organisation och idéutveckling (47/48), Fattigvård och folkpensionering i min hembygd (48/49), Svensk social hjälpverksamhet under 1900-talet (med intervjuer) (45/46), Landsvägarnas historia i Sverige (40/41), Några utgrävningsarbeten i Östergötland (46/47).

Gavs ämnen som innebar en bakgrundsteckning till samtidens dramatiska historia? Utomordentligt sällan bortsett från första världskriget, som ju bara låg på knappt två decenniers avstånd. Men de förekom. Följande har jag funnit:

Branting och militarismen (37/38), Tyskland från Versaillesfreden till Locarno (48/49), Kampen mot nationalism och krig, särskilt om Society of Friends och FN (50/51), Den svenska arbetarrörelsens upprinnelse (34/35), Nationalsocialismen i Tyskland (35/36) och (36/37), Den ryska revolutionen och den moderna Ryssland (Källorna angavs till Fredrik Ström, Anton Karlgren, T. Arne, Rütger Essén), Socialism och marxism (36/37), Från Hegel till Heinrich Rickert, historiefilosofiska studier (35/36), Japan efter världskriget, Militära åtgärder till upprätthållande av Sveriges och Danmarks neutralitet under de sista hundra åren (38/39), Motivförskjutningarna inom nykterhetsrörelsen (35/36), Skyttegravskriget på västfronten (35/36), Ransoneringstiden 1916–1919, Sjövapnets inflytande på världskrigets utgång (36/37), Motsatsen mellan Tyskland och England före världskriget (34/35), Den tyska nationalsocialismen (36/37), Studier i Japans historia efter världskriget (37/38), Nationalsocialism och fascism (45/46), Den europeiska krisen och dess förhistoria (38/39), Egypten i 1800-talets politiska historia (41/42), Förhållandet mellan tjecker och tyskar från Jan Hus t.o.m. trettioåriga kriget (38/39), De nordiska ländernas resp. Tysklands och Frankrikes utrikespolitik 1939–40 (40/41).

Det tredje ämnet från slutet gavs mitt under striden mellan Rommel och Montgomery och det avgörande slaget vid El Alamein. Det näst sista ger bakgrunden till den pågående sudetkrisen och Münchenkonferensen. Det sista är det mest dagsaktuella jag funnit. Det måste rimligen ha baserats på tidningsstudium.

Inventeringen tyder på betydligt större mångsidighet i historieämnet utveckling – såvida lärarna var kreativa – än man kan sluta sig

till genom att bara se på kursplaner och läroböcker eller hålla sig till elevminnen. Men den visar också, att strävan att ge historieämnet rollen att teckna bakgrund till samtidens historia trots allt var ganska svag. De ämnen jag räknat upp är ju en försvinnande liten del av de totalt 650 historieuppgifterna. Den gängse retoriken numera, att historiestudium är viktigt för att förstå, hur samtidens förhållanden uppkommit, tycks i stor utsträckning inte ha delats av 1930- och 1940-talens lärarkår. De elevminnen jag tidigare återgett tydde ju också på att man ofta inte "hann" till samtiden i sin undervisning.

Denna iakttagelse förringar naturligtvis inte ämnen från långt tillbaka liggande tider. Ur pedagogikhistorisk synpunkt är det avgörande hur själva uppdraget var preciserat. Endast från ett läroverk (Kristianstad) har jag funnit källmaterial, som säger något om det. För ett par årgångar redovisas inte bara uppgifterna utan också det material eleverna skulle arbeta med. Vilket då oftast bestod av olika historikers framställning av samma ämne, där eleverna hade att jämföra deras argumentation.

Ingen uppgift berör Östersjöområdet helt ändrade politiska situation, efter att både det ryska och det tyska kejsardömet fallit (1917 resp. 1918) och fyra nya, självständiga stater framträtt (Estland, Lettland, Litauen och Polen).

Några årsredogörelser rapporterar emellertid också om vilka uppsatsämnen eleverna fått i de olika ringarna. I Östersund gavs 1930/31 "Vilka förändringar har världskriget medfört i det politiska läget vid Östersjön?"

Men detta är den enda glimten av de baltiska staternas tillblivelse som jag återfunnit, vare sig jag sökt i läroböcker, elevminnen, enskilda arbeten eller uppsatsämnen före 1950-talet.

Läsåret 1951/52 var det sista år då de enskilda arbetena fanns kvar som obligatoriska. Till en betydande del hade idén bakom dem inte realiserats. De hade i stor utsträckning förfuskats till att bli enkel läsning av någon bok på engelska, tyska eller franska. I den gymnasieutredning, som genomfördes i början av 1960-talet (SOU 1963:42, s. 436 ff.) och vars förslag trädde i kraft fr.o.m. 1966 uttryckte man en bister kritik av det tidigare systemet:

Tidigare har i allmänna gymnasier så kallat enskilt arbete ingått, ursprungligen som en obligatorisk uppgift för att sedermera bli frivilligt. Det enskilda arbetet har ej haft förmåga att väcka större intresse hos alla elever. Det har av många uppfattats som en extra arbetsbelastning, och det har från elevhåll vittnats om osäkerhet och villrådighet beträffande metoden för arbetsuppgifternas utförande. Orsakerna till att det enskilda arbetet ej mött det gensvar som avsetts får sökas bl.a. däri att det ej byggt på någon systematisk arbetsteknisk träning och att kontinuerlig handledning ej föreskrivits. Det har ej heller ingått som ett led i det normala programmet i skolarbetet utan legat utanför detta som ett extra arbete. Det har vidare inte givit uttryck för annan form av självständighet än den, som ligger i att eleven ofta lämnats att helt på egen hand försöka sig på uppgiften utan den handledning, som hade varit erforderlig.

Utredningen tog ett s.k. samlat grepp. Självständigt arbete skulle i fortsättningen vara ett riktmärke och realiseras genom en utveckling från grupparbeten i årskurs 1, via beting i årskurs 2 till specialarbeten i årskurs 3. De föregående försöken med grupp-timmar i årskurs 1 i historia har jag beskrivit i "Grupptimmarna i svenska och historia" (1966). Den fortsatta utvecklingen faller utanför ramen för den här framställningen.

17. De preussiska värderingarna speglade i studentuppsatser

Studentuppsatser är ett utmärkt källmaterial, eftersom det liksom elevernas val av enskilda arbeten är samtida med deras skoltid och inte kan lida av några minnesfel eller tillrättalägganden. Man kan naturligtvis förmoda att det i några (många?) fall inte uttrycker elevernas egen attityd till det historiska stoffet utan i stället den som de antog att den examinerande läraren skulle uppskatta eller den de mött i lärobok och undervisning eller sin egen fria läsning. Men det gör i så fall inte materialet mindre intressant, tvärtom.

Ämnesgivningen till studentproven kan inte utgöra underlag för något påstående om att svensk skola skulle varit speciellt inriktad på tyska förhållanden. Mellan 1864 och 1951 gavs 15 ämnen om Tyskland/Preussen men 27 om England. Antalet ämnen om enbart Gustav Vasa och hans söner var exempelvis under samma period 26. Däremot är, som framgår av sammanställningen nedan, den politiskt-historiska dominansen total. Inga ämnen tar upp sociala eller ekonomiska aspekter, ännu mindre givetvis klassmässiga förhållanden.

Tyskland: Preussens utveckling till en europeisk stormakt (ht 72); Vilka voro de förhållanden, som Preussen hade att tacka för sin räddning under sjuariga krigets faror? (vt 76); Den store kurfurstens betydelse i Preussens historia (ht 81); Teckning av den preussiska konungen Fredrik den store (ht 82); Den preussiska statens uppkomst och utveckling (vt 84); Det nuvarande tyska rikets uppkomst (ht 98); Fredrik II och Maria Teresia (vt 95); Bismarck och hans verk (vt 99, vt 41); Bismarcks politiska bana; Preussen i det nittonde århundradet (ht 11); Fredrik II av Preussen (vt 25, ht 41); Fredrik II av Preussen, en mällsman för fransk upplysning och tysk nationalism; Tysklands utveckling till modern stormakt efter 1871 (vt 38 jan.); Huvuddragen av Tysklands historia efter 1850 (vt 47 jan.); Kejsar Wilhelm II av Tyskland (vt 48 jan.).

Studentuppsatser under 1800-talet

En genomgång av alla studentuppsatser vid Malmö högre allmänna läroverk för gossar finns redovisad för åren mellan 1867 och 1900 i monografin över skolans historia. Monografins författare redovisar några iakttagelser från 1800-talets studentuppsatser:

1869 gavs ämnet "Sveriges tillstånd vid konung Karl X Gustavs död". Att Sverige då var starkt berodde enligt en skribent på att vi antagit den evangeliska läran och fått den andliga frihet som katolicismen utestänger. Gud spelade stor roll i historien. Han var verksam både vid Sigismunds och Gustav IV Adolfs avsättning, som var ett jämförande ämne 1875. År 1870 var det stora dragplåstret "Hvilka voro de egenskaper hos romarne, som beredde dem herraväldet öfver världen?" Och svaret låg i mod, kraft, enkelhet i seder och fosterlands-kärlek. Traditionella preussiska men också romerska värdeord.

Ämnesgivningen under 1800-talet kunde vara ytterst aktuell, vilket är förvånande, eftersom de minnesbilder jag citerat ovan tyder på att lärarna ofta inte hann fram till den aktuella tiden. År 1872 gavs exempelvis ämnet "Preussens utveckling till europeisk stormakt" och en skribent nämnde

... kriget mot Danmark, det lysande enhetsverket och framgångarna under kriget 1870-1871, som dock sägs ha varit rysligt blodigt. En annan elev fullföljer i sin uppsats en likartad bedömning och gör gällande, att Preussens politik inte alltid varit särskilt ridderlig. Avslutningen har historiefilosofiens Nemesis-divina-tanke, som utformats på följande sätt: I nuvarande stund står det på höjden af sin makt, men den tid skall komma, då det i sin ordning får ge vika för ett annat välde, som skall uppresas på dess ruiner, ty sådan är naturens lag, intet under solen är beständigt (referatet citerat efter a.a.).

Men det är möjligt att de som formulerat ämnet inte föreställt sig annat än att eleverna skulle skriva om Fredrik den store på 1700-talet och inte gå fram till fransk-tyska kriget. Och att Fredrik den store kunde vara ett huvudnummer i undervisningen, visar minnen jag återgett.

Studentuppsatser under 1900-talet

Jag har valt att göra en systematisk genomgång av studentuppsatser från 1900-talet och har därför gått igenom två årgångar uppsatser,

båda över i praktiken identiskt ämne, dels Bismarck och hans verk (vt 1909), dels Bismarcks politiska bana (vt 1941). År 1909 stod det tyska kejsarriket på höjden av sin makt, våren 1941 behärskade Hitlers trupper hela kontinenten och beredde sig att ett par månader senare invadera Sovjetunionen.

Jag har gått igenom studentskrivningarna om dessa båda ämnen vid 11 skolor, som 1909 fanns i Stockholm och som hade rätt att förrätta mogenhetsexamen (termen användes mellan 1878 och 1909): Norra Latin, Norra real, Södra Latin och Nya Elementarskolan, samtliga statliga, och de privata skolorna Whitlockska samskolan, Åhlnska skolan, Wallinska skolan, Lyceum för flickor, Nya Elementarskolan för flickor (Ahlströmska skolan), Sofi Almquists skola och Beskowska skolan.

För år 1941 omfattar motsvarande genomgång 15 skolor med rätt att genomföra studentexamen: Norra Latin, Norra Real, Södra Latin, Nya Elementarskolan, Östra Real, Kungsholmens gymnasium, Norra Flickläroverket (Sveaplan) och Bromma gymnasium, samtliga statliga, och de privata skolorna Whitlockska samskolan Wallin-Åhlnska skolan, Lyceum för flickor, Ahlströmska skolan, Palmgrenska skolan, Beskowska skolan och Stockholms samgymnasium.

1909 skrevs 362 studentuppsatser i Stockholm (därav 31 % vid de privata skolorna). Av uppsatserna handlade 135 (37 %) om Bismarck. Betygen varierade mellan A och C.

De positiva värdeorden om Bismarck är många: makt och enhet i staten, kraftig kolonialpolitik, hänsynslös handlingskraft, upprustningen beröms, viljekraftig, fosterlandsälskande, tänkte ej så mycket på individen som på staten, bragte ordning och reda inom staten. Han bekämpade socialdemokratin som var en mot enheten fiendlig rörelse.

Världshistorien har uppvisat många män, hvilka mer än andra inverkat på folkens öden. Men få finnas, som så satt sin prägel på det politiska lifvet som Bismarck. Han står såsom den ledande statsmannen på sin tid, såsom skaparen af det nuvarande Tyskland.

... Bismarck var en sann patriot, som alltid verkade för sitt fosterlands storhet. På samma gång var han mycket hänsynslös mot andra stater och kunde tillfoga dem hvilka skador som helst, blott det gagnade hans fosterland. Han förde en ovanligt kraftig politik och begagnade gärna krigsmakten. (Det sista ordet har rättande lärare ändrat till "våld".)

Försök till balanserad bedömning slutar i lovprisande:

Några tala föraktfullt om hans järn- och blodpolitik; andra åter kunna ej nog upphöja honom; då det gäller Bismarck är deras entusiasm och beundran blind. Men ett är dock visst: det var han, som skapade Tysklands enhet, det är honom Tyskland har att tacka för sin nuvarande stormaktsställning och vid tanken på denna hans lifsgärning måste alla böja sig i beundran och vördnad för den store man, som Otto von Bismarck var.

Och en kvinnlig abiturient vid en privatskola avslutar sin uppsats, bedömd med a i betyg, med en strof. Han var:

En hjälte i en fabel,
Som verkligen hänt,
En man, som lyddes, älskades
Och hatades och var
Från kasken och till sporren
En karl.

År 1941 skrevs vid de femton stockholmsläroverken sammanlagt 750 studentuppsatser, därav 36 % vid de privata skolorna. Av uppsatserna handlade 177 om Bismarck (24 %). Betygen varierade också här mellan A och C.

Sammanlagt ligger således 312 Bismarckuppsatser till grund för genomgången i det följande. Det är värt att observera, att både 1909 och 1941 svarade privata skolor för cirka en tredjedel av studentexaminationen i huvudstaden. Samma starka ställning hade för övrigt under 1900-talets första hälft de privata skolorna inom yrkesutbildningen (se Sven-Arne Larsson, a.a.).

Det går inte att finna några systematiska skillnader mellan värderingarna i uppsatser skrivna vid privata eller statliga skolor, inte heller mellan flickor eller gossar (som det då hette). Däremot kunde frekvensen uppsatser om Bismarck variera stort. Vid en skola kunde ämnet ha valts av 60 %, vid en annan av 8 % av abiturienterna.

Det märks att det ligger 32 år mellan de olika uppsatsomgångarna. För de abiturienter, som skrev 1909, låg Bismarcks död bara elva år tillbaka i tiden. Uppsatserna har därför en helt annan detaljrikedom. Lauenburg, Hessen-Kassel, Isabella av Spanien, Olmütz, det napoleonska perspektivet, Walhalla finns med, numera förmodligen även bland många kunniga historielärare okända detaljer.

Generellt kan man påstå att uppsatsernas disposition med få undantag är övertagen från läroböckernas: först redovisas kriget, därefter tas inrikespolitiken upp. Vad psykologer brukar kalla "omstrukturering av tankefältet" är inget man möter. Endast i några få uppsatser presenteras Bismarck inledningsvis som "en lantjunkare från ett pommerskt gods". Någon enstaka gång har bakgrundsteckningen ett festligt svung (den kvinnliga abiturienten blev senare professor i historia):

Otto von Bismarck var son till en tysk lantjunkare av det rätta slaget, som styrde sina gods med säker hand, tyranniserade sin familj och älskade bullrande fester, där ölet flödade. Han var, som sig bör, gift med en anspråklös, pietistisk liten kvinna.

Men generellt gäller att ingenting i Bismarcks bakgrund och klasstillhörighet kopplas till hans framtida politik.

De konservativa sades behärska situationen i landet, den opposition de mötte kallas undermineringsarbete. Bismarcks strävan sades vara att upprätthålla statsmaktens auktoritet gentemot söndrande krafter inom riket.

Socialismen sägs hota att bli farlig för något som kallas samhällsordningen eller det inre lugnet. "Socialdemokratien började bli en verklig fara för rikets enhet genom sitt mullvadsarbete."

Bismarcks protektionistiska politik beröms, eftersom den sägs gynna handel och industri. Att den innebar starkt höjda priser för arbetarbefolkningen tas ej upp.

"På grund av sin konservatism var han försiktig i sin reformpolitik och vidtog aldrig några brådstörtade åtgärder ..." är ett berömande omdöme.

De olika partierna sägs uppträda "som söndringselement i den tyska staten, och rikskansler Bismarcks inrikespolitik präglas av kamp mot partierna". Han utfärdade enligt en skribent "lagar och förordningar i avsikt att inskränka deras inflytande, vilka störde ordningen". Hans politik sägs vara klok och framsynt, protektionismen till gagn för Tyskland. Abiturienterna skriver inte, att Bismarck undertryckte dem som hade en annan åsikt än han, utan att han "undertryckte splittrande element". Om oppositionen sägs:

Man hyllade tesen "reformer utan försvar", en icke ovanlig företeelse i länder, där den nationella säkerheten så småningom får träda tillbaka för materiell vällevnad.

Men i en av de 312 uppsatserna kan man också finna formuleringen, att Bismarck "gav sig i strid med idéer som han ej förstod ... hans våldspolitik mot socialismen kunde därför ej annat än misslyckas."

Den stora majoriteten av de 312 uppsatserna om Bismarck är ointressanta referat av den händelseutveckling läroböckerna återgett. (Över huvud var denna typ av fackämnen – utan att eleverna hade tillgång till källor – ett lågvattenmärke i det svenska skolväsendets pedagogiska historia). Men om värdeomdömen ingår, är de av det slag jag återgett. Även uppsatsernas inledningar är oftast menlösa, uppger endast att Bismarck föddes ett visst år. Men i några fall har de pregnans, markerar en position:

1
För åtta år sedan upphörde för Tyskland den tid av oreda och förfall, som börjat i och med katastrofen och sammanbrottet 1918. Genom en enda mans kraftiga ingripande möjliggjordes, att det tyska riket kunde återfå sin gamla ställning som Europas mäktigaste fastlandsstat. Men detta hade inte varit möjligt, om inte för 75 år sedan grunden lagts till Det Tredje Riket genom Tysklands ojämförligt störste statsman furst Bismarck.

2
I dessa dagar, då den tyska nationens andre store statsman under de senaste hundra åren är i färd med att efter världskrigets förödelse återuppta det verk, som hans store föregångare Otto von Bismarck skapade...

Även den stora majoriteten av avslutningar är bleka, talar endast om att Bismarck lämnade politiken, förgrämd, eller också har de den stereotypa superlativa utformningen: en av de största, den briljantaste politikern etc. Men i några fall har abiturienterna samlat sig till en sammanfattande bedömning av skeendet, sin egen eller den som läraren fört fram, det kan vi aldrig veta.

1
Hur det nuvarande världskriget kommer att sluta för Tysklands vidkommande, får framtiden visa. Men otroligt är det icke, att Tyskland kommer att rida ut stormen med äran i behåll. I våra dagar sitter ju en kraftkarl vid det tyska rikets roder, en man, som i många avseenden påminner om Bismarck.

2
Sällan har ett land ägt en minister sådan som Otto von Bismarck. Hans kloka och trygga realpolitik är något enastående i historien.

3
Han kommer att för det tyska folket stå som det mäktigaste exemplet på mänskliggörandet av det kategoriska imperativet, ty det var freden han ville och som han ständigt strävade efter, och att bevara freden det är det högsta uttrycket för ett folks civilisation.

4
Det ligger alltid minutiöst noggranna förberedelser och en stark vilja bakom en stor handling. Den starka viljan och det skarpa intellektet, den kraftnatur, som kunde ena, nyskapa och behärska, fick Tyskland i Otto von Bismarck.

5
Man frapperas genast av det drag av storhet, som vilar över den tyske rikskanslerns drag, och man får omedvetet känslan av att stå inför en av historiens stora gestalter. Han är en ståtlig symbol för germansk självkänsla och kraft.

6
... offrade sig för sitt land, som hade sitt folks stöd och tillit, en man, som var fullt medveten om det stora ansvar, man lag på honom. Det är den grund, som våra dagars Stortyskland byggt på, och framtiden må utvisa, huruvida den håller för den nya påfrestningen.

7
Det nya Tyskland, som skapats av Adolf Hitler, har tillfullo visat sig uppskatta 'järnkanslerns' verk och även i mångt och mycket återupptagit hans planer.

Endast i fem av de 312 uppsatserna har jag funnit en annan värdeskala. Jag återger deras avslutningar:

8
Bismarcks verk är att ha skapat det moderna Tyskland, att ha skyddat det mot yttre fiender, att så länge ha bemästrat dess revolutionära krafter, att dessa berövats den glödande fanatismen och samhällsvådliga omstörtningensivern – kort sagt att ha skapat en stormakt. Må vi söka förlåta honom, att han gjort sig till sina landsmäns politiska ideal, att han i deras sinnen sått chauvinismens hemska frön, vilka under tiden efter hans död spirat och skjutit upp med oanade följder för den europeiska kulturens bestånd, och att han genom sin "blod- och järnpolitik" för många utpekade våldets vägar som de rätta ...

Som preussare var han stor, kanske inte som världsmedborgare.

Bismarcks betydelse för det tyska folket inskränkte sig ej till att han genomförde Tysklands enande, vilket dock givetvis var hans främsta verk. Han har också verkat som folkuppfostrare, ingjutande hos sina landsmän fosterlandskärlek, pliktkänsla och disciplin. Hans verksamhet på detta fält var otvivelaktigt i mycket av godo. Men den hade också en avigsida. Det har sagts, att tyskarna under hans ledning från att ha varit "ein Volk von Dichtern und Denkern" blevo "ein Volk von Blut und Eisen". Såsom en sista synpunkt kan nämnas, att hans väldiga gestalt i sig själv haft den största moraliska betydelse. För Tyskland och världen har han visat, att det personliga dock är det högsta i historien.

Den popularitet, som Bismarck under sina första år som rikskansler åtnjutit, blev med tiden allt mindre. Den berodde i första hand på hans ingripande mot de tre "internationalerna". Han fick under sin ålderdom i vida kretsar anseende som gammalmodig, trångsynt gubbe. Men i historien framstår han som en sällsynt kraftfull man, en man med sinne för realiteter, en oerhörd statsmannabegåvning. Sådan var den mannen, som enade Tyskland.

Hans betydelse som banbrytare för våra dagars diktaturer är odiskutabel. Dessa bygga liksom han sina välden på en stark militärmakt, men då han stred för att skaffa sitt land enighet och fred inom dess rättmätiga gränser, drivas de av hat, hämndbegär och erövringslusta, och då han ville människornas bästa, ha vår tids despoter tänt den nuvarande världsbranden, som hotar att förrinta, vad mänskligheten kämpat sig till under århundraden, och vad den håller högst: sin politiska och andliga frihet.

Rättande lärare har som slutomdöme efter den sista uppsatsen skrivit: "Jämförelsen i avslutningen med våra dagars diktaturer är diskutabel och faller utanför ämnet." För en nutida läsare är väl reaktionen den motsatta: det är en utmärkt avslutning.

Som synes har eleverna med få undantag väl tillgodogjort sig de värderingar, som präglade den preussiska godsägar- och officersklassen: beundran för makten, kraften, ordningen och auktoriteten. En uppsatsförfattare framhäver visserligen att Bismarcks strävan var fred. Men det är en inte ovanlig turnering att hylla den som fredsälskande,

som framkallade tre krig, vilket fått honom att uppnå den position, han vill bevara genom fred.

Det är ingen skillnad på den värdeskala, som jag tidigare påvisat i de preussiska godsägarnas memoarer (se avsnitt 8), och den, som präglar den stora majoriteten av svenska abiturienters uppsatser 1941. Och den framträder 1941 ännu tydligare än 1909. Det är en värdeskala, som vi med all säkerhet inte skulle återfinna i några elevuppsatser från 2005. Från värderingarna i 1800-talets Preussen till 1940-talets svenska gymnasier går däremot en kontinuerlig linje. Först där-efter, efter andra världskriget, inträder det stora omslaget i värderingar och människosyn.

Fyra uppsatsförfattare hyllar Hitler. Men det är just bara de fyra skribenter jag citerat. I övriga 308 uppsatser finns inga sådana associationer, och det finns alltså inget underlag i just detta material för att påstå, att nazism hade infiltrerat gymnasierna i någon påtaglig omfattning. Utförligt och med utnyttjande av en mängd annat källmaterial behandlas hela frågeområdet i Gunnar Richardson, Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik (2003).

Vid Kalmar h. a. läroverk utdelade kollegiet årligen ett pris, Stagneliuspriset, till den abiturient, som skrivit den bästa studentuppsatsen (prisuppsatserna finns i tryck). År 1941 gavs priset till en elev som behandlat just ämnet "Bismarcks politiska bana". Uppsatsen är utomordentligt intressant för den här boken. Och det ur tre aspekter. Jag återger därför hela uppsatsen.

Bismarcks politiska bana.

Vad betingar det historiska skeendet? – Historiefilosofien har under olika idéströmningar i tiden besvarat frågan på olika sätt. Man har än velat se huvudfaktorn i slumpen, än i de stora personligheternas framträdande, än i folkens materiella levnadsvillkor. Säkert är emellertid, att var man än lägger tyngdpunkten, det historiska händelseförlopp, som brukar benämnas Tysklands enande, både skulle dröjt ännu en tid och skulle ha genomförts på ett annat sätt, om inte i det rätta ögonblicket Bismarck uppträtt såsom gestaltaren av Tysklands öden.

Bismarck var av en gammal ostpreussisk adelsfamilj, d.v.s. han framgick ur den klass, som i Preussen alltid varit den politiskt ledande, denna urkonservativa och starkt rojalistiskt patriotiska krets av lant-

junkrar, vars söner antingen övertog fädernegodset eller också blev dessa berömda och beryktade preussiska officerare och ämbetsmän. Bismarck studerade juridik och slog sedan in på den diplomatiska banan, där han snart nådde framstående poster. Bl. a. vistades han en tid såsom preussiskt sändebud i Paris, där vid denna tid den europeiska politikens trådar löpte samman, och där han sålunda hade rika möjligheter att bli insatt i storpolitiken. Det var sålunda en man både genom uppfostran och utbildning väl skickad för sitt framtida värv, som 1862 mottog sin konungs kallelse till rikskansler, i vilken ställning han skulle komma att göra sin historiska insats.

Redan vid sitt maktillträde visade Bismarck tydligt, i vilken riktning hans framtida politik skulle komma att gå, och redan nu hade han målet klart för sig, Tysklands enande genom Preussen. Tack vare den härordningsreform, han genomdrev, fick han också det instrument han behövde för att genomföra sina intentioner, den preussiska armén. Han var alltså medveten om att han inte skulle kunna nå sina mål utan krig och hade säkerligen också klart för sig, att han skulle få räkna Österrike och Frankrike som sina framtida fiender. Så mycket mer frapperande är det då att finna Österrike som Preussens bundsförvant i kriget med Danmark 1864. Men det är just detta, som är det geniala i Bismarcks politik, hans förmåga att utnyttja en annan stat, så länge dess intressen sammanföll med hans egna, men alltid på ett sådant sätt, att hans intressen befrämjades i första hand. 1866 hade emellertid ögonblicket kommit för en brytning med Österrike, och genom det för Preussen så lyckliga kriget förlorade Österrike sina möjligheter att uppträda som ledare av den tyska enhetsrörelsen. Med en säker politisk blick för framtidens möjligheter skänkte dock Bismarck Österrike en billig fred, för att inte en hätsk revanschstämning skulle växa fram mot Preussen. Men genom sin snabba frammarsch på kontinenten hotade nu Preussen Frankrike i dess dominerande ställning. Bismarck insåg oundvikligheten av ett krig, och genom Ems-telegrammet bidrog han till att påskynda händelseutvecklingen. Det fransk-tyska kriget kom, och tack vare Preussens glänsande seger kunde så det tyska enhetsverket fullbordas.

År 1871 är en vändpunkt i Bismarcks politiska bana. Hans expansionspolitik efterträddes nu av ett inre konsolideringsarbete, och den utrikespolitik, han tvingas föra, kom nu att helt och hållet gå ut på att bibehålla status quo. För att sålunda säkra den unga tyska staten gentemot Frankrikes revanschpolitik slöt han förbund med Österrike och Italien, och genom återförsäkringstraktaten med Ryssland stäckte

han Frankrikes hopp att där kunna finna en allierad. Den enda gång Bismarck under denna tid ingrep mera aktivt i den europeiska politiken var, då han tog initiativet till Berlinkongressen och där uppträdde som medlare mellan i första hand England och Ryssland.

Även på det inrikespolitiska området hade Bismarck ett klart uppställt mål, att upprätta och bevara en stark statsauktoritet. Genom majlagarna inskränkte han den katolska kyrkans växande makt men blev dock senare i ett avtal med påven tvungen att åter göra vissa eftergifter, och genom socialistlagarna ville han hejda den revolutionära rörelse, som utgjorde ett hot mot den statsform Bismarck företrädde. I sin kamp mot socialismen grep emellertid Bismarck även till andra medel. Han insåg, att socialismen var frukten av en skada i samhället, och genom en storstilad sociallagstiftning ville han bortoperera denna skada och sålunda beröva den nya revolutionära rörelsen dess sociala förutsättningar. Bismarck hade emellertid inte samma framgång i den inre politiken som i den yttre. Det socialdemokratiska partiet gick ständigt framåt och vann allt flera riksdagsmandat. Kanske kan man förklara Bismarcks inrikespolitiska nederlag med att han inom utrikespolitiken gick med tidsutvecklingen, d.v.s. nationalitetsrörelserna, medan han inom inrikespolitiken gick emot den, d.v.s. de liberala och socialdemokratiska idéerna.

År 1888 ägde tronskifte rum i Tyskland. Den nye kejsaren Wilhelm II ville inte finna sig i Bismarcks förmyndarskap, och då han företrädde andra åsikter än Bismarck inom såväl utrikes- som inrikespolitiken, fann denne för gott att begära sitt avsked och drog sig 1890 tillbaka från rikskanslerposten. Hans lysande politiska bana var lyktad.

Den bild, eftervärlden gjort sig av Bismarck, har varit rätt skiftande. För somliga har bilden av honom såsom hård och hänsynslös politiker, skaparen av traditionen av blod och järn, helt fått skymma undan bilden av den man, som ägde nog styrka att begränsa sina mål, som vägrade att låta sig lockas in på vägar, han kände inte vara överensstämmande med Tysklands nationella mission, och av den man, som står som en föregångare på sociallagstiftningens område. Men hur man än vill värdesätta honom, ett är säkert, sällan möter vi i historien en man med samma målmedvetna vilja och samma kraft att driva den igenom.

Åke Gustafsson, L IV^a, 1941

Jag skrev ovan att uppsatsen är intressant ur tre aspekter. Den är först och främst en utomordentligt kunnig och väl formulerad redovisning av vad en läroverkselev 1941 kunde skaffat sig eller bibringats både av fasta kunskaper, överblick och förmåga att resonera och bedöma och inte minst av insikter i de sociala maktförhållandena. Den är överlägsen de 312 stockholmsuppsatser jag gått igenom, endast en stockholmsuppsats (skriven av en abiturient, som senare blev professor i historia) kan konkurrera med den.

Men den ger också en utmärkt belysning av elevens/lärares roll. Läroboken vid gymnasiet var enligt årsredogörelsen för 1940–1941 Falk-Jacobsons, Allmän historia (1933). Jag återger nedan bokens inledande parti om Bismarck.

Bismarck. På intet folk gjorde det lyckosamma genomförandet av Italiens enhet ett så djupt intryck som på det tyska, och tanken på Tysklands enhet väcktes till nytt liv. Meningarna om hur denna skulle genomföras voro dock mycket delade, och särskilt beredde motsättningen mellan Österrike och Preussen svårigheter. Av stor betydelse blev det då, att Preussen utbildades till en stark militärstat under konung *Vilhelm I*. Alltsedan 1814 vilade Preussens härväsen på den allmänna värpplikten, men denna var ursprungligen mycket bristfälligt genomförd, i det att endast en mindre del av den vapenföra befolkningen uttogs till grundligare militärutbildning i »linjehären». Konungen lät nu utarbeta ett förslag, som i huvudsak gick ut på att ett större antal rekryter årligen skulle utskrivs och linjeregementenas antal ökas. Men reformens genomförande mötte motstånd inom lantdagens andra kammare, vars majoritet höll före, att Preussen skulle göra sig respekterat genom liberala reformer och icke genom militära maktmedel. Då situationen i hög grad tillspetsats, kallade konungen (1862) till förste minister *Otto von Bismarck*. Denne hade gjort sig känd som en kraftkarl, och han skulle sedermera under en lång politisk bana skaffa sig namn som en av historiens märkligaste och mest begåvade statsmän. Bismarck upprätthöll härordningen, som regeringen genomfört trots lantdagens motstånd, och då lantdagen svarade med anslagsvägran, tog regeringen upp skatter och skötte statshushållningen på vanligt sätt. Konflikten

I läroboken – faktaspäckad och med konservativt stoffurval – saknas helt det inledande, socialhistoriska perspektiv, som uppsatsskribenten fört fram. Just skillnaden är ett talande belägg för vilken roll en elev själv eller en initierad lärare har kunnat spela för att ge undervisningen ett annat innehåll, än vad man skulle slutit sig till på basis av läroplan eller lärobok.

Men uppsatsen belyser också hur den bild av Bismarcks utrikespolitik var utformad, som var allmänt accepterad för femtio år sedan och som skolan självklart förmedlat till eleverna. Nu, drygt ett halvsekel senare, finns många forskare som menar, att Bismarck inte styrdes av någon fast målsättning att ena Tyskland utan tvärtom anpassade sina mål efter vad som var taktiskt möjligt. Han var politiker. Uppsatsen belyser därför också, att historisk kunskap inte är något stabilt utan utvecklas, allt efter det att nytt källmaterial och nya analyser tillkommer.

18. Historiens verklighet och skolans bild av den

En sammanfattning och en jämförelse

I kapitel 13 sökte jag sammanfatta den bild historisk forskning, memoarer, reseskildringar, tidskriftsdebatt och debattböcker under 1700- och 1800-talen och 1900-talets första hälft gav av situationen i vårt omedelbara grannskap på andra sidan Östersjön, både vad gällde egendomsförhållanden, maktstruktur och värderingar.

Det var en deprimerande bild. Före 1900 var Jonas Apelblads reseberättelse från 1757 den enda framställning, som gav en mer fullödig bild av den preussiska miljön och mentaliteten. Några reseskildringar från 1700- och 1800-talens Baltikum har jag inte återfunnit.

På några lif mer eller mindre räknas inte så noga.

Yrkeshistorikerna vid universiteten uppmärksammade inte de sociala, klassmässiga eller ekonomiska förhållandena. För den svenska forskarprofessionen, sådan den kommer till uttryck i Historisk Tidskrift och Scandia, var den preussiska adeln, eventuell militarism och lantarbetarnas situation inget tema. Östersjöforskningen slutar med medeltid och det svenska stormaktsväldets expansion. De fåtaliga tysklandsstudierna ägnas Bismarcks politik.

Lennart Bohman, rektor vid gymnasiet i Visby, redovisar det Baltiska historikersymposiet på Gotland, där ett av de tre ämnena just gränsar till de frågor som tagits upp i den här uppsatsen, nämligen bondesamhället i Östersjöområdet och i Norden. Där fokuserades således både på jordbruksförhållandena och på Östersjöregionen.

Något genomslag i läroboksproduktionen följde emellertid inte. Först i tidskriftsserien Folkets historia möter på 1980-talet flera artiklar som behandlar centrala sociala och ideologiska förhållanden.

Men från sekelskiftet 1900 började vi dock få en debatt utanför professionen område, i allmänna tidskrifter, främst Tiden, som även berörde det feodala förtrycket av lantarbetarna på de preussiska godsen. I samband med försvarsuppgörelserna vid sekelskiftet och första världskriget blir striden om "militarism" omfattande och 1901 framhävs i den första populärvetenskapliga boken om Tyskland bilden av den preussiske officeren och junkerklassen, både i text och satiriska teckningar. Under 1930-talet och den nazistiska diktaturens etablering utkommer flera debattböcker om den tyska utvecklingen, där både demokratiska/liberala och nationalsocialistiska ståndpunkter förs fram.

Inget av detta märks dock i de historiska läroböckerna för läroverken före 1990-talet. Framställningen av Tyskland ges visserligen stort utrymme i läroböckerna under 1900-talets första hälft. Men texten är exklusivt ägnad utrikespolitik, striden mellan partier, Bismarcks manövrerande eller prisande av den tyska kulturen.

Hela vårt grannskap, från Finska viken till Sönderjylland, förblir vad gäller maktförhållanden och social situation överhoppad i läroböckerna.

Situationen på Island, som definieras som en del av Norden, ägnas större uppmärksamhet än våra östliga grannområden. Små fäktningar som schleswig-holsteinska krigen 1848 och 1863 kan tas upp, men ingenting nämns om den sociala situationen: godsherraväldet, förtrycket av lantarbetarna och kopplingen gods-adel-officer-militarism-diktaturstöd. Framställningen blev därför snedvriden av vårt närmaste grannområde.

Följden blev att alla de, som avlade real- eller studentexamen under 1900-talets första hälft, inte genom skolans läroböcker i varje fall fått någon insikt i den sociala miljön i det land, som var en drivande kraft i två världskrig. Exempelvis ägnar Erlandson-Wichman, Allmän historia för realskolan (1956) noll rader åt Baltikum/Preussen, medan den parallellt lästa Odhner-Westman-Forsell, Lärobok i Fäderneslandets historia (1954) har sju sidor om Norden – exklusive Finland – efter 1850, därav en halv sida om Island.

Omnämmande av värderingarna i Fredrik den stores Preussen möter för första gången på 1950-talet. Inom grundskoleområdet innehåller endast en läseboksserie (1963) ett kapitel om Riddargodsen.

Inte förrän på 1990-talet dras i några böcker de maktpolitiska och klassmässiga perspektiven från Fredrik den stores Preussen fram till Weimartiden och hitlertiden med dess förankring i den adliga officersklassens intressen.

Östersjöperspektivet skymms ännu på 1990-talet i några läromedel helt av en strikt uppdelning på Nordisk historia och Allmän historia.

Den enda samtida framställning av Nordtyskland och Preussen, som har ett bärande perspektiv på maktförhållandena, är skriven av en elev i en studentuppsats 1941.

De värderingar, som präglade de preussiska godsägarnas och officerarnas memoarer, utgör en kontrast till den svenska skolans värdegrund. I kapitel 15 hävdar jag, att en pedagogik omkring värderingar blir effektiv först om man utnyttjar kontraster och beskrivningar av historiska skeenden. I många nutida dokument om värderingar tas termernas, värderingarnas, komplexitet och inbördes spänningar inte upp. Presentationen av värderingarna problematiseras inte. Det blir oklart vad som är det grundläggande värdet och vad som är en norm (en konsekvens av värderingen) eller ett instrument för att främja ett värde.

Den avgörande distinktionen mellan demokrati som en beslutsstruktur och demokrati som benämning på ett konkret samhälle med ett antal värderingar blir inte klar. Därigenom avviker vissa framställningar från den klassiska definitionen av demokrati i Alf Ross' Varför demokrati (1948), enligt vilken demokrati var en form för att fatta beslut men inte en uppräknings av olika beslut, som kunde ha fattats i denna demokrati. Det blir då oklart, om andra samhällen, som också har en demokratisk beslutsstruktur, måste ha kommit fram till samma värderingar som i Sverige/Västeuropa för att kunna betecknas som demokratiska.

Att utnyttja historieundervisningen för värdepedagogik är ingen ny idé. Den började utvecklas redan på 1970-talet inom programmet Facing History and ourselves. En genomgång av den litteratur, som kommit ut om skolans värdegrund efter 1994 års läroplaner, visar inte på något genomslag för den kontrastiva metodiken.

Jag jämför tillämpningen av de preussiska värderingarna och den svenska skolans nuvarande värdegrund ur följande aspekter:

- Människolivets okränkbarhet
- Människors lika värde
- Individens frihet och integritet
- Plikt och laglydnad
- Solidaritet
- Kamp och strid
- Kompromisser som ett värde
- Att ta ansvar
- Tjänandet och lydnaden
- Konsekvensetik

I kapitel 16 görs ett försök att få ett grepp om hur den faktiska historieundervisningen i skolan gick till mellan 1850 och 1950. Vi har endast fyra slags källmaterial från tiden före skolinspektörernas och gymnasieinspektörernas rapporter och ämbetsverkens utvärderingsstudier: elevernas eller lärarnas minnen, samtida tidningsreportage, de s.k. enskilda arbetena och elevernas real- eller studentuppsatser.

Någon opposition från eleverna mot läroverkskursernas innehåll märks knappast alls i de ca femtio samlingar med elevminnen som jag inventerat. De enskilda arbeten visar större mångsidighet i ämnesvalet, än vad kursplaner och läroböcker indikerar. Att beskriva skolornas praktik enbart med utgångspunkt i kursplaner leder därför fel. Lika litet som minnena tyder de dock på något större intresse för det senast halvsekllets historia. Men inte heller finns någon tendens att ta upp "tyskpositiva" ämnen.

Redovisningen av de ca 1 400 avhandlingar/uppsatser, som var knutna till läroverkens årsredogörelser, tyder inte heller på någon uttalad inriktning på tysk historia. Skrifter inom professionens område ger redovisning av den pedagogiska utvecklingen i Wien men lika mycket rapporter från USA och övriga Västeuropa. Det finns inget belägg i det materialet för den nazistpositiva bild som några elevminnen indikerar.

Uppsattsämnena i studentexamen var liksom läroböckerna helt koncentrerade på politiska förhållanden. Jag behandlade i kapitel 17 den bild av värderingarna, som en genomgång av 312 studentuppsatser om Bismarck ger. De präglas av samma värderingar, som utmärkte 1800- och 1900-talets preussiska godsägare och officerare och av en beundran för den tyska maktpolitiken under Bismarcks ledning. Men intressanta undantag finns också i 1941 års uppsatser, skrivna då Hitlers makt stod på höjdpunkten:

”Som preussare var han (Bismarck) stor, kanske inte som världsmedborgare.”

Inom folkskolan var undervisningen om modern historia helt försumbar och speglas inte i några minnen.

Historieläraernas metodik är kanske inte så ensidig som det ibland påståtts, även om lektorernas självsvåld ter sig upprörande för vår generation. Inga minnen säger något om arbetsskolemetoder eller självständigt elevarbete, även om vissa försöksrapporter finns. De obligatoriska enskilda arbetena, som försvann 1952, var dock ett omfattande inslag i pedagogiken efter 1928. Det skulle dröja sexton år, till 1968, innan krav på specialarbeten realiserades i årskurs 3 på gymnasierna.

Varför teg skolans läroböcker om den sociala miljön i vårt grannskap?

På frågan finns inget annat svar än spekulationer. Man kan peka på några förhållanden:

Det fanns sedan 1800-talets mitt en stark beundran för Tyskland i vida kretsar, både inom den intellektuella eliten, politiska kretsar och inom det militära etablissemanget. Socialdemokratins kontakter var omfattande med det starka tyska socialdemokratiska parti, som under så gott som hela Weimartiden hade regeringsmakten i Preussen. Den läroboksförfattare som dominerade vid sekelskiftet 1900 var Pallin. Jag citerar hans beskrivning av sekelslutets Tyskland:

Tysklands politiska pånyttfödelse har åtföljts av en storartad utveckling på alla områden. Undervisningsväsendet, såväl det högre som det lägre, vilket redan förut stod synnerligen högt, har gjort ytterligare framsteg. Inom alla vetenskaper kan Tyskland uppvisa den mest grundliga och mångsidiga forskning. Historikerna Ranke, Momsen, Waitz, Curtius och

Sybel, matematikern Weierstrass, naturforskaren Virchow voro redan före kejsardömet vetenskapliga storheter av första rangen men hava fått verka även under detta, spridande glans däröver och bildande talrika lärjungar. Genom Schliemanns grävningar har den grekiska arkeologien förts in på nya banor, och Wellhausen har givit uppslaget till den moderna bibelkritiken. En livlig verksamhet har även rått inom den tyska skönlitteraturen, utan att dock denna nått samma höga ståndpunkt som under slutet av det 18:e och början av det 19:e århundradet. Genom tondiktaren Wagner har en ny nationell riktning inom sångspelet gjort sig gällande. ... (Pallin-Boëtius, Nya Tidens Historia för skolans högre klasser. 1911, s. 352)

Inget annat land ägnades ett motsvarande lovprisande parti i Pallins lärobok.

Utöver de kontaktområden Pallin nämnde kan man peka på den starka kopplingen till tysk filosofi, från Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer och Nietzsche till Marx och Engels. I Alf Ahlbergs, Filosofins historia, ägnas Kant 52 sidor, i Bertrand Russells Västerlandets filosofi 17 sidor. Båda böckerna är från 1950, de olika sidantalet speglar, hur nära knuten den svenska filosofiska traditionen var till tysk filosofisk spekulation till skillnad från den engelska empirin. Inom den nyetablerade psykologin spelade på samma sätt Wundt, Freud och Adler en ledande roll för universitetsvärldens tyska orientering. Inom musiken gav inte bara Wagner Tyskland en framträdande plats utan dess rangställning var sedan länge etablerad genom Bach, Beethoven, Mozart, Brahms och Strauss. Ännu 1950 bestod kurslitteratur om Tyskland för högre betyg i historia vid Lunds universitet av alternativt månghundraåriga verk av Hermann Oncken eller Erich Brandenburg, båda i bismarcktraditionens tjänst.

Det fanns påfallande likheter mellan svensk officerskårens sociala ursprung och idealbildning och de preussiska adelsjunkrarna. Så sent som 1944 efterträddes greve Douglas som arméchef av greve Ehrensvärd, som i sin tur efterträddes av greve Bonde. Generalen greve Douglas ger i sina minnen Jag blev officer (1950) en träffande bild av inställningen i sin generation och samhällsklass:

De stora tyska segrarna hade inte kunnat undgå den svenska officerskårens uppmärksamhet. Tyskt militärväsende hade alltid väckt beundran och det hade blivit alltmer vanligt att svenska officerare studerade i Tyskland. ... Vid våra militära läroverk hade tyskt militärt tänkande

trängt igenom ... så var ... den uppfattningen grundmurad, att den tyske officeren och den tyske soldaten vid det första världskrigets början var världens bästa yrkesmän. ... Man såg att det pågick en kamp om makten. I denna hade västmakterna, som man i och för sig allmänt omfattade med sympati, allierat sig med det halvbarbariska Ryssland, som alltid utgjort ett hot mot Sverige, och detta blev det bestämmande. (s. 158).

Det positiva klimatet förstärktes rimligen av den starka traditionen från Rankes och Harald Hjärnes historikerskola, nämligen att sätta likhetstecken mellan historia och staternas historia. I en tiosidig uppsats i Östra Reals årsredogörelse för 1938, "Den aktuella dragkampen om historien", utvecklar lektor Jacobson sina synpunkter och invändningar mot främst att Eli Heckschers ekonomiskt historiska inriktning skulle bestämma historiekurserna och mot kraven på mer kulturhistoriska inslag. Stater var de viktigaste organiserade enheterna i historien. Åt ekonomiskt sociala frågor ägnade sig Jacobson inte.

Pallins lärobokstradition kom under 1930- och 1940-talen att fortsättas av Gustaf Jacobson och Erik Falk, båda lektorer vid Östra Real i Stockholm och båda lärjungar till Hjärne. Deras läroböcker tog över 90 % av marknaden (Andolf, a.a. s. 126). Jacobson skrev dessutom på 1930-talet SÖ:s metodiska anvisningar för historieämnet. Han var vice ordförande i Läroverkslärarnas Riksförbund. Han var en engagerad skribent i den nazistiska Dagsposten och medlem av Riksföreningen Sverige-Tyskland. Han skrev den avslutande hyllningsartikeln om Hitler i den bok, Tyskland och världsfreden, som den nazistinfluerade gruppen kring Sven Hedin gav ut 1937.

Det fanns hos lektor Jacobson ett slags samklang med mycket av kärnan i den preussiska idealbildningen. Ett citat från hans tal vid Gustaf Adolf-minnet 1932 kan belysa detta:

Låt oss emellertid försöka skingra novemberdimmorna och ställa fram Gustaf Adolfs bild i verklighetens klara ljus! Bilden skall sannerligen icke förlora något på en sådan belysning. Kraft, mod och energi – det är, om jag icke tar miste, egenskaper, som svensk ungdom nu liksom i forna dagar förstår att uppskatta och beundra ... (Östra Reals årsredog. 1931/32)

En positiv förhållning inom hela etablissemangen, en traditionell rysskräck, som kan ha kommit den preussiska militarismen att ses som en tillgång för Västeuropa, en historisk forskningstradition, som inte ägnade sig åt sociala, ekonomiska förhållanden, en stark bis-

marckbeundran som hos Jacobson, vilken 1942 gav ut en starkt positiv bok om kanslern, allt detta förstärktes rimligen av en solid okunighet om situationen på den preussiska landsbygden, vilken inte erbjöd några turistiska upplevelser eller reseskildringar att ta del av. Den djupt förtryckte lantarbetargruppen hade inte heller några talesmän, inga författare av Ivar Lo-Johanssons eller Jan Fridegårds kaliber. Ännu idag kan jag i samtal med dem som härstammar från godsens ägare möta den idylliserande bilden av det paternalistiska samhället, där arbetarna älskade sina godsherrar.

Andra världskriget och dess följder har också varit betydelsefulla. Under själva kriget omöjliggjordes fältstudier i de ostpreussiska och baltiska områdena. Efter kriget blev studier fram till frigörelsen från Sovjet om möjligt ännu svårare. De studier som östtyska forskare startade inom det sociala och ekonomiska området var svåra att bedöma för svenska forskare eller läroboksskribenter, då man kunde anta att slutsatserna var beordrade ovanifrån från den ideologiska ledningen.

Först 2003 fick vi med Andreas Önnersfors avhandling om Svenska Pommern ett betydelsefullt bidrag till kännedom om delar av området i äldre tid.

19. Framtidsperspektiv för undervisningen

Östersjöregionen och Norden

Fram till och med den senaste läroplansrevisionen 1994 har termen Norden varit ett begrepp, som angivit hur stoff skall grupperas i skolan. Begreppet Norden var till en del en efterklang av 1840-talsromantiken och skandinavismen. År 1844 skrev Richard Dybeck vad som kom att bli den svenska nationalsången: Du gamla, du fria, där han ville dö i Norden, inte i Sverige, som inte nämns i hans dikt.

Att svensk historia skulle vara integrerad med den nordiska hade man i historikerretsaren enats om 1869. Under andra världskriget och tiden därefter var begreppet Norden verksamt, bl.a. för att få stormakterna att se Norden i ett samlat perspektiv, skilt från det ryssokuperade Baltikum och Preussen. Amerikanska politiker förmodades inte alltid vara så kunniga i europeisk geografi.

Att behandla de nordiska länderna tillsammans har setts naturligt med hänsyn till deras likhet, språkligt, kulturellt, politiskt. Den akademiskt utbildade lärarkåren studerade ännu under 1950-talet inte svenska som universitetsämne utan nordiska språk. För Finlands del har den historiska bindningen till Sverige tagit över den språkliga olikheten.

Det finns starka motiv för att även i framtiden i undervisningen lyfta fram det gemensamma i den nordiska demokratin. Inte minst har detta betonats vid de historiker dagar, som Föreningen Norden anordnat och som jag refererat till tidigare.

Ändå kan man sätta ett frågetecken för om den kulturella likheten skall vara grupperingsprincip för det historiska stoffet och helt ta över den geografiska närhetsprincipen just i Östersjöregionen. Den tilläm-

pas inte konsekvent i övrigt, där länder grupperas just geografiskt som Balkanländer eller Medelhavsländer eller Östasiens länder. Många söker nu tala om de europeiska länderna och undvika den kulturella uppdelningen på Öst- och Västeuropa.

Det hade enligt min mening varit naturligt att skolan redan för 75 år sedan gett eleverna en mer ingående bild av det grannområde, som låg endast 20 mil bort på andra sidan Östersjön och som erbjöd dramatiskt tydliga bilder av sociala spänningar och maktmanipulationer. Och där man kunnat illustrera hur franska revolutionens värderingar – frihet, jämlikhet, broderskap – mötte en annan etisk värld – lydnad, rangordning, olikhet.

Det hade varit naturligt, och är naturligt, också med hänsyn till begreppet Sverige. I historieskrivning har för äldre tider sedan länge använts uttrycket "det egentliga Sverige". Från det har då tagits undan Finland, Estland, Livland, Pommern och Bremen-Verden. Man har bortsett från, att det gamla Sverige var ett konglomeratvälde, att under nästan 100 år Riga var vår största stad, våra universitet låg i Uppsala, Lund, Åbo, Dorpat och Greifswald. Fram till 1815, sex år längre än vad gäller Finland, var Pommern i det senare Preussen en svensk provins. Anders Önerfors citerar i sin omfattande avhandling, Svenska Pommern: kulturmöten och identifikation (2002) en norsk studie som talar om en hundrafemtioårig blindhet "of the geopolitical imponderabilia in Northern Europe". Önerfors tar ett drastiskt exempel på hur detta gamla Sverige glömts bort:

Men när en pommersk invandrare, Scheele, kommer till det "egentliga" Sverige, öppnar ett apotek och upptäcker syret får han äran att beskrivas som "svensk" vetenskapsman – trots att han livet ut publicerade sina resultat på sitt modersmål, tyska. (s. 12)

Nu, då alla dessa länder runt Östersjön liksom Sverige är medlemmar i EU (undantag Ryssland i Kaliningradområdet), borde det vara tid för en mer balanserad skildring av Östersjöländernas historiska och sociala miljö också i skolornas undervisning. Från forskningen finns nu tillgång till gedigna översiktsverk, som David Kirby, Östersjöländernas historia I-II (1990, 1995), den av Armémuseum utgivna Gränsländer Östersjön i ny gestalt (2003) och Kristian Gerner m.fl., Nordens Medelhav (2002).

Det senare, Östersjön som Medelhav, är en beteckning som kanske inte är oomtvistlig, den kan föra tankarna fel. Samma tveksamhet kan man hysa inför begreppet Nordosteuropa, vilket kommenteras i en artikel av Stefan Troebst (Scandia 1999, s. 153 ff) och i Armémusei ovannämnda bok. Men just därför så mycket mer inspirerande för skolans undervisning och debatt, för att få elever att förstå att indelningar av olika slag inte är något objektivt givet men lätt styr tankar och problemställningar.

Indelningen Norden säger att vi bör studera det som är oss lika, indelningen Östersjöländerna det som är oss näraliggande men olika. Och under lång tid uppfattats som hotfullt olika. Men under en lång tid också varit en del av Sverige. Inte minst måste etikfrågorna, aktualiserade genom "värdegrundsprojektet" i skolan, göra det naturligt att rikta blickarna mot det område, där värderingarna brutit sig som starkast och med katastrofala följder för miljoner människor.

Den godsägande överklassen, the landed elites

Den sociala miljön i Nordtyskland och Baltikum visar på ytterligare ett område, som varit alldeles för undanskymt i skolornas undervisning. Jag syftar på vilka grupper som i olika länder under olika tider ägde jorden.

Och vilket inflytande på ländernas styrelse just stora jordägare har haft, i jämförelse med andra samhällsklasser och också i jämförelse med ägare av industri- och handelskapital. Historieböckernas återkommande betoning av "industrialismens samhälle" har skymt blicken för vilken roll "the landed elites", de jordägande eliterna, fortfarande under 1800- och 1900-talen spelade i historien.

Detta område är mer undanskymt i historieundervisningen än i litteraturläsningen. Elever kan i skolbiblioteken finna John Steinbecks Vredens druvor eller Ivar Lo Johanssons Analfabeten, de kan få se Tjechovs Körsbärsträdgården med dess bild av samma sysslolösa godsägare, som vi mött på de preussiska herrgårdarna.

Jordägandets former har varit mångskiftande. Det fria bondeståndet i Sverige, med endast ett fåtal godscomplex i Skåne och Mälardalen men med stora feodala komplex i de transmarina provinserna Livland och Pommern, det preussiska exemplet med stora och små

riddargods och långt in på 1800-talet i praktiken livegen befolkning, Stalins utrotande av det ryska bondeståndet och etableringen av kollektivjordbruk, Maos hänsynslösa och katastrofala hantering av de kinesiska bönderna med "det stora språnget" och kollektivjordbruken, den franska adelselitens öden efter 1789, föreställningen i både England och Preussen att det är de stora godsägarna som skall styra landet, kampen om jordbrukssubventionerna i dagens EU, allt detta visar på den sprängkraft, som legat och ligger i att behärska äganderätten till jorden.

Varför just ägandet av jord har kommit att spela en så undanskymd roll i skolans undervisning, kan man spekulera över. I den professionella debatten har frågan ägnats stor uppmärksamhet endast i tidsskriftsserien Folkets historia och givetvis i Janken Myrdals böcker. Men utanför våra gränser finns ett stort intresse, vilket återspeglar sig i ett stort antal aktuella tyska avhandlingar.

Litteraturlista

- Abrahamsson, Bengt, Militärer, makt och politik (1972)
Ahlberg, Alf, Tysklands ödesväg (1934)
Andersson, Ivar, Åsyna vittne (1968)
Andolf, Göran, Historien på gymnasiet (1972)
Apelblad, Jonas, Rese-Beskrifning från Pomern och Brandenburg (1762)
Armémuseum, Meddelande 61–62, Gränsländer Östersjön i ny gestalt (2003)
Arndt, Ernst Moritz, Levnadsminnen (på svenska 1917)
Arnim, Dankwart Graf von, Als Brandenburg noch die Mark hiess (1991)
Arnim, Sieghart Graf von, Dietlof Graf von Arnim-Boitzenburg: ein preussischer Landedelmann (1998)
Balodis, Agnis, Lettland och det lettiska folkets historia (1990)
Barnett, Corelli (red.), Hitlers generaler (2004)
Benz, Wolfgang (utg.), Legenden, Lügen, Vorurteile (2002)
Berg, Frederick, Nürnbergprocessen (1947)
Bieberstein, Johannes Rigalia von, Adels herrschaft und Adelskultur in Deutschland (1998)
Bismarck, Klaus von, Aufbruch aus Pommern (1992, 1996)
Bismarck, Otto von, Tankar och Minnen I–II (1898)
Blackbourn, David, History of Germany 1780–1918 (2003)
Bouveng, Gustaf, Dagbok från Ostfronten (1928)
Bracher – Saur – Schulz, Die nationalsozialistische Machtergreifung (1960)
Bracher, Karl Dietrich, Die deutsche Diktatur Entstehen, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus (1993)
Bruhns, Wibke, Meines Vaters Land. Geschichte einer deutschen Familie (2004)
Buchsteiner, Ilona, Grossgrundbesitz in Pommern 1871–1914 (1993)

- Bussmann, Walter, Zwischen Preussen und Deutschland Friedrich Wilhelm IV (1990)
Böök, Fredrik, Resa till Tyskland och Polen 1916 (1925)
Böök, Fredrik, Resa till Friedrichsruh (1930)
Cannadine, David, The Decline and Fall of the British Aristocracy (1992)
Carsten, F.L. (i: Wehler, Europäische Adel), Der preussische Adel und seine Stellung in Staat und Gesellschaft (1990)
Carsten, F.L., The Reichswehr and Politics 1918–1933 (1973)
Carsten, Francis Ludwig, A history of the Prussian Junkers (1989)
Conze, Werner, Ostmitteleuropa Von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert (1993)
de Bruyn, Günter, Die Finckensteins Eine Familie im Dienste Preussens (2001)
Demandt, Alexander (Herausg.), Deutschlands Grenzen in der Geschichte (1991)
Dohna, Hans Graf zu, Waldburg-Capustigall, Ein ostpreussisches Schloss im Schnittpunkt von Gutsherrschaft und europäischer Geschichte (1998)
Dohna-Schlobitten, Alexander Fürst zu, Erinnerungen eines alten Ostpreussen (1999)
Doorn, Jacques van (red.), Armed forces and society (1968)
Douglas, Archibald, Jag blev officer (1950)
Dwyer, Phil G., Modern Prussian History 1830–1947 (2000)
Dönhoff, Marion Gräfin, „Um der Ehre willen“ (1994)
Dönhoff, Marion Gräfin, Namen die keiner mehr nennt 1964 (2000)
Dönhoff, Marion Gräfin, Kindheit in Ostpreussen (1988)
Dönhoff Marion Gräfin, Preussen Mass und Masslosigkeit (1987, 1998)
Engelmann, Joachim, Manstein Stratege und Truppenführer (u.å.)
Englund, Thomas, Skolan och demokratin (1985)
Faulenberg, Bernd, Ideologie des deutschen Weges (1980)
Fenske, Hans, Preussentum und Liberalismus (2002)
Fernau, Joachim, Sprechen wir über Preussen (1981)
Fest, Joachim, Staatsreich Der lange Weg zum 20. Juli (2004)
Folkets historia, Riksfören. för/Arkivet för, Folkets historia (varierande titlar o. utgivare) 1973 ff, (1973 ff)

Fontane, Theodore, Wanderungen durch die Mark Brandenburg I–IV (1997)

Frank, Hans, Im Angesicht des Galgens Deutung Hitler und seine Zeit (1953)

Frie, Ewald, Friedrich August Ludwig von der Marwitz 1777–1837 (2001)

Gall, Lothar, Bürgertum in Deutschland (1989)

Gerner, Kristian, Centraleuropas historia (1997)

Gerner, Kristian – Karlsson, Klas-Göran, Nordens medelhav Östersjöområdet som historia, myt och projekt (2002)

Gierow, Karl Ragnar, Förteckning över avhandlingar i Läroverkens årsred. 1910–1939 (1942)

Groener, Wilhelm, Lebenserinnerungen (1957)

Grube, Frank – Richter, Gerhard, Flucht und Vertreibung Deutschland zwischen 1944 und 1947 (1980)

Gyllenhaal, Lars – Westberg, Lennart, Svenskar i krig 1914–1945 (2004)

Habermas, Jürgen, Between Fact and Norms Contrib. to a Disc. Theory of Law and Democracy (1996)

Haffner, Sebastian, Preussen ohne Legende (1979)

Haffner, Sebastian, Von Bismarck zu Hitler Ein Rückblick (1989)

Haffner, Sebastian, Im Schatten der Geschichte (1991)

Hamilton, Gilbert, I fällt (1919)

Hartmann, Christian, Halder Generalstabschef Hitlers 1938–1942 (1991)

Hedin, Christer – Lahdenperä, Pirjo, Värdegrund och samhällsutveckling (2000)

Hedin, Sven, Kriget mot Ryssland (1915)

Heidenreich, Berndt – Kroll, Frank-Lothar, Macht oder Kulturstaat? Preussen ohne Legende (2002)

Henningsen, Bernd m.fl., Skandinavien och Tyskland 1800–1914 Möten och vänskapsband (1997)

Heuss, Theodor, Vad vill Hitler? (1932)

Hindenburg, Generalfältsmarskalk von, Ur mitt liv (1920)

Historielärarnas förening, Historielärarnas förenings årskrift 1942 ff.

Hirsch, Dagmar, Das Haus im Kreide kreis (1994)

Hiorth, Daniel, Gränslösa (1995)

Hoffmann, Peter, Widerstand, Staatsstreich, Attentat: der Kampf der Opposition (1970)

Hübinette, Tobias, Den svenska nationalsocialismen (2002)

Höhne, Heinz, Hitlers SS och Gestapo (1968)

Höltje, Christian, Die Weimarer Republik und das Ostlocarno-Problem 1919–1934 (1960)

Jaruzelski, Wojciech, Mein Leben für Polen (1993)

Johansson, Sven-Åke, Den ryska revolution och det sovjetiska samhället i debatten och skolans läroböcker (2004)

Jonsson, Ulf, (Historisk Tidskrift 1997), Den jordägande aristokratin och moderniteten i Europa (1997)

Jäcket, Eberhardt, Das deutsche Jahrhundert Eine historische Bilanz (1999)

Kalnins, Bruno, De baltiska staternas frihetskamp (1950)

Kesselring, Albert, Soldat bis zum letzten Tag (1953)

Kirby, David, Östersjöländernas historia 1492–1772 (1994)

Kirby, David, Östersjöländernas historia 1772–1993 (1996)

Knopp, Guido, Die grosse Flucht Das Schicksal der Vertriebenen (2003)

Krockow, Christian Graf von, Preussen Eine Bilanz (1992)

Krockow, Christian Graf von, Begegnung mit Ostpreussen (1999)

Krockow, Christian Graf von, Heimat (1992)

Krockow, Christian Graf von, Fahrten durch die Mark Brandenburg (1991)

Krockow, Christian Graf von, Scheiterhaufen Grösse und Elend des deutschen Geistes (1993)

Krockow, Christian Graf von, Ett tyskt århundrade (1990)

Krockow, Christian Graf von, Von deutschen Mythen (1995)

Krockow, Christian Graf von, Hitler und seine Deutschen (2002)

Kuby, Erich, Lauter Patrioten Eine deutsche Familiengeschichte (1996)

Küng, Andres, Baltikum Boken om Estland, Lettland, Litauen (1991)

Landin, Per, Slottet som försvann (1999)

Landquist, John, I antologin När jag gick i skolan (Minnen från 1800-talets senare hälft) (1934)

Larsson, Sven-Arne, Från Smeder till Yrkesdansare (1996)

Larsson, Ulf, Svensk socialdemokrati och Baltikum under mellan-
krigstiden (1996)

Lehndorff, Hans Graf von, Menschen, Pferde, Weites Land (1999)

Lehndorff, Hans Graf von, Ostpreussisches Tagebuch (1999)

Lewin, Leif, Folket och eliterna (1970)

Lieven, Dominic, Abschied von Macht und Würden Der
europäische Adel 1815–1914 (1995)

Lilliedahl, Sven, Katedern En bok om skolpreusseriet (1932)

Lindroth, Jan, Gymnastik med lek och idrott 1878–1928 (1993)

Ljunggren, Jens, Känsloras krig Första världskriget och den tyska
bildningselitens androgyna manlighet (2004)

Lucht, Dietmar, Pommern: Geschichte, Kultur und Wirtschaft
(1996)

Lööw, Heléne, Nazismen i Sverige 1924–1979 (2005)

Mackenroth, Gerhard, Tysklands ungdom gör revolt (1933)

Malmberg, Bertil, Tyska intryck 1936 (1936)

Mann, Golo, Staat und Heer (i: samlingsverket Geschichte und
Geschichten) (1962)

Manstein, Erich von, Verlorene Siege (1966)

Manstein, Peter, Die Mitglieder und Wähler der NSDAP
1919–1933 (1990)

Melander, S. E., Förteckning över avhandlingar och uppsatser som
ingår i Läroverkens årsredogörelser 1858–1882 (1912)

Melander, S. E., Förteckning över avhandlingar och uppsatser som
ingår i Läroverkens årsredogörelser 1883–1909 (1909)

Messerschmidt, Manfred, (Se Puhle m.fl.) Preussens Militär in
seinem gesellschaftlichen Umfeld (1980)

Mommsen, J. Wolfgang, War der Kaiser an allem schuld? Wilhelm
II und die pr-deut. Machtelite (2002)

Mowrer, Edgar, Tyskland vridet klockan tillbaka (1933)

Neveus, Torgny, Ett betryggande försvar (1965)

Nicosia Francis – Stokes, Lawrence (ed.) , Germans against Nazism
(20 essäer av olika författare) (1990)

Nilsson, Karl N. A., Svensk överklassnazism 1930–1945 (1996)

Norberg, Katarina, The school as a moral arena (2004)

Nylander, Claes, Hudiksvalls läroverks historia 1800–1968 (2000)

Odelberg, Wilhelm, Lärdom för livet (1999)

Pauli, Ulf, Det svenska Tyskland Sveriges tyska besittningar 1648–
1815 (1989)

Piskorski, Jan M.(utg), Pommern im Wandel der Zeiten (1999)

Preradovich, Nikolaus von, Die militärische und soziale Herkunft
der Generalität des deut. Heeres (1978)

Puhle, Hans-Jörgen – Wehner, Hans-Ulrich, Preussen im Rückblick
(1980)

Ramel, Stig, Pojken i dörren (1994)

Richardson, Gunnar, Hitler-Jugend i svensk skol- och
ungdomspolitik Beredskapspedagogik och demokratifostran
under andra världskriget (2003)

Rings, Werner, Leben mit dem Feind Anpassung und Widerstand i
Hitlers Europa (1979)

Ritter, Gerhard, Staatskunst und Kriegshandwerk Das Problem der
Militarismus I–IV (1954–1968)

Sandberg, Erik, Västerås gymnasium: Från stiftsgymnasium till
borgerligt läroverk (1994)

Scheurig, Bodo, Henning von Tresckow (1990)

Schissier, Hanna (se Puhle m.fl.), Die Junker. Zur Sozialgeschichte
und historischen Bedeutung (1980)

Schlabrendorff, Fabian von, The secret war against Hitler (1966)

Schlögel, Karl, Berlin Ostbahnhof Europas Russen und Deutsche in
ihrem Jahrhundert (1998)

Schmädeke, Jürgen – Steinbach, Peter, Der Widerstand gegen
Nationalsozialismus (1994)

Schulze, Hagen, Otto Braun oder Preussens demokratische
Sendung (1961)

Sennerteg, Niclas, Stalins hämnd (2001)

Siedler, Wolf Jobst, Ein Leben wird besichtigt (2000)

Skolöverstyrelsen, Läroplaner för skolan (Lgr 62, Lgr 69, Lgr 80,
Lgy 65, Lgy 70, Lfa 65)

Skolöverstyrelsen, Kursplaner, Metodiska anvisningar

Spengler, Oswald, Preussen och socialismen (1921)

Spengler, Oswald, Avgörandets år (1934)

Spring, David, European landed elites in the nineteenth century
(1977)

- Stackelberg, Camilla von, Verwehte Blätter Erinnerungen aus dem alten Baltikum (1992)
- Steinbach, Peter, Der 20. Juli 1944 (2004)
- Stern, Leo (herausg.), Lage und Kampf der Lantarbeiter im ostelbische Preussen (1985)
- Söderberg, Bengt, Halmstads högre allmänna läroverk 1900–1968 (1970)
- Tegborg, Lennart, Från kyrkolag till enhetsskola (i: Normer och normlöshet) (1980)
- Thadden, Rudolf von, Fragen an Preussen Zur Geschichte eines aufgehobenen Staates (1981)
- Thorwald, Jürgen, Die grosse Flucht (u.å.)
- Tingsten, Herbert, De nationella diktaturerna (1936)
- Tingsten, Herbert, Mitt liv Ungdomsåren (1992)
- Ueberschär, Gerd R., Stauffenberg Der 20. Juli 1944 (2004)
- Utterström, Gustaf, Jordbrukets arbetare I–II Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden (1957)
- Warlimont, Walter, Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht (1962)
- Watt, Richard M., The King's Depart The Tragedy of Germany (1968)
- Weber, Max, Die Verhältnisse der Landarbeiter in ostelbischen Deutschland (1892)
- Wehler, Hans-Ulrich, Deutsche Gesellschaftsgeschichte Bd 3 (1849–1914) (1995)
- Wehler, Hans-Ulrich, Deutsche Gesellschaftsgeschichte Bd 4 (1914–1949) (2003)
- Wehler, Hans-Ulrich, Europäische Adel 1750–1950 (1990)
- Wehler, Hans-Ulrich, Politik in der Geschichte (1998)
- Wendt, Carl Magnus, Tyska lärare mot nazism (i: Folkets historia 1985:3) (1985)
- Wendt, Carl Magnus, Ett tragiskt 60-årsminne (om Otto Braun) (i: Folkets historia 1992) (1992)
- Wendt, Carl-Magnus, Reformen och lantvärn (handlar om Pommern) (i: Folkets historia 1984) (1984)
- Wendt, Carl-Magnus, Hur Hitler kom till makten (i: Folkets historia 2001) (2001)

- Venohr, Wolfgang, Stauffenberg Symbol der deutschen Einheit (1990)
- Wieslander, Hans, I nedrustningens tecken (1966)
- Wigforss, Ernst, Världskriget och världsfreden I–II (1915)
- Wunderlich, Frieda, Farm Labor in Germany 1810–1945 (1961)
- Yakovlev, Alexander Y., A Century of Violence in Soviet Russia (2002)
- Zackari, Gunilla, (Utbildningsdepartementet) Värdegrundsboken (2000)
- Zander, Ulf, (Scandia 2000) Recension av: Bosse Schön, Svenskarna som stred för Hitler (2000)
- Åkerblom, Sigfrid, Läroverkselev i Karlstad: minnen från seklets början (1944)
- Åkerblom, Fredrik, Pommerska bref: anteckningar från en resa i f.d. svenska Pommern (1892)
- Åmark, Klas, Makt eller Moral (1973)
- Önnerfors, Andreas, Svenska Pommern: kulturmöten och identifikation 1720–1815 (2003)
- Österberg, Eva – Lindstedt Cronberg, Mari e, Våldets mening Makt minne myt (2004)